

OLASZ SZEMLE

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

6

*KÁLLAY MIKLÓS, ALFÖLDI ANDRÁS,
TAMÁS LAJOS, ECSÖDI JÁNOS,
FARAGÓ PÉTER, KARAY KÁLMÁN,
SZABÓ MIHÁLY TANULMÁNYAI*

ISTITUTO ITALIANO DI CULTURA PER L'UNGHERIA
FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET

1942

6

**PUBBLICAZIONE UFFICIALE DELL'ISTITUTO
ITALIANO DI CULTURA PER L'UNGHERIA
PRESIEDUTO DALL'ECC. BALBINO GIULIANO,
DIRETTO DAL DOTT. ALDO BIZZARRI * SEDE
CENTRALE A BUDAPEST * SEZIONI E DELE-
GAZIONI A DEBRECEN, KASSA, KOLOZS-
VÁR, PÉCS, SZEGED, GYŐR, MAROSVÁSÁR-
HELY, NAGYVÁRAD, SZABADKA, ÚJVIDÉK.**

OLASZ SZEMLE

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

Lt 157
1943

TARTALOM

	Oldal
KÁLLAY MIKLÓS: <i>A Renaissance kora Magyarországon</i>	789
ALFÖLDI ANDRÁS: <i>Nagy Konstantin megtérése</i>	797
TAMÁS LAJOS: <i>Az olasz nemzeti nyelv kialakulásáról</i>	837
ECSŐDI JÁNOS: <i>Korszika népe és nyelve</i>	847
FARAGÓ PÉTER: <i>Két fordulópont a fizika történetében</i>	858
KARAY KÁLMÁN: <i>Olaszország jogélete a háború alatt</i>	869
SZABÓ MIHÁLY: <i>Olasz darabok a fővárosi magyar színpadon</i>	877
KÖNYVISMERTETÉSEK — Alessandro Manzoni: <i>A jegyesek</i> . Révay József fordításában (R. Pian) — Kardos Tibor: <i>Magyarország antik hagyományai (G. Libertini)</i> — Horváth Béla: <i>Hús olasz költő (R. Pian)</i>	906
ANTOLÓGIA — Francesco Guicciardini: «Emlékezések» c. műből részletek (Ford. Ecsődi János)	912
UJ OLASZ TUDOMÁNYOS KÖNYVEK	918
SOMMARIO E RIASSUNTO IN ITALIANO	921

M. ÁLLAMI ERZSÉBET NŐISKOLA
Érkezett: 1943
Leltári folyószám: 71. 3
Csoportheti és szám: 58.

1942/XXI NOVEMBER—DECEMBER

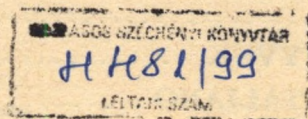
M. KIR. ÁLLAMI ERZSÉBET NŐISKOLA
Érkezett: 11. 15

I. Évfolyam

6. Szám

FŐSZERKESZTŐ
ALDO BIZZARRI

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ
PÁLINKÁS LÁSZLÓ

Szerkesztőség : Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria
Budapest, IV., Eskü-út 5. Telefon : 388-128 és 184-403

Kiadóhivatal : Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda
Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon : 187-947 és 185-618

Évi előfizetés 20 P. Alapító előfizetési díj 100 P. Egyes szám ára 4 P.
Postatakarékpénztári csekkszámra száma : 16,853

Megjelenik kéthavonként 160 oldalas kötetekben

A RENAISSANCE KORA MAGYARORSZÁGON

Azért választottam előadásom tárgyául a Renaissanceot, mert kerestem, melyik volt az a kor, amelyben az ezer év óta lényegében egy pillanattig nem szünetelő magyar-olasz kapcsolat a legerősebb és legtermékenyebb volt.

Igaz, hogy a kereszténység felvételének kora volt ebben a tekintetben is a magyarság szempontjából a legdöntőbb jelentőségű, de ez a kor csak egyoldalú olasz-római befolyást jelent, míg a Renaissance már egy olyan Magyarországgal találkozott, amely egyenjogúságra tört Európa legkulturáltabb államai között és így a Renaissance nálunk nem adoptáció volt, hanem kollaboráció. Egyben ennek a nagy kultúrmozgalomnak keleti végállomása lettünk, és mivel a Renaissance determinálta a mai Európát egészen a francia forradalomig, ez maradt meg az egész hosszú korszak politikai és civilizációs értékmérőjének. Tulajdonképpen ennek a kornak még csak egy másik nagy kultúrhulláma volt, a Reformáció, amely Németországból termékenyített meg, azonban hozzánk már a Rómából jövő Ellenreformációval meggazdagodva és szellemivé téve érkezett meg.

Ennek a mozgalomnak is Magyarország volt a legkeletibb végállomása, illetve a török megszállás folytán az önállóságra kényszerített Erdély, ahol legelőbb vesztette el politikai és társadalmi feszítőerőt jelentő jellegét, megnemesült, amit az mutat legjobban, hogy a vallás szabad

gyakorlását a tordai országgyűlés az összes államok között elsőnek 1557-ben kimondotta és a következő évben, megelőzve a nantes-i edictumot, a valáshirdetést is szabaddá tette, mondván: «Az hit Istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás Isten igéje által vagyon.»

Ifjúkorom legkedvesebb tanulmánya, különösen művészettörténeti szempontból ez a kor volt, de most, hogy vele foglalkozom, — ó, ne vegyék a kor óriásai profanizálásnak — mégis a politikus fogja mondani-valóimat irányítani, Mert mi politikus nemzet vagyunk és a magyarság elhatározását a kereszténység felvételére is először a politikai tudatosság vagy ösztönösség vezette és csak azután mélyülhetett ez el azzá a kereszténységgé, amely később talán a legtisztábbak egyike volt Európában. A Reformáció sem mindig mint vallási elmélyülés indult el Magyarországon, hanem az osztrák uralomtól való szeparalizációnak egyik tényezőjeként is hódított. A renaissance-ot sokan kizárólag művészi mozgalomnak gondolják, pedig volt — ha a humanizmus kezdeteihez visszanyúlunk — legalább annyi szociális, filozófiai és ezekkel együtt feltétlenül politikai tényező is benne, mint akár a modern korok, vagy — mondjuk — különösen a francia forradalom világnézeti kialakulásában.

A Renaissance korában Magyarország nemcsak Árpád hódítását és Szent István országát jelenti, hanem akkor — és tulajdonképpen ezer éven át — jelentette az ezen a területen élő itt talált, vagy később beszivárgó más népeket is, az egész Kárpátok medencéjét, Nagy Lajostól Mátyásig pedig még a Kárpátokon messze túlmenő határokkal és kihatással jelentett egy egész világot is.

Róma szerepe sem a kereszténység terjesztésével, hanem politikai akcióival a Római Birodalom keleti érdekszférájának idáig való kiterjesztésével kezdődik.

Róma egyik legnagyobb császára, Marcus Aurelius azt a tervet forgatta fejében, hogy birodalmának határát, a dunamenti limest a Kárpátok gerincére tolja ki. A bölcs uralkodó felismerte a Kárpátok medencéjének Isten alkotta tökéletességét, s mert birodalmának ezt a részét nagyon fontosnak tartotta, kedvezőbb pozícióban, a Kárpátok ormain szeretett volna helytállni a rómaiságért.

A II. században ezt a tervet már késő lett volna megvalósítani. De Marcus Aurelius álma egy eredménnyel mégis járt: azzal, hogy mementőt hagyományozott késő századoknak: a mai Magyarország földje a mindenkori latinság szempontjából fontos őrhely. Rómának éppúgy nyilván kell tartania ezt a földet, mint ahogy e föld lakóinak sem szabad soha megfeledkezniök az eszményi rómaiságból származó jogokról és kötelességekről. Amint a «Legio secunda adiutrix», ez a mind-

végig hú elitdandár, amelyből római császárok is kerültek ki, állta a barbár világ támadásait a dunamenti limesen, — itt is, ahol mi most állunk, — úgy kellett s kell ma is helyt állnia a magyarságnak azért a soha le nem törölhető, de hirtelenében föl sem vehető kultúráért, amit a «Róma aeterna» jelent.

A Rómához tartozás kereszténységet is jelentett : a római eszmény legtisztultabb összetételét. S mikor a magyarok letelepedtek a Gondviselés által nekik kijelölt földön, ott nemcsak a római városi élet és katonai vitézség emlékeit találták, de a római kereszténység szívós maradványait is. Amikor pedig alig egy század leforgása után a magyar nemzet a keresztény hitre tért, ezt a római kereszténységet vette föl és ezzel voltaképpen egy nagymultú s éppen csak hogy megszakadt kapcsolatot újíttott fel s erősített meg. Úgy, hogy amíg a rómaiak Pannoniája csak négyszáz évig tartott, a magyarok gondozta és védelmezte római kultúra eddig is mintegy ezeresztendős már.

Mindkét félre gondviselészerű szerencse volt, hogy a kereszténység tüzét elsősorban latin térítőök hozták vissza a még alig kihűlt pannoniai és dáciai tűzhelyekre, s hogy köztük is itáliaiak játszották a főszerepet.

Ma a világnézetek harcában ilyen értelmezésben is meg kell emlékeznünk a kereszténységről, amelyet fenntartás nélkül egészen magunkévá tettünk — de mégsem behódolásszerűen, hanem csak erős ellenállás, nagy belső harcok után. Úgy azonban, hogy a hit teljességének erejében, az apostoli királyság megalapításával az állami szuverenitást minden más államnál jobban biztosíthassuk. És szükségünk volt a teljes kereszténységre azért is, hogy a ránk jövő századok sok állami életet szétromboló irányjaival szemben, — itt lehetne szólni a kereszties-hadjáratokról, a lovagkorról is, — de legfőképpen a Német-Római Császárságot és a hűbéruralmi terveket említve — ismétlem, azért is szükségünk volt reá, hogy független, önálló, Európában abban az időben szinte egyedülálló államiságunkat megvédhessük.

Így jutottunk el ahhoz a korszakhoz, amelyről szólni akarok.

A rinascimento, az «Újjászületés» voltaképpen Itáliában is, nálunk is hosszabb folyamat, állandóan élő hagyományok szerves megerősödése. Az újabb kutatás szerint az olasz rinascimento legalább három századon keresztül tartott. Nálunk sem volt néhány évtizedes tűzijáték, bár Mátyás renaissance-a annyiban hasonlít a tűzijátékhoz, hogy káprázatos fényt áraszt messze vidékekre. S talán abban is, hogy mindenkit meglep, mikor kirobbannak színes fénycsóvái. Mert a magyar rinascimento megelőzi a mozgalom elterjedését számos nagy nyugati államban. És különösen megelőzi itt, Európának ebben a részében, ahol éppen ezért sors-

döntőnek látszik. Ma már jól látjuk, hogy mégsem volt váratlan ; megvoltak a maga szellemi-lelki gyökerei, lassú, gondos előkészítése ; azután megvolt a folytatódása is. A magyar humanizmus nem kezdődött Mátyással és semmiesetre sem záródott le Mátyással.

Nem kezdődött Mátyással, mert a humanizmus alaptendenciái benne vannak a magyar nemzet történetében, benne gyökereznek a magyar nép *jellemében*. A kultúra multja iránt való érdeklődés, a *római-keresztény* szellemi és erkölcsi hagyaték megbecsülése és a «humanitás», mindenképpen ráillik a magyarra, kezdettől fogva jellemzett bennünket. A magyar szívósan ragaszkodik multjához, mert gyökerének erejére szüksége van: olyan viharok tépdetik a virágját, koronáját ; de ezt a multat szélesen beleágyazza más nemzetek, egész Európa multjába, s a történeti szemlélet ereje nem *elkülöníti* őt a többi keresztény népektől, hanem inkább *megérteti* vele őket.

Ezért nem lehet szó sem arról, hogy a középkori magyar írástudók szembeállítsák Rómával Athént vagy Párizst ; ezért nem lehet nálunk «arab századnak» vagy «Róma nélküli századnak» nevezni a XIII. századot. Mi keresztények maradunk — keresztények kell, hogy maradjunk s így mindvégig hívek ahhoz az «emberi spiritualizmus»-hoz, amelyet a humanizmus egyik legnagyobb élő kutatója a humanizmus lényegének tart.

De nemcsak lelkileg vagyunk humanisták, hanem szellemileg is. Köztudomású, hogy az a latin nyelv, amelyet a magyar keresztények kezdettől fogva használtak, már keresztülment a karoling reformon akkor, amikor használni kezdték. A mi latinságunk tehát reformált, irodalmi igényű, «renaissance»-latinság s amikor elkövetkezik a humanizmus fénykora, kisebb feladat lesz bennünket nyelvileg is a kívánt magaslatra emelni, mint magát az olasz nagyközönséget, amelynek saját latin idiomája volt.

Latinitásához azért is kellett ragaszkodnia a magyarnak, mert már a középkorban ő volt a nyugati kereszténység természetes védője, a pápaság állandó szövetségese, az újra keleti őrhellyé váló fontos terület harcosa. Szellemi fegyvereit latin nyelven nyugatról kellett kapnia. S a pápa, valamint az olasz államok követői révén lassankint hozzászokott ahhoz, hogy vendégei nagy részben olaszok voltak és pedig humanista műveltségű olaszok.

Tehát túlzás nélkül el lehet mondani, sőt a tudományos igazság kedvéért el is *kell* mondani, hogy mi is, mint olasz barátaink, állandó humanizmusban élünk, szakadatlanul «újjászülettünk» azért, mert megbecsültük a régi életünket, és mert a szellemtől vártuk életünk irányítását.

S ez a szüntelen «rinascimento» az igazi folytonosság, az elpusztíthatatlan életerő biztosítója. Így nem meglepő, hogy ha az újabb kutatás Nagy Lajos és Zsigmond királyaink koráról, mint «korai renaissance» vagy «elő-renaissance» koráról beszél. S ha nincs is itt terünk, hogy erre a kérdésre kitérjünk, emlékeztetnünk kell a Kolozsvári-testvérek világhírű remekének, Szent György prágai lovasszobrának felállítására, Zsigmond korának nagyarányú olasz kapcsolataira, — megelégedve azzal, hogy ezúttal csak két nevet említsünk: Filippo Scolari-ét, aki Ozorai Pipo vagy Ispán Fülöp néven magyar hadvezér és államférfi lett és Pier Paolo Vergerioét, aki Vitéz Jánosunk fő mintaképe. De beszélhetnénk Szent László és Nagy Lajos kedvenc városának és Zsigmond császár temetkezési helyének, Váradnak szobrairól és épületeiről, könyvtáráról és csillagvizsgálójáról, amelyek ebben s a következő korszakban olasz-magyar együttműködés eredményeiként születtek.

A kereszténységre bennünket olaszok térítettek, de a szorosabban vett magyar rinascimento megindítója már magyar ember: Vitéz János. Egyházi és politikus, mégpedig elsősorban politikus, amit hangsúlyozni akarok, aki hivatalos iratai és levelei által kelt kedvet a pallérozott stílus s a humanista latinság tanulmányozására. Igazi renaissance-ember, aki szereti a tudományt és szereti az életet; szereti a multat, minden érdemes tudás kútfejét, de szereti a jelent is, amelyben a tudás elveit szeretné gyakorlatilag alkalmazni. Egyik nagy tudósunk Aeneas Silvius mellé állítja, aki humanista diplomatából lesz pápává, az aktív humanista mintaképévé, s aki a pápai székből hazánk jelentőségét fennen hangoztatja.

Vitéz János unokaöccse, Janus Pannonius olasz földön iskolázott humanista. Ő már író: nemcsak tehetsége és művei teszik azzá, hanem vérmérséklete és vágyvilága is. Dicsősége a magyar génusznak, hogy néhány évtizednyi előzmény után mindjárt oly kivételes értéket tudott adni az európai rinascimentónak, amelyet a legnagyobbak közé számítottak olasz mesterei, barátai és tanítványai is, de az egész tudományos világ is. Janus híre századokon át fennmarad s a renaissance-költők bizonyos szempontból sablonosnak látszó sorában azon kevesek egyike, aki egyéniségét megőrzi.

Ha Janus Pannonius hatalmas egyéniség, Mátyás még hatalmasabb. A legnagyobb olasz humanista fejedelmek levelezőtársa szinte egyedülállóan sokoldalú és nagy energiájú szellem. Egyfelől mindabban elől jár, ami az uralkodó kötelessége a kultúrával szemben. Mecénás, aki nemcsak magyarjait taníttatja a saját egyetemén s külföldi universitas-okon, hanem idegeneket is ellát tanulmányi ösztöndíjakkal, példát mutatva így a

tudomány európai jelentőségének elismerésére. Ő e ragyogó kor legnagyobb építetője és palotáinak, templomainak csodájára járnak az idegenek. A tudósok és művészet pártfogója s udvara két különböző korszakban is megtelik magyar és olasz tehetségekkel s ezek egy része haláláig hű marad az ő udvarához. De másfelől nemcsak jóakarata, belátása és pénze dolgozik érte. Mátyás maga is jeles humanista. Könyveit, a híres Corvina anyagát nemcsak azért gyűjti, mert szeret gyönyörködni Attavante miniaturáiban, vagy az egyre szaporodó ritkaságok eszmei értékében. Hanem azért is, mert érti, szereti, élvezi a könyvek szellemét, mely a gondolatot emeli minden korok fölé, a nagy uralkodók és jeles férfiak kultuszát minden haladék fölé, a tökéletes forma jelentőségét a köznapok sivársága fölé. Az ízig-vérig magyar Mátyás szereti a szellemet, a dicsőséget, a művészi formát, mert magyar; — azért szereti, amiért a magyar föld népe szereti a templomi lélekemelést, a férfias harcot és a népi művészkedést.

De ezenfelül is van nemzeti értelme az ő renaissance udvarának. Mátyás rinascimentója nem volt fölösleges fényűzés, mert ez a tudomány, ez a fény, az idegen írók és tudósok jelenléte az udvarban szükségessé vált a nemzeti uralkodó fogalmának hangsúlyozására. Mátyás ma is a nemzeti királyság eleven jelképe. De hogy az lehessen, szükség volt európai hírére s annak korszerű művészi alakban való leszögezésére.

Még eldöntendő, hogy ilyen teljes behelyezkedése korának szellemi irányzatába, amely őt messze felülemelte annak a kornak minden uralkodója fölé, vitte-e őt a nyugati politikai irányába, vagy pedig a nemzeti király hatalmának teljes kiépítéséhez volt-e szüksége mindennek a bevonására politikája szolgálatába, ami ebben a céljában segíthette. Én azt hiszem, hogy az előbbi a valóság — a latinság, Róma, az új világ szelleme, lenyűgöző hatása erősebb volt, mint a déli végek vészkiáltása, mert ő még nem tudhatta, hogy Európa nem fog tudni egységesen szembeállani az ozmán hatalommal és nem hihette, hogy az erősebb lesz Magyarországnál.

Vagy pedig így is igaza volt! Mert műve magát mindenén átküzdve megalapozta azt a magyar-olasz barátságot, amely túlélte a vészt, a megszállást, a háborúkat és ma itt áll, hogy az új olasz rinascimento felé kitarja karjait, nyujtsa baráti, testvéri jobbját!

Mátyás renaissance-a *magyar* renaissance, mert magyar gyökerei vannak, magyar ember — Vitéz János — indította meg és a magyar jellemre, a magyar nemzeti érdekekre épült; — de *olasz* renaissance is, mert olasz iskolák, olasz humanisták, olasz művészek nyujtottak hozzá segítséget; *európai* renaissance, mert megelőzte a legtöbb nem-

zet ilyen kibontakozását és mert a nemzetek közti kapcsolatokra adott példát és magasabb európai tervbe, a keresztény Európa biztosításának tervébe illeszkedett bele. Ilyen távoli, nagyszabású célja volt a nagy uralkodónak mindennel, amit csak tett. Ezt szolgálták háborúi is, amelyek révén a császári trónra akart jutni, hogy aztán a német-római birodalom egész keresztény erejét vihesse az iszlám ellen; s valószínűleg házassága is, amellyel egy olasz hercegnőt s vele értékes olasz kapcsolatokat akart a nagy cél szolgálatába állítani. Kétségkívül a legnagyobb renaissance-uralkodók egyike talán a legnagyobb. És a legjellegzetesebb renaissance-emberek egyike is, — tegyük hozzá: a külföldi humanisták legtöbbjénél sokkal erőteljesebb nemzeti célkitűzéssel. Olyan egyéniség, aki ellenfeleit is lenyűgözte; olyan király, akinek szélesen szőtt tervei boldogabb Európát eredményeztek volna, ha szűkebb látókörű emberek és népek megérthették volna.

Ha Mátyás — új Marcus Aureliusként — egy egész birodalom minden szellemi és anyagi erejét fel tudta volna vonultatni a Kárpátok gerincén, akkor Európa egyensúlya is teljesebb volna: az erős Nyugat mellett erős Kelet tartaná vízszintesben a mérleget s akkor a kishitűek nem beszélhetnének annak a nyugati civilizációnak válságáról, amelyet az olasz és a magyar humanisták az élet tengelyévé szerettek volna tenni minden jótét lélek és minden arra méltó nemzet számára.

Az Európa-mentő nagy álom akkor szertefoszlott. De a magyar humanisták még hosszú időn át terjesztik Európa-szerte a tudomány adta emberi szabadság és emberi méltóság tanát, megbecsülést szerezve a «Hungarus» jelzőnek. Egy Dudith András, akinek életrajzát franciák írták meg; egy Zsámboky János, aki Bécs tudományos világának is díszje volt, ámbár mint örök vándor, az egész művelt világot bejárta; egy Oláh Miklós, aki Németalföldön írt: csak néhány név a sok közül. Aztán Erdély új humanizmusa: a Báthoryak és Bethlen Gábor tudós udvarai!... ennek a sornak nehéz lenne végét szakasztani.

A rinascimento szelleme azután is mindvégig hat a magyar szellem életében. Sok tünet közül emeljük ki a «római jellem» általánossá lett fogalmát, mert megfelel a magyar jellemnek és a görög-római verselés teljes magunkévá tételét, mert megfelel a latin kultúrában művelt magyar nyelvnek. Az elsőről mondjuk el azt, hogy az antik Róma hőseinek életéből a magyar valami idealizált összképet vont ki. E szerint a «római jellem» a Horatius Coclesek, a Mucius Scaevolák, a Brutusok, a Catók jelleme: a magánérdek teljes alárendelése a közérdeknek akkor is, mikor az áldozat súlyos. A másik tény: az, hogy a magyar nyelv az egyetlen, amelyen ma antik szabású verset lehet írni, s vele át lehet venni

a tiszta lüktetést, az erős ritmust, ki lehet fejezni — ahogy Vörösmarty vagy Berzsenyi azt tették — a magyar dinamizmus egész hatalmát.

Latinság ma nagyon sok mindent jelent. De mélyebb értelmű latinság : humanisztikus műveltség, «római jellem» és a humánus kifejezése és megbecsülése — az emberek közt sem gyakori, a nemzetek sorában meg éppen ritkaság. Nagyon kevés nemzet dicsekedhetik azzal, hogy ilyen értelemben is rá illett a renaissance tiszta togája. Hát még azzal, hogy — a magyar éppen úgy mint az olasz — szinte sohasem vont kardot más ellen, mindig csak a maga természetes határainak és természetes hivatásának védelmére. Azokat a hősokeket, akik a magyar földért küzdöttek, ugyanaz a lélek hatotta át, mint a második légió katonáit, akik itt, Aquincum alatt is, a barbár tenger viharában is a Pax Romana «végtelen fölségére» gondoltak, — és ugyanaz az ideál, amely a magyar légiókat a közös eszményért való harcban a Garibaldi szabadságharcába állította.

Mi is, amikor a máig idefényleő magyar rinascimentóról beszélünk, ezért az őseinktől örökölt nagy gondolatért szorítjuk meg még melegebben az olasz testvér kezét. Római földön élünk, ezeréves hűségben a nemes humanisztikus hagyományokhoz, amelyek mai életünknek még mindig frissen ható elemei. Ez magában is élénk írnia jövendőnk. De mennyivel nagyobb öröm latinságunk, ha tudjuk, hogy benne új meg új alkalmakat kapunk arra, hogy a szívünkhöz nőtt olasz nemzettel együtt elszakíthatatlan sorsközösségben járjuk a Gondviselésnek azokat az útjait, amelyeket az erőslelkű nemzetek számára ír elő.

KÁLLAY MIKLÓS

NAGY KONSTANTIN MEGTÉRÉSE*

Mióta az újkori felvilágosulás megindította harcát a keresztény Egyház ellen, s ez pedig minden erélyével védekezni igyekezett az ellene emelt vádakra, a két párt az első keresztény császár megtérését is igyekezett — akár tudatosan, akár ösztönösen — a maga álláspontjának megfelelő módon megvilágítani. Nem a Kr. u. negyedik század észjárásába mélyedve törekedett megérteni az újkor e nagy sorsfordulatot, hanem nemzedékről-nemzedékre rásütötte a saját gondolkodása újdonsült bélyegét Konstantinra. E nagy huzavona ma is tart még. A valóság felderítésétől — szerény megítélésünk szerint — azok távolodtak el legjobban, akik az «e jelben győzni fogsz» csodáját olyan radikálisan akarták kiirtani, mint a háziasszony, aki a ruhára esett tintafoltot túlerős vegyszerrel dörzsölve a foltot ugyan eltávolítja, de egyúttal a szövetet is kilukasztja, tönkreteszi. Ezek ugyanis a milvius-hídi csata előtti csodával együtt megtagadták a császárt teljesen eltöltő vallásosság világos jeleit is, képmutató és kétlaki figurát formálva belőle, aki esetleg csak sok ingadozás után, nagykésőn áll a kereszténység oldalára. Ehhez a művelethez a modern tudományos technika minden eszközét felhasználták: az okmányközlésben feltétlenül megbízhatónak bizonyuló egyházi történetíró és kortárs, Eusebius dokumentumait s a donatista szekta történetére vonatkozó okiratokat hamisnak bélyegvezve, Konstan-

* Részlet «A pogány Róma a keresztény M. Tud. Akadémia kiadásában fog megjelenni» című könyvből, mely a

tin pénzeinek keresztény jegyeit pogány vallásos jelképeknek, vagy alacsony alkalmazottak jelentőség nélküli egyéni akciójának minősítve. Erre az eljárásra, mely nem állja ki az elfogulatlan vizsgálatot, még azoknak sincs szüksége, akik az irracionális elemet ki akarják küszöbölni ezen esemény lefolyásából. Azt a tényt, hogy a császár váratlanul, egyik napról a másikra a kereszténység mellé állt, az alig későbbi keresztény tudósítás mellett okmányyszerűen igazolják az állami pénzveretek ábrázolásai. S ha ki is derül, hogy a híres vízió nem ország-világ előtt, hanem a császár álmában játszódott is le, a római világ életében sorsdöntő egyéni élményt letagadni épp úgy lehetetlen, amint jelentőségét sem lehet elkenni.

A sok szubjektív ok mellett még objektív alapja is van annak, hogy Konstantinust oly különbözőképpen ítéli meg a történetírás. Aki ugyanis a középkor felől visszatekintve nézi alakját s azt látja, hogy évszázadokra megszabta működése a bizánci világ sorsát, az azt hiheti, hogy sorsfordító hatása csak maga-magából magyarázandó, hogy előzményei nem voltak, nem fejlődés emelte vállán elhatározásait, hanem mint magányos szikla mered égnek a történelem tengerén. Aki viszont a korábbi császárkorból kiindulva követi fokról-fokra a fejlődést az élet különböző területein, az előtt nem lehet kétséges, hogy azok a lépések, amelyeket Konstantin megtett, mindenütt az elé táruló helyzetek észszerű megoldását hozták, melyeket az idő haladása épp akkorra értelt meg és amelyeket talán évtizedekkel később, talán valamivel más formában, de meg kellett volna tennie a trón bármelyik birtokosának. Hiszen azok az államvezetők sem mind egyforma súlyúak, akik az emberiség sorsának alakulására elhatározó hatással voltak: az egyiket valóban a saját, rendkívüli nagysága emelte a trón szédítő magaslatára, amásikat csak nyers energia-többlete vagy a tömegszenvedély hullámai, sőt esetleg egyszerűen csak valami kívülálló körülmény állított a döntő pillanatokban a kormánykerékhez, s úgy jutott szerepéhez, akár csak a csatahajókat vízrebocsátó hölgyek, akiknek csak villanygombot kell megnyomni, hogy az óriás vaskolosszus szép simán a tengerre fusson.

Konstantin előtt — aki persze nem ily könnyen jutott babérjaihoz — Augustus is évszázadokra megszabta az *imperium Romanum* útját s amint Konstantinus mögött Diocletianus, úgy Augustus mögött is volt nagy előkészítő: Caesar. Augustust is úgy látjuk, ha visszanezünk uralkodására, hogy minden kezdeményezés tőle indul ki a császárkorban; ha meg az előzményeket vizsgáljuk, világos lesz, hogy pompás államformáló elgondolását már Cicero kitervezte és amit megoldott, ahhoz hatalmas történelmi folyamatok megérése, az idők teljessége

segítette. De a különbség Augustus és Konstantinus közt ugyanaz, ami Vergilius friss római tehetsége, nagyszerű költészeti alkatókészsége és egy Claudius Claudianus virtuóz utánzóművészete közt ; ami az organikus modellálású, egyéni veretű pompás Augustus-portrék és a Konstantinus-bazilika grandiózus sablon-feje között. Az a távolság, amely például egy augustuskori arezzoi kehely finomságait egy IV. századi afrikai sigillata-ajándéktól dekoratív, de durva figurától elválasztja, megnyilvánul a két uralkodó alkotóképességének értékében is. Amit Konstantinus véghezvitt, több tapintattal végezhetne volna el nála a sokat csepült zseniális Gallienus, sőt ugyanazon körülmények között ugyanúgy megoldotta volna például egy Aurelianus is ; de amit Augustus művelt, az az ő páratlan géniuszának meg nem ismételhő teljesítménye.

Nem célunk, hogy itt felsoroljuk a sokféle s egymást kizáró felfogást a Krisztus zászlaja alá állott Konstantinusról.² Sokkal fontosabb ennél az, hogy számtalan ellentét közepette két és félszáz év óta egyre tisztultak e probléma távlatai, folyton haladt a már ismert adatok kilúgozása, új források beiktatása s a legkülönbözőbb felfogású, régibb és újabb kutatóknak köszönhetünk értékes meglátásokat, maradandó felismeréseket. Ha ezt a nagy tömeg apró, tarka mozaikkockát gondosan kiselejtezzük, s hozzájuk még igyekezünk néhány újat tenni, majd összerakjuk őket úgy, ahogy eredetileg csatlakoztak egymáshoz, úgy ki kell rajzolódni belőlük a Krisztus győzelme valódi képe az *imperium* régi vallásain. E rekonstrukció nem hoz ugyan az eddigi eredményeket szándékosan a fejük tetejére állító szenzációt az erre éheseknek, de számunkra ennél sokkal többet is ér : feltárja előttünk annak a hatalmas visszahatásnak eredetét s előzményeit, amelyet Konstantinus valláspolitikai megfordulása a római nemzeti hagyományok letéteményeseiben felkeltett, érthetővé teszi későbbi világtörténelmi távlatait.

I. KONSTANTIN MEGTÉRÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI.

Krisztus után 300 körül, amikor Konstantin felcseperedett, a régi vallások sokasága elhalványodott ugyan, s alig néhány istenalak őrizte meg régi vonzó erejét, de maga a vallásos érzés — kezdve a legnagyobb

² Valóban kitűnő, éles és józan kritikával kirostált felsorolását adja e kérdés gazdag irodalmának N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church* (Proceedings of the British Academy 15, 1929), 1931 ; az utolsó évtizedben megjelent idevágó munkákról pedig

a «Pisciculi, Franz Joseph Dölger dargeboten» című emlékkönyvben (1939) megjelent (1 skk. II.) dolgozatom ad áttekintést. A legutóbbi fejleményekről pedig W. Ensslin áttekintése tájékoztat : *Klio* 33, 1941, 355 skk.

szérűbb átfogó egyisten-hit virágzásától a legalacsonyabb babonások elburjánzásáig — oly hatalmas volt, mint még soha, egyformán betöltve a legműveltebbek szellemi életét s a legelmaradottabb rétegek ösztönös gondolatvilágát. Az a nagy egységesülési folyamat, amely az élet minden területén megnyilatkozik ebben az időben, a vallásokat is összeolvasztotta kohójában s ebből az összeolvadásból főleg két jegecesedési pont körül kezdett az egyistenhit kiemelkedni. Az egyik ezek közül a napisten kultusza volt, amelyben a teozófiává vedlett filozófia, a «chaldaeus» asztrológiai spekuláció és a gnoszticizmus, azután meg az előző évszázadban oly óriási hatású keleti népvallások, primitív indogermán babonásokkal együtt hatottak, és már a császári valláspolitikai megkísérelte egyszer a «birodalom urává» emelni Sol-t.² A másik kristályosodási tengely a kereszténység. Konstantinra eredetileg mind a kettő hatott. Galliai pénzverésében, mióta csak saját politikát kezdhetett, a Maxentius legyőzése előtti években *Mars* mellett *Sol* ábrázolása van³ előtérben; ha egy galliai Apolló-szentélynek 310-ben dús ajándékokat ad, talán szintén a Napisten-Apollónak szoltak ezek inkább, mint valamely helyi istenségnek.⁴ És megtérésében, vagy legalább is ennek őszinteségében azért nem tudtak hinni sokan a modern kutatók közül, mert a Jézus segítségének tulajdonított diadal után is világos jelei vannak egy ideig a napkultusszal való kapcsolatainak. Azonban e kettőség csak a mi számunkra látszik lehetetlennek, a sokistenhit összeolvadási korszaka szülöttjének gondolkodásában éppenséggel nem az. Sőt inkább azon csodálkozhatunk, hogy egy évtized alatt le tudta vetkőzni 312 október 28 után a polytheizmus e maradványát is.

Míg tehát a napisten varázsa 312 ősze óta egyre gyengül Konstantin vallásos gondolkodásában, annál nagyobb erővel tör felszínre a kereszt-

² Általános tájékoztatásul: J. Geffcken, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*,² 1929, 27. Fr. Cumont, *La théologie solaire du paganisme romain* (Mémoires, présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 12/2, 1913, 447 skk. Ua., *Les religions orientales dans le paganisme romain*,⁴ 1929. H. Usener, *Das Weihnachtsfest*,² 1911, 348 skk. Fr. J. Dölger, *Antike und Christentum* 2, 1930, 301 skk. W. Weber, *Die Vereinheitlichung der religiösen Welt* (Probleme der Spätantike), 1930. Fr. J. Dölger, *Sol Salutis*² 1925. Részletes könyvészetet ad a vallástörténeti kerethez A. D. Nock, *Cambridge Ancient*

History 12, 1939, 764—766. Konstantinus szinkretikus vallásosságához: L. Salvatorelli, *Ricerche religiose* 4, 1928, 289 skk. P. Batiffol, *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes* 3, 1913, 179 skk. Ua., *La paix Constantinienne*,³ 1914, 188 skk. G. Costa, *Religione e politica nell'impero romano*, 1923, 203 skk. H. Grégoire, *Revue de l'Université de Bruxelles* 36, 1930—31, 256 skk. J. Straub, *Das neue Bild der Antike*, (hrsg. v. H. Berve) 2, 1942, 386 skk., stb.

³ J. Maurice, *Numismatique Constantiniense* 2, 1911, XX. skk.

⁴ Incerti paneg. Constantino Aug. d 21, 3 és 7 (p. 217 sk. Guil. Behrens).

ténység iránti régi vonzódása. Ezt a rokonszenvet apjától örökölte, aki a társuralkodói által kezdeményezett és nyolc éven át kegyetlen következetességgel folytatott keresztényüldözéseket a saját nyugateurópai uralmi körzetében csak igen lanyhán vitte keresztül.⁵ Az a meglepő tény pedig, hogy Constantius Chlorus egyik leánya a keresztény Anastasia nevet viselte,⁶ igazolja, hogy a Krisztus vallása gyökeret vert már Konstantin atyjának családjában.⁷ Császárunk maga azt állította később apjáról, hogy igen vallásos érzésű volt és mindig a Megváltót hívta segítségül,⁸ ami aligha egészen alaptalan kitalálás, noha világos, hogy Chlorus nem mert még nyíltan elszakadni az «ősök parancsoló példájától».⁹ A szülői házból hozott benyomások mellett az a gyűlölet is közelebb hozhatta a kereszténységhez Konstantint, amelyet Diocletianus és Galerius ellen érzett, akik — az üldözés fő mozgatói — mérhetetlen nagyra-
vágását arculcsapva kizárták őt a 'négycsászárok' uralkodórendszerének örökösödéséből: ifjúkorában lenyelt haragja később egy rendeletében tör felszínre, amelyben mindenki előtt nyíltan becsmérli őket véres keresztényüldözéseik miatt.¹⁰ Nemrég elhunyt, nagytekintélyű uralkodók leszidása a trón magaslatáról sohasem hallott forradalmi hang volt, abban a római világban, amely a régiekhez minden idegszálával ragaszkodott és a hagyományok védelmét — mint Diocletianus — első kötelességének tartotta. Bizonyos, hogy Konstantin elszakadása a római multtól nem akkori keletű, mint idézett rendelete, hanem már egészen fiatalon végbement benne.¹¹ De nemcsak ily negatív előzményei vannak a kereszténységhez való pártolásának.

⁵ G. Boissier, *La fin du paganisme* 1⁸, 14 sk. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* 1⁴, 1921, 61 sk. és 475. R. Andreotti, *Didaskaleion n. s. g.* 1930, fasc. 1, 157 skk., fasc. 2, 1 skk. stb.

⁶ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église* 2e, 1907, 57. H. Lietzmann, *Sitzungsberichte der Preuss. Akad.*, phil.-hist. Kl. 1937, 268. Ugyanaz, *Geschichte der alten Kirche* 3, 1938, 144. H. v. Schoenebeck, *Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Konstantin* (Klio, Beiheft 43), 1939, 73 Anm. 1. — Kissé másképp A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, 1932, 34.

⁷ Lactantius, *De mort. pers.* 15, 1 szerint Diocletianus neje és leánya is hajlottak a kereszténységhez.

⁸ Euseb., *Vita Const.* 2, 49; v. ö. 1, 13 skk. 27.

⁹ Lactant., *De mort. pers.* 15, 7.

¹⁰ Euseb., *Vita Const.* 2, 51; vesd össze uo., 49, 53. Ezek a kitörések tükrözik valódi gondolatvilágát, nem pedig azok az éremképek, amelyekben legitimitása kiemelése érdekében még ábrázoltatja 314 és 324-ben Maximianus Herculust. Lásd O. Voetter, *Die Ahnenmünzen Kaiser Konstantin des Grossen*. (Separat-Abdruck a. d. Mitteilungen des Clubs der Münz- u. Medaillenfreunde in Wien, 1895.

¹¹ Lásd e problémához: Th. Keim, *Der Übertritt Konstantins zum Christentum*, 1862, 42 skk. 94 skk. V. Duruy, *Histoire des romains* 7,² 1885, 135 skk. G. Boissier, *id. m.* 1,⁸ 16. F. X. Funk, *Kirchengeschichte iche Abhandlungen, und Untersuchungen* 1899, 15 skk. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums* 1, 1930, 107. A. Piganiol, *id. m.* 36 skk., stb.

Igaz ugyan, hogy keresztény életrajzírója előadásában hirtelen, minden előzmény nélküli a megtérése. Az általa leírt csoda ecsetelése már műfajilag is megkívánta az isteni kinyilatkoztatás váratlanságát, hogy annál meglepőbb legyen az égi akaratból bekövetkezett fordulat.¹² Azonban «nehéz elgondolni — írja Mgr. Duchesne¹³ — hogy Konstantin egész e pillanatig oly idegenül állott a kereszténységgel szemben. Ez az előadás, legalább is e ponton, egy kis mesterkéeltséget árul el». Ez az irodalmi fogás azonban nem Eusebius koholmánya, hanem magának a hitbuzgó császárnak agyában született meg, aki alig két évvel azután, hogy a Krisztus zászlaja alá állott, így ír az arlesi zsinatnak:¹⁴ «A mi Istenünk megfoghatatlan jósága nem engedi meg az emberiség mivoltát továbbra is sötétségben tévelyegni... Tudom én ezt ugyan sok más példából is, mégis a saját magam tapasztalatából állapíthatom meg ugyanezt. *Mert olyan dolgok voltak eleintén bennem, amelyek híjjával voltak az (isteni) igazságnak és úgy láttam, hogy nem veszek észre semmiféle olyan égi hatalmat, amelyet keblem titkos rekeszébe zárjak...* De az ég kémlelőtornyában trónoló Isten osztályrészemül adta, amit nem érdekeltem (t. i. megvilágította őt hitével) s kétségtelen, hogy már ki sem lehet mondani, el sem lehet számlálni azokat a jótéteményeket, melyeket nekem, szolgájának, égi jóakaratóval juttatott...» Pedig nem igaz, hogy valamikor hitetlen volt: tíz év múlva ugyancsak buzgóságától vezettetve elárulja, hogy «Már eléitől fogva s régen világos és kétségtelen volt mindenki előtt, aki a Mindenhatóról helyesen és józanul ítélt, hogy mily nagy volt a különbség, amellyel a kereszténység szent kultuszának gondos betartása elütött azoktól, akik küzdöttek ellene és akik le akarták kicsinyelni».¹⁵ Így hát semmi okunk sincs kétségbe vonni, amit Lactan-

¹² Ez a beállítást hitelre talált a legújabb irodalomban is: «Il a cédé à une impulsion soudain, d'ordre pathologique ou divin, comme en voudra», — írja például F. Lot, *La fin du monde antique* 1927, 35.

¹³ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise* 2e, 1907, 59: Il est difficile d'admettre que Constantin ait été jusqu'à ce jour aussi ignorant du christianisme. Le récit, sur ce point aux moins, décele un peu d'arrangement.

¹⁴ Appendix Optati, ed. Ziwsa no. V. = H. v. Soden, *Urkunden zur Geschichte des Donatismus* (Kleine Texte 122), 1913 Nr. 18: «...incomprehensibilis pietas dei nostri nequaquam permittit humanam conditionem diutius in tenebris oberrare... habeo quippe cognitum multis exemplis, haec

eadem ex me ipso melior. Fuerunt enim in me primitus, quae iustitia carere videbantur, nec ulla(m) putabam videre supernam potentiam, quae intra secreta pectoris mei gererem... sed deus omnipotens in caeli specula residens tribuit, quod non merebar: certe iam neque dici neque enumerari possunt ea, quae caelesti sua in me famulum suum benivolentia concessit.»

¹⁵ Euseb., *Vita Const.* 2, 24 (p. 51 Heikel); v. ö. 2, 49 és 52, 55 (vége). — G. Pasquali, *Hermes* 1910, 376 kimutatta hogy e rendelet kivonatát Eusebius már előbb (20 sk. fej.) adta: de a fogalmazási zavar miatt nem tételezzük fel azt, hogy a teljesebb szöveget csak később szűrta volna be ide valaki.

tius e császár trónralépte után néhány évvel ír : «Trónra jutva a felséges Konstantin legelőször is azt tette, hogy a keresztényeket visszaadta vallásuk gyakorlatának és istenüknek ; a szent vallás helyreállításának szentesítése volt első rendelkezése». ¹⁶ Nem hihetjük azt sem, hogy ez merőben csak politikai sakkhúzás lett volna. ¹⁷ Későbbi viselkedése világossá teszi, hogy hogy miért szüntette meg végleg 306-ban az üldözéseket, amelyeket már atyja is csak immel-ámmal hajtott végre : ¹⁸ a Krisztus hatalmába vetett hite miatt.

A birodalom többi részében ekkor még teljes súlyával nehezedett az államhatalom üldözése az Egyházra. Csak Itália és Afrika ura, a társ-császárok által el nem ismert Maxentius utasítja el szintén a véres elnyomás politikáját — csak a pápaválasztások alkalmával kitört utcai harcok okozói ellen hoz Rómában rendszabályokat — és egyenesen pártolja az Egyházat, 311-ben visszaadva ennek elkobzott fekvősegeit. ¹⁹ Egyebütt pedig a Krisztushívők javának hősiességén tört meg kipusztításuk kísérlete és szociális-politikai szervezetük hibátlan működésén a legsúlyosabb helyzetekben. 311-ben az üldözés fő mozgatója, Galerius császár, bár elvi álláspontjából nem engedett, kénytelen volt belátni a vérontás céltalanságát. Korszakos jelentőségű türelmi rendelete nyomán a börtönökből, számkivetésből és kényszermunkáról győzelmi büszkeséggel tértek vissza a hitvallók ujongó hittestvéreik közé, szenvedéseik friss jeleivel és elbeszélésével döböntve meg ellenfelet és jóbarátot ; a templomok a pogányság szemelättára emelkedtek fel újra romjaikból. ²⁰ Az irtóhadjárat teljes csődjét fogcsikorgatva ismerte be ediktumában maga Galerius is. Azt, hogy mily döntő vereséget jelentett az állam és az egész addigi hivatalos kereszténypolitika számára ez a visszavonulás, kiemelték már mások. ²¹ Nem kisebb dolgot adott fel az imperium, mint azt a hosszú évszázadok óta űzött hatósági gyakorlatot, mellyel az államhűség bizonyítását pogány rítusok végzéséhez kötötte s mely a keresztényüldözések fő ütközőpontja volt. Meghajolt tehát az Egyház kezdetől

¹⁶ Lactant., De mortibus persecutorum 24, 9.

¹⁷ Amint Ed. Schwartz vélte, Göttinger gel. Nachrichten 1904, 520.

¹⁸ Lactant., id. m. 15, 7.

¹⁹ E. Groag, Realenc. d. class. Altertumswiss. (ezen túl rövidtve : RE.) 14, 2462 skk. E. Caspar, id. m. 101. H. v. Schoenebeck, id. m. 13 sk.

²⁰ Lactant., de mort. pers. 35, 2. Euseb., h. e. IX 1, 7 sqq.

²¹ Th. Zahn, Constantin d. Gr. u. die

Kirche, 1876, 11 sk. V. Schultze, Geschichte des Unterganges des griechisch-römischen Heidentums 1, 1887, 29. R. Mariano, Nuova antologia ser. 3, 27, 1890, 278. J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, 1920, 91. A. Manaresi, L'Impero romano e il cristianesimo, 1914, 481 skk. K. Bihlmeyer, Theolog. Quartalschrift 94, 1912, 411 skk., 527 skk. J.—R. Knipfing, Revue Belge de philologie et d'hist. 1, 1922, 693 skk., stb.

fogva vallott álláspontja előtt, hogy hívőinek alattvalói megbízhatóságát és ragaszkodását az államfőkért és az államközösségért való tiszta imával hozza kifejezésre.²² A kereszténységnek akkor már minden tartományban erős gyökereket vert²³ mozgalma tehát végleg áttörte korlátait.²⁴ Az évszázad és a birodalom legégetőbb kérdése ott állott a kapuk előtt, erélyesebben követelve megoldását, mint valaha.²⁵ A valláspolitikai kérdések állottak akkor különben is az egész birodalmi belpolitika homlokterében, amit az előzményekre vetett rövid pillantással érzékelhetünk a legjobban.

Ismeretes, hogy a császárság intézményének szellemi megalapozása többszörösen átalakult az idők folyamán. Nyersen és egészében azt mondhatjuk, hogy az első század császárralna állampolitikai gondolaton nyugszik és római veretű, a másodikban erkölcs-bölcséleti az alapjellege és görög színezetű, míg a harmadikban létének vallásos megindokolása van előtérbe tolva a hellenisztikus Kelet jegyében.²⁶ Míg tehát a «principátus»-nak, azaz a mérsékelt korai monarchiának jogi természetű és objektív alkata volt, addig a «dominátus», vagyis a későrómai abszolutizmus vallásos érzésekre épített, szubjektív berendezés. Már a II. században felbukkan az a vezérgondolat, hogy a békeidők virágzását és a győzelmeket a harcban nem egyéni uralkodóerények szülik, hanem az istenség ajándékozta imádása jutalmául s így a vitézség és kezdeményező erő helyett a vallásos kötelmek buzgó teljesítése válik mind fontosabbá a császárok számára. E korszakban, amidőn a sokféle istenfogalom összevissza keveredett egymással és e folyamat egyre más és más kultuszt tolt előtérbe, szükséges volt az is, hogy a sok közül pillanatnyilag leghatékonyabb istenalakot igyekezzenek a trón megtámasztására felhasználni s így egyre szorosabb viszonyra lép egymással a «trón és az oltár»; a legerősebb istenség kiválogatása pedig egyúttal a monotheizmus felé való állandó közeledést is jelenti. Ez a haladás — tudjuk — már Aurelia-

²² Alföldi A., *Klio* 31, 1938, 323 skk. Ua., «Pisciculi, Franz Joseph Dölger dargebotten», 1939, 1 skk.

²³ A. v. Harnack híres művének (*Mission und Ausbreitung de Christentums in den ersten 3 Jahrhunderten*⁴, 1924) utolsó kiadása óta rengeteg új adat bizonyítja, hogy az Egyház helyzete sokkal erősebb volt 300 körül, mint még nemrég látszott. Így például az egyik legkésőbbben krisztianizálódott tartomány, Pannonia a Drávától északra fekvő részében, ahonnan régebben nem ismertünk keresztény lele-

teket, igen sok új nyomot szolgáltatott, melyek előzményei a tetrarchia koráig nyúlnak (legalább) vissza. Lásd Nagy Lajos, Szent István-Emlékkönyv 1, 1938, 31 skk. Nagy T., A pannoniai kereszténység története (*Diss. Pann. II* 12), 31 skk. Alföldi A., *Arch. Értesítő* 1940, 217 skk.

²⁴ Így p. o. A. Manaresi, id. m. 482.

²⁵ V. Schultze, id. h.

²⁶ R. Laqueur, *Probleme der Spätantike*, 1930, 3 skk. — a 3. sz.-ot kissé másképp jellemezve.

nus alatt (270—275 Kr. u.) elért odáig, hogy a sokféle istenfogalmat magába foglaló 'egységesített' napisten, a Sol dominus imperii Romani, mintegy menybeli császárja lett a birodalomnak. S ha a Diocletianus-féle négyesuralom elgondolása négy isteni védurat követelt is, nem kevésbé világos az uralkodószemélyek és égi patrónusaik összekapcsolásának elve ekkor sem, mely az egyeduralom helyreállítása esetében önmagától vezetett arra, hogy az egyetlen császár felett egyetlen isteni hatalom örökdjék.²⁷ Már pedig Konstantin az egyeduralomra tört. Természetesen ő nem történelmi hosszmetézetében látta e fejlődési folyamat irányát és célját, hanem a lefolyása által előállott, akkor már megérett helyzet pillanatának keresztmetézetében. Állásfoglalását azonban mit sem befolyásolta, hogy a történész szemével, vagy a politikus ösztönével vonta-e le a következtetéseit.

Az egyház pedig ekkor már nem volt oly jelentéktelen, politikailag elhanyagolható tényező, mint némelyek²⁸ vélik. Arra, hogy vezető szerepet töltsön be a későantik világban, megérett már.²⁹ Vallásának alaptétele, az egyistenhit és a szinkretizmusból kibontakozó legfelsőbb istenség fogalma már nem állanak nagyon messze egymástól. A keresztény erkölcsi kívánalmak és az üdvözülésről vallott felfogás rokonok a legmagasabb színvonalú pogány körök ideáljaival. A krisztusi theologia a görög filozófiai gondolkodás eszközeivel volt kiépítve, akárcsak a pogány szellemi arisztokrácia eszméi a legfelsőbb lényről. A keresztény kultusz ritusai sok hasonló vonást tartalmaztak a misztérium-vallások szent cselekményeivel és mindkét fél templomaiban a későantik művészet kifejezési formái nyújtották az áhítatkeltés és eszményítés eszközeit. E sok közös vonás mellett a kereszténység monotheizmusa eredetibb és tisztább a vetélytársak deizmusánál. Nála nemcsak a kiválasztott elmék remélhetik a legfelsőbb lényhez való felemelkedést, hanem bármely faragatlan ember is odajuthat ehhez a Krisztus példájának egyszerűen érthető átélése által és ez a vallásos élmény a megtisztulás vágyát és az örökélet eszményét is sokkal magasabbrendűen önti formába, mint a pogány megigazulási törekvések. A pogány istenemberek csak halvány ellenképei Krisztusnak, rossz utánzatok. — Így a pogányság már 'benne volt a kereszténység utcájában' s csak idő kérdése volt széthulló eszmevilágának alulkerülése.

²⁷ Alföldi A., «25 Jahre Römisch-Germanische Kommission» (előadás 1927. dec. 9-én), 1929, 19 skk. W. Weber, Probleme der Spätantike, 1930, 87 skk. Alföldi A. Pisciculi 12 skk. (42. jz. irodalom).

²⁸ Például O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt 1^a, 59 sk.

²⁹ A következő vázlat a K. Müller, Kirchengeschichte 1^a, 1929, 344 sk. által adott gondolatmeneten nyugszik.

Még fontosabb szempontunkból, hogy míg a pogány kultuszok tömege megannyi széteső egyed kusza halnazata csak, melyet híveik hiába igyekeznek utólag erőszakosan teozófiai rendszerbe préselni, vagy a «ninden istennek és istennőnek» ajánlott fogadalmakkal összefogni, addig a kereszténység kizárólagos, totális aspirációjú egysége a hozzá tartozókat egyedül a saját számára köt le. És ezt a tökéletes vallásos egységet elsőrangú szocialista szervezet kovácsolta össze társadalmilag — modern értelemben vett szocialista organizáció — céltudatos és kitűnő központi vezetéssel, nagyszerű szeretet-elvének testvéri közösségével, hallatlan fegyelmével.

De amennyire azonos alkatú az Egyház szervezete a multszázadi szocialista mozgalnakéval,³⁰ annyira másképp áll az állammal szemben, mint azok: az Egyház nem akarja felforgatni az imperiumot, nem gyűlöletet hirdet, hanem szeretetet s üldöztetése közepette is küzd azért, hogy loyális lehessen. Hogyan is kerülhette volna el Konstantin figyelmét e harcok szervezet kiválósága, mely Decius, Valerianus és Diocletianus hatalmas elnyomási kísérleteiből megújult erővel szökkent talpra? A mi észjárásunk szerint politikai szövetségre kellett volna ez uralkodónak gondolnia az Egyházzal, de a későókori ember az Egyház rendkívüli összetartó erejében csakis az istenség védelmének működését látta — aminthogy Konstantin írott nyilatkozataiból is ugyanaz a naív vallásos elképzelés ütökzik ki, amely kortársait jellemzi; nem az emberi szervezettel lépett tehát frigyre, hanem ennek istene védelme alá helyezte magát ő is.

Amikor féktelen hatalomvágytól sarkallva³¹ elindult Itália felé, hogy Maxentius uralmi területét is megszerezze a maga számára, Eusebius szerint³² püspökök is voltak a környezetében. És tényleg ott találjuk mindjárt Rómába való győzelmes bevonulása után (312 okt. 29) mellette Ossius kordovai püspököt,³³ aki mindvégig bizalmasa és kegyeltje maradt. Ossius tehát elkísérte őt Galliából s hogy mily nagy befolyása volt rá már ekkor, megmutatja az afrikai egyházi viszály elintézésében nyert császári megbízatása, hamarosan Maxentius legyőzete után. Nem lehet

³⁰ E párhuzamot kifejtette bizonyos fokig L. M. Hartmann, *Christentum und Sozialismus*³, 1916. Lásd hozzá megjegyzésemet: «25. Jahre Römisch-Germanische Kommission, 1929, 18, 53. jz.

³¹ Ed. Schwartz, *Göttinger gelehrte Nachrichten* 1904, 525., 526, 1. jz. E. Groag, *RE.* 14, 2471 sk.

³² Euseb., *Vita Const.* 1, 32.

³³ E fontos tényre Euseb., *hist. eccl.*

X 6, 2 alapján O. Seeck figyelmeztet, *Geschichte d. Untergangs d. antiken Welt* 1⁴, 495: «Da dessen Bischofssitz im galischen Reichsteil lag und er während des Krieges kaum etwas im Gebiete des Maxentius zu tun haben konnte, ist es mehr als wahrscheinlich, dass er mit dem Heere Constantins nach der Hauptstadt gekommen war.»

kétséges, hogy ez az ember — akiről sajnos nagyon keveset tudunk, s akinek az írásai is elvesztek — nagy szerepet játszott a Krisztushoz való pártoláson tépelődő Konstantin mellett a Milvius-hídi csata előtt és bizonyára éppen ennek jutalmául jutott a császári kegyekbe. Igaz, hogy Konstantin későbbi hadjárataira is vitt magával papokat, hogy azok a náikkal elősegítsék győzelmet és Osziusnak is lehetett ilyen feladata. De sokkal fontosabbak lehettek a császárral folytatott csendes beszélgetései, melyek folyamán kiformalódott utóbbi bensejében az az elhatározás, hogy Krisztushoz fordul segítségért és ha ezt elnyeri, végképp hozzá szegődik. Az is lehet, hogy az Osziuszal való tanácskozások vala nyiképpen előkészíthették azokat a sajátos feltételeket is, amelyek között Krisztusra bízta magát.

Mindazok a hitbeli előzmények, amelyek Konstantinus nagy elhatározását hosszú időn át kérielték — s amelyeket itt megkíséreltünk felvázolni — megmutathatják, hogy azok a szellemes kombinációk, amelyek az aktuális politikai helyzetből adódott sakkhúzásnak, vagy a nagy mérkőzés előtti túlfeszült idegállapot sugallta drámai fordulatnak minősítik ezt, nem állják meg helyüket. De az is világos Konstantin előző lelki fejlődéséből, hogy alap nélkül való, amit később maga beszélt és amit keresztény életrajzírója kiszínezett az isteni közbelépés váratlan voltáról. Már láttuk, hogy a trónon ülő misszionárius képzetének játéka ez, amely abba a formába öntötte lelki életének ezt a nagy eseményét, amelybe a pogány-mitikus elbeszélések a kegyeltjeik érdekében kritikus pillanatokban közbelépő égi hatalmak megnyilatkozásait öltöztetni szokták. Sok olyan prófécia forgott akkoriban közkezen, hogy a mindenek Urának Küldöttje kiválasztott valakit, ráruházta a hatalmat a világ titkos erői felett és e kinyilatkoztatás nagy élménye nyomán az új próféta prédikálni kezdett minden népeknek: térjete meg!³⁴ Ilyen próféta-élmény mozgatta Konstantint is, reveláció, mely mindent elhomályosított, ami előbb benne élt.

2. KONSTANTIN ISTENI JELENÉS-ÉLMÉNYE.

Mindenki emlékezik rá, hogy a caesareai Eusebius püspök hogy írja le egy negyed évszázad múlva Konstantin megtérését. Szerinte a császár buzgó imáját meghallgatva csodálatos jelenést küldött az Úr: a már lemenőben lévő nap fölött a kereszt fény sugarából kirajzolt jelét pillantotta meg az uralkodó seregével együtt s mellette az égre iródba

³⁴ Poimandres névtelen prófétája p. o., Corp. Hermet. I, 26.

e szavakat : «e jelben győzni fogsz». E jelenést még nem értette a császár — aki esküvel erősítette elbeszélése hiteles voltát Eusebius előtt — egészen addig, amíg Krisztus meg nem jelent álmában és meg nem hagyta neki, hogy az égen látott jegyet másolja le és használja védőeszközzül ellenségei ellen.³⁵ Így is tett, aranyból megcsináltatta, drágakövekkel ékesítette a Krisztus kezdőbetűivel díszlő, üdvösséghezó és veszélyektől megóvó hadijele, ³⁶ melyet azontúl seregei előtt vittek. A Krisztus névjegyét a sisakjára is rátétette, aminthogy később is viselte azon. Majd, mélyen felindulva ezen események által keresztény papokat hivatott magához, akik megmagyarázták neki Krisztus kilétét, működését s azt, hogy a kereszt a halálon való győzelemnek jelképe. E tanítás által meggyőződve arról, hogy tényleg isteni kinyilatkoztatásban volt része, keresztény papokat fogadott tanácsadókul, a Szentírás olvasásával óhajtott foglalkozni és Istennek szolgálni. Így legjobb reményekkel indult harcba Róma vérengző és züllött zsarnoka ellen.³⁷ Isten segítségével elindulva egymás után aratta győzelmeit a szörnyeteg seregein. És amint az Ūr Mózes és istenfélő népe kedvéért a tengerbe vetette a fáraó harci szekereit és seregét, a Vöröstengerbe süllyesztve válogatott vezéreit, úgy 'süllyesztette a mélybe, mint a követ' Róma falai előtt Maxentiust és testőreit, amikor ez a Konstantinnal együtt harcoló Ūristen elöl megfutamodva a Tiberis hajóhídján át menekült visszafelé. Hálaadó ének szállott az Ūr felé az égbe...³⁸

Konstantin tehát később úgy adta elő ezeket az eseményeket, mint a Krisztus által való kiválasztatásának revelációjából adódó csodák láncolatát — mintha nem is véres küzdelmeket kellett volna megvívnia, hanem csak zsolozsmás körmenetre indult volna. Életrajzírója pedig bizonyára meg is tódította, amit a császártól hallott, a csodákat minél jobban megnövelve és kiszínezve. A valóság kifelé, a szemtanúk számára, sokkal szürkébb volt e vakítóan fényes, épületes történetnél,³⁹ bár a jövő szempontjából semmivel sem kevesebb horderejű.

Nem mintha nem volna annak megbízható történeti magja, amit Eusebius mond. Hogy a Krisztus nevének görög kezdőbetűit feltétette a császár a Milvius-hídi csata előtt a sisakjára, azt hitelesen be lehetett igazolni a csak néhány évvel később vert pénzek segítségével. És isme-

³⁵ Euseb., Vita Const. I, 28—29.

³⁶ Uo. 31.

³⁷ Uo. 32.

³⁸ Uo. 37—38; v. ö. 39.

³⁹ A részletekre nézve lásd «Hoc signo victor eris» című dolgozatomat, «Pisciculi

Franz Joseph Dölger dargeboten», 1939, I skk. H. Grégoire, Byzantion 14, 1939, 350 sk. ellenérvei nem hoztak új momentumot, amely fejtegetéseimet meg kellene változtatnom; lásd W. Ensslin, Klio 33, 1941, 358.

retes tény az is, hogy a Krisztus jegyét viselő hadijel legalább is valamivel később Konstantinus seregének — majd a keresztény császárságnak — legszentebb jelvénye lett. De a többi forrásokkal való egybevetésből kiderül először is, hogy Eusebius híradását egy nagy — bár könnyen magyarázható — félreértés ferdíti el.⁴⁰ Nem a kereszt volt az a varázserőjű jegy, amelyet a látomás mutatott, hanem éppen a X (Chi) és P (Rho) betűkből álló monogramm. A vízió szavahihető előadását — mely részben korrigálja, részben kiegészíti Eusebius adatait — Lactantiusnál találjuk meg, annál a keresztény rhetornál, aki Konstantin legidősebb fiának nevelője volt s aki ez eseményeknél csak egy-két évvel később írta meg az «üldözők haláláról» szóló könyvecskéjét. Szerinte az isteni jelenés nem valahol Galliában ment végbe és nem fényes nappal, hanem a döntő csata előtt közvetlenül és álmában jelent meg a császárnak a Chi-Rho egybefont jegye s vele a *hoc signo victor eris* szavak.⁴¹ Krisztus pedig ekkor arra utasítja, hogy katonái pajzsára (tehát nemcsak zászlajára és saját sisakjára) írassa fel e csodatevő jegyet.⁴² Lactantius szerint ez a X középebe illesztett gömbölyűfejú vonás volt, aminek az a magyarázata, hogy a sebbel-lobbal felmázolt Rho-nak ilyen gombosvessző formája lett a pajzsokon. És tényleg ebben az alakban örökíti meg a Chi-Rho-monogrammot egy 320 körül kiadott pénzsorozat, melyet számos verdében egyszerre veret ekkor Konstantin.

Az «e jelben győzni fogsz» csodás jelenése tehát történelmi tény — akkor is az, ha álmajelenés volt csak. És hogy megrázó élmény volt, nem a tömegek megtévesztésére szánt csalás, azt megdönthetetlenül bizonyítja az az egész énjét betöltő hév, amellyel Konstantin ettől fogva a Krisztus evangéliumának szolgálatába szegődött.⁴³ Nemcsak a sorsdöntő mérkőzés előtti felkorbácsolt idegállapot tehetett őt fogékonyá látomások iránt, mert jól tudjuk, hogy máskor is álmodott isteni utasításról, amikor valami nagy dologban kellett határoznia; új fővárosa alapítását is ilyen égi ösztönzésre vezette saját maga vissza.⁴⁴ Nem ő volt

⁴⁰ L. id. munkámban; Eusebius tévedését különben már G. Costa is látta, *Religione e politica nell'impero romano*, 1923, 245 sk.

⁴¹ Egy 350-ből való pénz hiteles tanúsága szerint ez a helyes szöveg, nem az «*in hoc signo vinces*», ami az Eusebius *ροῦτῶν νίκα*-jának újkori fordítása.

⁴² Lactant., de mort. pers. 44, 5—6.

⁴³ H. Grégoire és utána mások e látomást egy galliai pogány vízió utánzatának állítják be, amelyet egy panegyricus-író

ecsetel. Azonban már J. Bidez (*L'Antiquité class.* 1, 1932, 5 skk.) felismerte, hogy ez az Apollo-jelenés csak a dicsőítő-beszéd írójának fejében született meg s csak irodalmi fikció. L. még H. Lietzmann, *Sitzungsberichte der Preuss. Akad., phil-hist.* Kl. 1937, 264 skk.

⁴⁴ Sozom., h. e. II 3, 3. Theophan., *Chronogr.*, a. m. 5816. *Cod. Theod.* XIII 5, 7 s hozzá O. Seeck, id. m. 1^a, 473; 3^a, 559. H. Lietzmann, *Geschichte der alten Kirche* 3, 1938, 135, 1. jz.

az egyedüli, aki szilárdan hitte, hogy a felsőbb hatalmak ilyen úton vezérlik az embert — úgy, mint azon számtalan fogadalmi emlék állítóí, akik *somno monitus* megokolással rótták le hálájukat égi pártfogóik iránt. Korának legnagyobb újplatonikus filozófusa, az előző, még világosabb fejű nemzedékből való Porphyrius műveiben csakúgy hemzsegek a jóságos isteni lények és gonosz démonok, akik álomlátások útján irányítják a halandók életét ; Porphyriusék szerint ráadásul még megidézni és elűzni is lehet varázslás által ezeket.⁴⁵ S az akkori keresztények színejava, mint például maga Lactantius, ugyane hiedelmekben élnek, csak éppen varázslás helyett a Krisztus nevétől és imával való idézésétől várják a démonűző hatást és a Megváltótól, meg a martirok hívásától várják azt, amit a pogány a maga jó démonjaitól. Annyira hitte mindenki hogy az istenség így irányítja választottjai sorsát, hogy a Konstantin-hoz politikailag alkalmazkodó Licinius is álomlátást színlelt Maximinus-szal való leszámolása előtt, isteni győzelem-ígéretet hazudva hozzá. Lactantius még hitte, hogy nála is valódi átélésen alapuló felsőbb ihlet⁴⁶ volt ez ; hamarosan kiderült, hogy csak áltatásra szánt koholmány.

A Konstantin látomásához kapcsolódó elképzelések és fogalmak tehát a felcsigázott vallásos képzeletű későrómai szellemiség szüleményei : abban, hogy e babonával teli, alacsonyrendű későantik vallásosságtól megszabadulhasson, megakadályozta műveletlensége is. Igaz, hogy vannak, akik szerint «az előző uralkodókkal ellentétben a császári udvar levegőjében nőtt fel s kezdettől fogva felismerte az alapos és egyéni szellemi nevelés jelentőségét»⁴⁷, de ez nem így volt valójában. Az a jó-érzésű, de csiszolatlan illyricumi katona, akinek palotáiban Konstantin felnövekedett, nem arra fektetett súlyt, hogy fia magas műveltséget sajátítson el, hanem csak arra igyekezett, hogy jó hadvezért és ad nisztrátort neveljen belőle. Legfeljebb a kultúra tiszteletének illemszabályát szívta be e légkörben, amely arra ösztönözte, hogy saját fiainak már tényleg alapos klasszikus nevelést nyújtson.

Kétségtelen, hogy magas születése dacára *litteris minus instructus*, 'irodalmilag kevésbé művelt' volt, mint egy értékes forrásunk⁴⁸ meg-

⁴⁵ Julianus Apostata is tele volt e gondolatokkal : lásd p. o. G. Boissier, id. m. I⁸, 115. — Az álomjelenések jelentőségére a pogány és keresztény ókorban igen sok példát hoz fel A. Wikenhauser, Pisciculi Fr. J. Dölger dargeboten, 1939, 320 skk. ; ezeket a későbbi ókorból még erősen ki lehetne pótolni.

⁴⁶ Lactant., mort. pers. 46, 2.

⁴⁷ R. Laqueur, Probleme der Spätantike, 1930, 7. — Aur. Victor, Cæs. 40, 12 kijelentése csak Konstantin fiának szóló üres hízlegés.

⁴⁸ Origo Constantini Aug. 2. (Mon. Germ. Hist., auct. ant. 9. p. 7.

jegyzi. Maradt ugyan ránk kézjegyével kifogástalan irodalmi színvonalú, pompásan gördülő levél is, de ennek stílusa szinte kiabálja, hogy nem aláírója fogalmazta.⁴⁹ Evvel szemben keresztény hitkérdéseket boncoló, saját fogalmazású levelei s egyéb írásművei nehézkesen döcögő, terjengős tollrágcsálási termékek. Faragatlansága, bárdolatlan szenvedélyessége törvénykezésén is tükröződik.⁵⁰ Amint a világi irodalomban kevéssé volt járatos, úgy a Szentírást sem ismerte jól.⁵¹ A theologia szubtilis spekulációi annyira idegenek voltak számára, hogy egy kitűnő modern egyháztörténész⁵² hamisnak bélyegezte Alexander püspökhöz és Ariushoz intézett levelét, megrökönyödve a benne foglalt 'gyerekes badarságoktól', holott éppen ez a kezdetleges gondolkodás jellemezi az összes teológiai tartalmú írásait és árulja el a császári szerzőt.⁵³ Akármilyen büszke is volt a hitvédelmi kiskátékból merített hittudományi bölcsességére, akármennyire megtapsolták is udvaroncai hitbuzgó elmefuttatásait s végül akármennyire megfésülték is ezek szövegét mások, mégiscsak elárulják ezek, hogy a kereszténység dogmatikai alapjai teljes homályba burkolva maradtak előtte.⁵⁴

Nem is a kereszténység teológiai rendszere, s nem is magasztos erkölcsi tanítása ragadták meg e babonákba süllyedő kor szülöttjét, hanem Krisztus határtalan hatalmába vetett meggyőződése,⁵⁵ amelytől birodalma virágzását várta békében s győzelmet a háborúban. Sőt: amíg Krisztus be nem váltotta ígését, hogy megsegíti, addig nem szegődött hozzá. A pogány antik észjárás jellemző maradványa ez: a római feliratok tíezreinek záróformulája az, hogy *votum solvit libens merito* — tehát csak akkor váltották be az istenségeknek tett fogadalnakat, ha azok *rászolgáltak*. — Keresztény szempontból természetesen nagy visszaesést jelent ez a hitfelfogás. Közvetlenül ezelőtt még minden szen-

⁴⁹ Publili Optatiani Porfyrii carm., ed. E. Kluge, p. 39 sq.

⁵⁰ E. Kornemann, Röm. Geschichte 2, 1939, 433.

⁵¹ I. Heikel, Eusebius Werke 1, S. XXXIX. L. Wrzol, Weidenauer Studien 1, 1906, 253 skk.

⁵² P. Batiffol, La paix Constantinienne³, 1914, 315 sk. Ez ellen lásd már A. v. Harnack, Dogmengeschichte 2⁴, 1909, 194. Ed. Schwartz, Gött. gel. Nachr. 1905, 288 sk.

⁵³ H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche 3, 1938, 151 és 4. jz.

⁵⁴ Uo., 113 és 151; ua., Sitzungber. Preuss. Akad. 1937, 274. — V. ö. még pld.

W. Hartmann, Konstantin d. Gr. als Christ und Philosoph in seinen Briefen und Erlassen (Beilage z. Progr. d. städt. Gymn. zu Fürstenwalde, Ostern 1902), 16 skk., aki hiába igyekszik általános frázisainak filozófiai háttérrel tulajdonítani.

⁵⁵ G. Boissier, id. m. 35. L. Wrzol, Weidenauer Studien 1, 1906, 266 sk. A. Manaresi, L'impero romano e il cristianesimo, 1914, 511 sk. F. Lot, La fin du monde antique 1927, 35 sk. H. M. D. Parker, A History of the Roman World from 138 to 337 A. D., 1935, 303. K. Müller, Kirchengeschichte 1², 1929, 363. O. Seeck, id. m. 1⁴, 57 sk., stb.

vedést vállaltak a mártírok nemzedékei ez árnyékvilág hatalmasaitól, hogy a túlvilágon elnyerhessék értük jutalmukat. Szöges ellentétben evvel Konstantin keresztény meggyőződésének a földi siker az alapja, sikereit állítja oda mindenek elé hite helyességének bizonyítására. S vele kürtölik ezt világgá a tudós egyháztörténész és dogmatikus, Eusebius, a kitűnő műveltségű hitvédő és stilszta Lactantius, ellene pedig senki sem emeli fel a szavát...

A későrómai környezet alacsonyrendű vallásossága magyarázza meg a Krisztusmonogram kiemelkedő szerepét is. Mi ilyesféle dolgokban tisztán szimbolumot látunk, akkor pedig a lehető legkézzelfoghatóbb varázserőt tulajdonították nekik.⁵⁶ Hallgassuk meg például, amit Lactantius a kereszt jelével való szignálás hihetetlen hatalmának bizonyítására elbeszél: «Hogy mekkora félelmére van a démonoknak ez a jel, tudni fogja az, aki látja, amint Krisztus neve által megidézve elillannak az emberi testekből, melyeket megszállottak... Ennek a dolognak kimutatása nem nehéz. Mert amikor isteneiknek áldoznak (a pogányok), a szertartásos cselekmények semmi esetre sem hatnak, ha ott van valaki, akinek a kereszt jegye van a homlokán. És ez gyakran főoka volt annak, hogy gonosz uralkodók üldözték a (keresztény) igazságot. Ugyanis amidőn némelyek a mieink közül az áldozást végző kényurak kíséretében voltak, e jelet homlokukra vetve azoknak isteneit megszalasztották, hogy ne tudják az áldozati állatok belső részeire rávetíteni az eljövendő dolgokat. Amikor erre a béljósok rájöttek, a démonok ösztönzésére, akik számára felmetszéseiket végzik, panaszkodtak, hogy profán emberek keveredtek oda a szent cselekmény végzésénél s császáraikat felbőszítették arra, hogy Isten egyházát megostromolják...»⁵⁷ Ha Diocletianust és Galeriuszt egészen más okok vezették is a nagy keresztényüldözések megindítására, kétségtelen, hogy a varázserejű jegyeiktől való félelem ott ült az ő agyukban is, mely épp úgy tele volt e mechanisztikus világszemlélet számunkra együgyűnek tetsző képzeteivel, mint Konstantin feje. S mivel mindenki hitte, hogy ilyenféle varázserejű jelekkel, szavakkal,

⁵⁶ F. J. Dölger, Sphragis, 1911. Ua., Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze, 1919, 19 skk. Alföldi A., «Pisciculi» 17.

⁵⁷ Lactant., div. inst. IV 27, 1 sqq. (Corp. script. eccl. Lat. 19, 384 sqq.): *quanto terrori sit daemonibus hoc signum, sciet qui viderit quatenus adiurati per Christum de corporibus quae obsederint fugiant ... cuius rei non difficilis est probatio. nam cum diis suis immolant, si adsistat aliquis signatam frontem gerens,*

sacra nullo modo litant et hoc saepe causa praecipua iustitiam persequendi malis re-gibus fuit. cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis adsisterent, inposito frontibus signo deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. quod intellexerent haruspices, instigantibus isdem daemonibus quibus prosecant conquerentes profanos homines sacris interesse egerunt principes suos in furorem, ut expugnarent dei templum...

ritusokkal szolgálatába állíthatja a magasabbrendű szellemeket (istene-
ket), lázasan keresték az emberek az ilyen megváltó formulákat. Az egy-
ház sem tudta egészen elkerülni ezt az atmoszférát. Eusebius állandóan
varázsszernek nevezi a Krisztus jelét, mely Konstantint győzelemre
segítette; és nemcsak közli, hanem nagy igyekezettel ki is színezi a csá-
szárjától hallott históriákat a Krisztus-névjegyes hadijel, a labarum
csodatételeiről.⁵⁸ Később más amuletteket is használt Konstantin: drága-
köves arany diadémájába a Krisztus vélt keresztjéből vett szögeket
forrasztotta bele és csatalova kantárába is. A század egyik legragyogóbb
elméje, Ambrosius püspök pedig áhítatosan ír e talizmánok hatásosságá-
ról...⁵⁹ Az sem véltelen, hogy uralkodónk éppen legsúlyosabb harca
idején folyamodott a Chi-Rho-jel varázsához. Az emberi gyarlóság ter-
mészetesen annál inkább fordul az ég felé csodáért, minél kevesebb
segítséget várhat emberi erőktől. De tudjuk már, hogy az Antoninusok
óta mind kevésbé bízik a világ abban, hogy a császár jól verekszik s
mind erősebben abban, hogy jól imádkozik. A korszellem követelte,
hogy a «minden emberek legvallásosabbika», ily nagy válságban az
égiek segítségét igyekezzen megnyerni ügye számára.⁶⁰ A helyeshitű
császár győzelme így mindinkább ordállá vált: az igaz isten ítéle-
tévé.

Konstantin kereszténysége tehát nem a Krisztus szellemének fé-
nyességébe, hanem a babona sötétjébe volt burkolva. De hitének őszinte-
ségét, egész lényét átformáló erejét kétségbevonni lehetetlen.⁶¹ Álom-
élménye olyan erővel ragadta meg, mely hatásában felért az Eusebius
látványos csodájával.

312 október 28 előestéjén még csak egész zajtalanul indult el a
Krisztus névjelének birodalomhódító pályafutása. A sereg nagy része

⁵⁸ Euseb., Vita Const. 2, 7 és 9, stb. — Ma már a legkülönbözőbb szemléletű kutatók egyaránt e felfogást vallják, például: Th. Zahn, Konstantin d. Gr. und die Kirche, 1876, 14. O. Seeck, id. m. 1⁴, 57 sk. H. Koch, Konstantin der Grosse und das Christentum, 1913, 20. K. Bihl-meyer, Kirchengeschichte auf Grund des Lehrbuchs von F. X. Funk 1⁹, 1931, 70 stb. Napjainkban már inkább az ért-
hetetlen, hogy egy oly nagy tudós, mint Ed. Schwartz, azt írhatta az általunk
különbön szintén igen nagybecsült J. Burckhardt (Die Zeit Constantins d. Gr.⁵,
334) szellemében, hogy a ponte mollei
győztes «vorurteilsfrei, wie alle genialen

Despoten» volt (Göttinger gelehrte Nachr. 1904, 532). A felfogásnak ez az átalakulása
általános változást tükröz, amire Julianus
Apostata példája világíthat rá: «Ce prince,
dont on voulait faire à tout prix un
sceptique, un libre penseur, était réelle-
ment un illuminé qui croyait voir les dieux
et les entendre, un dévot qui visitait tous
les temples et passait une partie de ses
journées en prière.» (G. Boissier, id. m.
1⁸, 140).

⁵⁹ Ambros. De obitu Theodos. 47 (p. 61,
ed. Mannix).

⁶⁰ Lásd megjegyzéseimet: «Pisciculi» 17.

⁶¹ Így már O. Seeck id. m. 1⁴, 56.

pillanatnyilag aligha tudta, hogy e varázsjegy micsoda: az életre-halálra szóló viadal előtt vezére nem igen hirdethette, hogy a Megváltó védelme alá helyezte magát s katonáit, esetleg maga ellen zúdítva ezek érzelmeit. Nyugodtan feltehetjük, hogy a római bevonulásnál már kínos meglepetést okozhatott a pajzsokon felöltő jelvény, de ez egyelőre helyi tünet maradhatott. Konstantin első kereszténypártoló intézkedései sem kelthettek nagy feltűnést a Galerius türelmi rendelete és Maxentius kedvezései után. Halkan és símán kezdődő, minden erőszakos rázkódást óvatosan elkerülő zászlóbontásának híre nem terjedt a futótűz gyorsaságával. Ne feledjük azt sem, hogy a rádió sem röpítette még a híreket. A donatista püspökök az itáliai hadjárat után fél esztendővel is csak avval kedveskednek Konstantinnak, hogy igazságérzetében atyja miatt bíznak, aki tartózkodott az üldözéstől.⁶² az ő saját keresztény hitvallásáról mitsem tudnak. Még sokkal jelentősebb ennél, hogy Lactantius, aki nem sokkal később írhatta a *De mortibus persecutorum*-ot s aki már jól ismeri Konstantin megtérését, azért mégis csak Licinius-szal egyformán ünnepli őt, nem pedig mint az egyház egyedüli bajnokát, s az Úr kizárólagos kegyeltjét; nála még Licinius is részese Isten csodás segítségének harcaiban.⁶³ Senki sem látta még tehát, hogy mily hallatlanul messzire fog elmenni Konstantin a kereszténypártolásban. De ő maga tudta már.

3. KONSTANTIN KERESZTÉNY VALLÁSPOLITIKÁJÁNAK KEZDETI NEHÉZSÉGEI ÉS MOZGATÓERŐI.

J. Burckhardt szemében a Konstantin által hozott fordulat a kereszténységgel szemben egy hidegfejű politikus számításának műve, aki személyes meggyőződését utolsó pillanatig függőben hagyta.⁶⁴ E nagy

⁶² Optat. Milevit., *De schismate Donat.* I, 22 (H. v. Soden, *Urkunden S.* 13): *Rogamus te Constantine optime imperator, quoniam de genere iusto es, cuius pater inter ceteros persecutores persecutionem non exercuit.* — E fontos tényállásra F. Stähelin figyelmeztet, *Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte* 17, 1937, 408.

⁶³ Lactant., *mort. pers.* 46, 1 sqq. különösen 2: *Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adsistit angelus dei monens ut ocius surgeret atque oraret deum summum*

cum omni exercitu suo: illius fore victoriam, si fecisset. . . Vesd össze ezzel a másik jelenést, uo. 44, 5: *Commonitus est in quiete Constantinus, ut caeleste signum dei notaret in scutis atque ita proelium committeret.* — Igen ki volt dícsérve Licinius természetesen az Eusebius egyháztörténetének első kiadásában is, v. ö. Ed. gchwartz, *RE.* 6, 1403 skk. V. ö. Joh. Straub, *Vom Herrscherideal der Spätantike*, 1939, 104.

⁶⁴ J. Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Grossen*⁵, 334.

szellem felfogása a mai napig hat,⁶⁵ holott O. Seeck — a kereszténység iránt érzett gyűlöletét férfiasan leküzdve — már megmutatta, hogy Konstantin elhatározását nem a politika, hanem hite irányította és N. H. Baynes feltárta cselekedete vallásos rúgóit a saját okmányyszerű megnyilatkozásai alapján, melyek hiteles voltát végleg tisztázta.

Egy uralkodó személy döntései azonban, bármilyen okok és érzések születték is őket, megvalósulásuk pillanatában egy politikai ténykedés láncszemeivé válnak. Konstantinnak is mérlegelnie kellett, hogy milyen politikai hatást fog lépése kiváltani, tudnia kellett, hogy miután a régi kereszténypolitika felmondta a szolgálatot, nem állhat meg egy teljes kizárólagosságra törekvő, «totalitárius» szervezettel szemben azoknál a félmegoldásoknál, melyeket Galerius türelme és Maxentius jóakarata jelentettek. Amint az előtte való kormányzatok tagadó álláspontja és üldözései következetes politika megnyilvánulásai az Egyházzal szemben, úgy az ő rendszeres egyháztámogatása is az. És bármennyire igaz is, hogy Konstantin minden ilyirányú rendelkezése a vallásosság csatornáin keresztül ért el a politikai valóságba,⁶⁶ máris ott voltak mellette azok, akik a valláspolitikai kérdésekben a helyzettel való megalkuvás árán, vagy hajlandóságaik ellenére, kényszerből foglaltak így vagy úgy állást: a sógorával tartó Licinius kereszténypártolása, az általa szorongatott Maximinus türelmi proklamációja, majd Licinius későbbi visszafordulása a pogánysághoz mind e rovatba tartoznak.

312 október 28. után Konstantin nem irtotta ki egyik napról a másikra a pogányságot és nem tette kizárólagos államvallássá a kereszténységet. A két összeférhetetlen elem így ott állott egymás mellett, ami visszasságokat, bonyodalmakat teremtett. A modern kutatás ritkán értette meg ezen átmeneti helyzet kettős arculatát és vagy ki akarta küszöbölni — legalább is egyelőre — uralkodónk keresztény színvallását, vagy pedig ellenkezőleg, a pogányság szerepének határozott nyomait próbálta meg eltüntetni nála. Megint mások a tényekben rejlő kettősség

⁶⁵ E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, I 1930, 107 sk. érveit, aki szerint szintén «stärker als religiöses Gefühl bestimmte jedenfalls politische Berechnung sein Verhältnis zum Christentum», megcáfolja az, amit K. Müller, *Kirchengeschichte* 1^a, 1929, 361 sk. ir. Legmesszebb ment Konstantin keresztény érzésének tagadásában a kiváló H. Grégoire, *Revue de l'Université de Bruxelles* 36, 1930/I, 231 skk., akit sokan követtek.

⁶⁶ J. Bidez, *L'Antiquité class.* I, 1932,

5 így fejezi ezt ki: «Dans la mentalité d'un homme d'Etat, ne peut-il y avoir à la fois du mysticisme et du calcul? Les inspirations de l'Esprit ne peuvent-elles pas se faire sentir sous la forme de réflexions judicieuses? Les inspirations de cette sorte remplissent la vie de l'empereur Julien. Or, à maints égards, l'illuminé des cryptes mithriaques fut assez pareil à son oncle, le dévot d'un sanctuaire des Gaules.»

helyett Konstantin jellemében igyekeznek kétlakiságot felfedezni,⁶⁷ ellenmondást⁶⁸ találni. Gyarló halandónak jellemzi őt Piganiol,⁶⁹ aki ingadozott. «Tudatos kétértelműséget» látna valláspolitikájában még Baynes is.⁷⁰ Másoknak az a benyomása, hogy egyházbarát nyilatkozatainak nem felelnek meg cselekedetei ezekben az években.⁷¹ H. Lietzmann⁷² olyan formában képzei el ezt az állítólagos kétkulacos magatartást, hogy kereszténynek «csak keresztényekkel szemben s nem nyilvánosan» vallotta volna magát egész addig, amíg azt hitte, hogy ebből ránézve valamilyen politikai hátrány származhat. Pedig «igen naív szemlélet azt hinni, hogy ő ily erősen kiélezett ellentétek idején a két hitfelfogás között át tudott vitorlázni, úgy, hogy ezeknek hívei nem vették volna észre, hogy melyikhez tartozik».⁷³ Hiszen a császári rendelkezéseket akkor sem küldték suttyomban, ha véletlenül keresztény helytartónak voltak címezve, nem kezelhették őket bizalmas magánlevélnek. És vajjon hogy fér össze ezzel a képzeletbeli ‚rejtve-keresztény’ magatartással a pénzek világszerte guruló veretein feltűnő Krisztusmonogram a császár sisakján? Hiszen Lietzmann elvi magaslatról jól látta feltevése ellenkezőjét: «Egyetlen vonal az, amely fiatalságától nyílegyenesen fut haláláig s amely megengedi, hogy Konstantin vallási magatartásában is ugyanazt az egységet ismerhessük fel, mint politikai működésében. Ez a férfi egész ember, aki kezdettől fogva tudta, hogy mit akar és meg is volt az ereje hozzá, hogy megvalósítsa.»⁷⁴

⁶⁷ «Alle Aeusserungen seiner religiösen Gesinnung finden die Modernen zweideutig, weil sie sie zweideutig finden wollen», írja találon O. Seeck, id. m. 1⁴, 472. L. még F. Lot, id. m. 32 sk. — «Par malheur — írja szellemesen G. Boissier (id. m. 1⁸, 24) — quand nous avons affaire à ces grands personnages, qui jouent les premiers rôles de l'histoire, et que nous essayons d'étudier leur vie et de nous rendre compte de leur conduite, nous avons peine à nous contenter des explications les plus naturelles. Parce qu'ils ont la réputation d'être des hommes extraordinaires, nous ne voulons jamais croire qu'ils aient agi comme tout le monde. Nous cherchons des raisons acchées à leurs actions les plus simples ; nous leur prêtons des finesses, des combinaisons, des profondeurs, des perfidies dont ils ne se sont pas avisés. C'est ce qui est arrivé pour Constantin.»

⁶⁸ A. Manaresi, id. m. 513: «Perciò

Constantino appare nella storia quasi una continua contraddizione.»

⁶⁹ «Un pauvre homme qui tâtonnait» (A. Piganiol, id. m.)

⁷⁰ «Conscious ambiguity» (Cambr. Anc. Hist. 12, 1939, 685).

⁷¹ H. v. Campenhausen, Deutsche Literaturzeitung 1933, 1212. F. Stähelin, id. m. 414 sk.

⁷² H. Lietzmann, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. 1937, 274.

⁷³ O. Seeck, id. m. 1⁴, 60 sk.: «Denn dass er in einer Zeit so scharf ausgesprochener religiöser Gegensätze zwischen beiden Glaubenslehren habe durchlavieren können, ohne dass ihre Bekenner recht merkten, welcher er eigentlich angehöre, ist eine höchst naive Anschauung.»

⁷⁴ H. Lietzmann, uo. 275: «Es ist eine Linie, die von seiner Jugend bis zu seinem Tode gradlinig verläuft und damit auch in der religiösen Haltung Konstantins

Önkénytelenül is úgy szokták elképzelni Konstantin megtérését, mintahogy az millió más esetben lejátszódott: Hogy valaki az erkölcsi tisztulás vágyától hajtva alázatos szívvel kopogtat az Ekklézsia kapuján, elnyeri a keresztséget s ezután az Egyház törvénye szerint él, — akár kisember, akár király. Csakhogy ez nem ily tipikus jelenség volt, sőt ellenkezőleg, teljesen ki is esik a szokványos keretből. A világ leghatalmasabb embere Krisztus felé hajlik, de mielőtt meghódolna neki, álmában ihletve kísérletet tesz vele, hogy megsegíti-e. Mikor e segítséget elnyeri, felkarolja a Krisztusvallást, egyre jobban átadva magát neki. De még mindig csak szabad akaratából védi és istápolja a kereszténységet, melynek organizációjától teljesen független s egy pogány államműködésű birodalom korlátlan ura. Az Egyház nem követelődzhet vele szemben, csak mély hálával tekinthet rá s különben is örül, hogy fellélegezhet s az ellenfél megsemmisítésére még nem is gondol. A pogányság pedig bálványá magasztosított urát hajbókolva fogadja akkor is, amidőn ez kezdi a lába alól kihúzni a talajt. Nem egy addig jognélküli csoport forradalmi robbantásáról van itt szó, mely rögtön mindent fejetetejére állít. Nem alulról feltörő elemek fordítják fel a pogányság helyzetét, hanem felülről kezdi kiszorítani maga a karhatalom birtokosa, aki óvatosan és kíméletesen, de határozottan és nyíltan fog hozzá ahhoz, hogy átformálja az állam viszonyát a régi s az új valláshoz.

Nem akarván erőszakot alkalmazni, az Egyházat csak úgy tudta egyre erélyesebben emelni s a sokisten-vallást mindinkább magárahagyni és kikezdeni, hogy a pogányokkal szemben néha engedményeket tett, visszakozott, majd megint még fokozta fojtogató szorítását. Közben — alább kitűnik ez majd — észrevétlenül kezdte levetkőzni azokat az utolsó maradványokat, amelyeket áttérésekor nem tudott hirtelen elhagyni, hanem egyideig vonszolta még azokat, mint frissen kikelt lepke a gubóját néha; evvel egyidejűleg a kereszténység megtűrése helyett a régi vallások jutottak a megtúrtság állapotába és mutatkoztak már az irántuk való türelmetlenség jelei is. Mindez ingadozásokkal járt, melyeket a források elveszte miatt csak ritkán tudunk megmutatni, de nem lehettek ezek sem másfélék, mint amikor a donatista viszály és az ariánus szakadás megszüntetésére irányuló törekvései közben egy-egy erős egyéniség fellépésére, egyik vagy másik párt nyomására többször egymásután meglepő hirtelenséggel megmászta addigi álláspontját.

---

dieselbe Einheit erkennen lässt, welche seine politische Wirksamkeit charakterisiert. Dieser Mann ist aus einem Guss,

wusste von Anfang an, was er wollte, und besass auch die Kraft, es auch zu erreichen.

Megmásítja, de csak azért, hogy elháríthassa az útjában tornyosuló akadályokat : ezt a hajlékonyságot⁷⁵ figyelhetjük meg majd a befolyásos római pogányokkal szemben is nála. Ezek a kisebb kilengések az ellentétes mágneses sarkok között ahhoz a zeg-zug-vonalhoz hasonlíthatók, melyeket a vitorlás ír le, hogy a szelet minél jobban kihasználja, anélkül, hogy menetcélját szem elől tévesztené.

Ez annak ellenére is áll, hogy ezeket az ingadozásokat nem mindig hideg meggondolás váltotta ki. Konstantin hangulatainak rabja volt és pillanatnyi benyomások hatása alatt a végletek felé ragadta szörnyű dühe. Ha vetélytársainak s ezek számos párthívének láb alól tételét némi szemethunyással a barbár korszellem rovására írjuk is, legidősebb legényfia és felesége meggyilkoltatása megdöbbenően tárja fel dührohamaik rettentő hatását.⁷⁶ Hogy fékevesztett haragjában vallási ügyekben is nagyokat fordult, nyomon követhetjük az ariánus küzdelmek idején⁷⁷ és ily felfortyanás következménye volt a római pogány arisztokráciával való drámai összeveszése is ; de amit mérgében tett, megváltoztatta, amikor lecsillapodott s így hirtelen természete sem borította fel célkitűzéseit, észmunkáját.⁷⁸

Konstantin valláspolitikájának megértéséhez igen fontos, hogy az nem volt sztatikus,⁷⁹ hanem dinamikus. Nem a béke nyugalmára törekvő kormányzás ez — mint a lojalitás biztosítására és a felforgató szervezkedések megakadályozására irányuló tradicionális római irányelvek alkalmazása a vallásokkal szemben — hanem a hadvezér intézkedéseinek láncolata, aki a küzdelmek folyamán alakítja ki taktikáját. A Krisztus névjelének felvétele óta állandóan módosítja magatartását, egyre távo-

⁷⁵ Jól írja már V. Schultze, id. m. 1, 58 sk. : «So wenig (die Religionspolitik Konstantins) die Klugheit und vorsichtige Überlegung ihres Urhebers und Leiters verleugnet, so wenig ist sie eine ziellos hin- und herfahrende. Sie enthüllt auf der einen Seite das bewunderungswürdige Talent Konstantins, rücksichtslos oder schonend zu sein, je nach der Beschaffenheit der Umstände, aber sie zeigt auf der andern Seite nicht minder seinen festen Willen in der Richtung auf das eine Ziel hin.»

⁷⁶ V. ö. pld. L. Wrzol, Weidenauer Studien 1, 1906, 248 skk., stb.

⁷⁷ Athanas., Apol. contra Ar. 87, 2.

⁷⁸ Konstantin jelleme a valóságban olyan lehetett, mint amilyenek Philo-

storgios festette korábbi forrás nyomán s ahogy ezt Philostorgios legjobb ismerője a következő módon összegezi : «Nous l'y voyons à tout propos brutal et décidé autant que perspicace et intelligent. Trop pratique et expéditif pour avoir des scrupules dans le choix des voies et des moyens, autant il aime à se montrer loyal, doux et charmeur, autant à l'occasion il ruse, il dissimule, puis, tout d'un coup, frappe et sévit. Avant tout, il est homme d'action». (J. Bidez, Byzantion 10, 1935, 412 sk.)

⁷⁹ Mint p. o. újabban J. A. Knipping, Cathol. Hist. Review n. s. 4, 1924, 501, vagy R. Laqueur, Probleme der Spätantike 1930, 7 sk. beállítja.

lodva a pogány köröktől s eszméiktől, mígnem negyed század alatt teljesen meg nem fordítja az állam s a vallások addigi viszonyát. E folyamatot fokról-fokra nyomon fogjuk követni s azt látjuk majd, hogy három lépcsőzetben bontakozik ki teljesen. Első szakasza a Licinius-szal való leszámolás feszültségének kirobbanásáig tart (312—320) s ezalatt a pogányságot még alig meri bántani, csak az egyházat emeli mind erősebben. A második időszakban a Krisztus egyházát az állami élet előterébe tolja s megindítja a pogányság elleni frontális támadást (320—330). Végre a harmadikban (330—337) elszakít — egy-két vékony szál hijján — minden fonalat, amely őt még a nemzeti multhoz kötötte s a Keleten emelt új fővárosából irányítja harcát a régi vallások ellen; most már csak halála akadályozza meg abban, hogy azokat be ne tiltsa, csak a ró mavárosi tradícióhoz nem mert még ekkor sem hozzányúlni.

E hármastagozást a pogányok is észrevették és mivel ez számukra fokozódó romlást, elnyomást hozott, a jólétben s dúskálásban elpuhult s elbizakodott, fokozatosan züllő zsarnok képébe öltöztették Konstantin uralmát,⁸⁰ amely a görög irodalom kezdeteitől a római kor végéig esz közü l szolgált arra, hogy az uralmon lévők ellen táplált ellenséges érzéseket kiöntsék.⁸¹

Vessünk még egy pillantást azokra a mozgatóerőkre, melyek Konstantint arra sarkallták, hogy az imént vázolt utat megjárja. Az első ezek közü l a saját forradalmár természete, melyet Julianus híres ki- fejezése⁸² úgy írt körül, hogy 'bűnös újító, felforgatója az ősi törvényeknek s a rég megszentelt hagyományoknak.' Korlátlan teret nyújtott újítási szenvedélye érvényesülésére⁸³ a császári onnipotencia. Reformjai az állami élet minden területén egységesítésre törekedtek és az abszolút császárság nevezőjére hozott új egységes életformához hozzátartozott a vallás uniformizálása is. E ponton az Egyház és Állam elgondolásai találkoztak.⁸⁴

Alaptermészeténél nem kisebb erővel indította elhatározásait keresztény meggyőződése, amely nem egészen krisztusi szelidségű volt. Igaza

⁸⁰ Eutrop., Brev. X. 6, 3: *Verum insolentia rerum secundarum aliquantum Constantinus ex illa favorabili animi docilitate mutavit.*

⁸¹ Az Epitome de Caesaribus (41) három periodusa: *praestantissimus-latro-pupillus* alapján osztotta be A. Piganiol Konstantinusról szóló művét. De lásd e topikáról megjegyzéseimet: A gót mozgalom és

Dácia pusztulása (K.-ny. az Egyet. Philol. Közö lny. 1929/1930. évi köteteiből), 21 skk.

⁸² Ammian. 21, 10, 8.

⁸³ Eutrop. X 8, 1: *Multas leges rogavit, quasdam ex bono et aequo, plerasque superfluas, nonnullas severas...*

⁸⁴ Ed. Schwartz, Gött. gel. Nachr. 1904, 536.

van Baynesnek,⁸⁵ hogy e könnyen dühbeguruló ember az Ūristent is ilyennek képzelte el; kevéssel megtérése után írja már egy afrikai kormányzójának, hogy Isten szigorúan bünteti azokat, akik tiszteletét megalázzák és jótéteményeivel halmozza el azokat, akik őt szolgálják.⁸⁶ A Lactantius röpiratának levegője ez az üldözők szörnyű halállal való bűnhődéséről, mely szintén ekkortájt keletkezett s melynek gondolköre rendkívüli hatással volt rá. Nem ájtatoskodó szóbeszéd az, ha már 313-ban azt írja a donatistáknak, hogy tettei megítélését Krisztustól várja.⁸⁷

Istenfélelme mellett igazi missziós tudat⁸⁸ is lángolt benne. Az istenség által kiválasztott s vezérelt uralkodó fogalma köztulajdona az egész ókori eszmevilágnak. Már az előzásiai nagykirályok hirdetik égi küldetésüket; ezektől s a fáraóktól pedig továbbszáll ez a tömegeket elszédítő, misztikus varázs a hellenisztikus királyokra és Róma imperátoraira. Konstantin a maga védőistenét nem örökölte, mint annyian mások, hanem maga választotta s választását egy megrázó erővel átélte kinyilatkoztatás pecsételte meg. Ez az élmény — céloztunk már rá — prófétai reveláció. Csakhogy ezúttal a próféta nem a megszállottak rongyos mezében lépett fel, hanem a világ első hatalmasságának bíborés aranyruhájában; nem agyrém-démonok fölött uralkodott, hanem a földi mindenhatóságot nyerte el az Egektől; nem erkölcsi megújítást hirdetett, hanem földi boldogságot ígért. Bármily különös is a spirituális profécia e materializálása, pontosan az a fordulat ez, amely az előző generációk égre meresztett szemű szenvedő kereszténységét annak a földi Kánaánnak egyházától választja el, amelynek ígéretföldjére Konstantin vezette át.

Konstantin térítő szándéka avval az uralmi akarattal egyesült, amely őt az egyeduralomhoz vezető irtó háborúkra s a világbirodalom egykézben való egyesítésére ösztökélte s így a kettő együtt soha nem látott erejű lett.

Már 314-ben, az arlesi zsinathoz intézett átiratában⁸⁹ *famulus Dei*-nek, Isten szolgájának nevezi magát, úgy, mint később oly gyakran.⁹⁰ Amikor már egyedül uralta az egész római világot, így írja le a saját

⁸⁵ N. H. Baynes, id. m. 14.

⁸⁶ Euseb., hist. eccl. X 7.

⁸⁷ Append. Optat. Milev., ed. Ziwsa, no. V=H. v. Soden, Urk. p. 24. Kíírva a 121. jz.-ben.

⁸⁸ Melyet igen találóan jellemez Baynes, id. m. 29 sk.

⁸⁹ Appendix Optati Milev., no. V=H. v. Soden, Urkunden zur Gesch. d. Donatismus (Kleine Texte 112), 1913, p. 23

⁹⁰ Legutóbb egy csomó helyet gyűjtött erre össze az Eusebiusnál található dokumentumokból Joh. Straub, id. m. 246, 226 jz.

tevékenységét,⁹¹ előrebocsátva az üldözők keserves bűnhődését: «Mivel ily nagy s nyomasztó istentelenség nehezedett az emberiségen, mivel ez, mint valami pestisszerű betegség teljes pusztulással fenyegette az államot, és egy alapos megszabadító megmentésre volt szükség, miféle megváltást eszelt ki e bajból az istenség?... Az én szolgálatomat az Isten óhajtotta és elhatározása kivitelére engem alkalmasnak ítelt; így hát elkezdve a tengertől, ott messze a britannoknál, s azoktól az országoktól, ahol a napnak... le kell nyugodnia, magasabb hatalommal elűztem mindenütt az uralkodó rémségeket s eloszlattam azokat, hogy az emberi nem, az én közvetítemem által kitanítva, a légszentebb törvény szolgálatába visszatérhessen és egyszersmind a legszentebb vallás a Mindenható hatalmas vezetése alatt elterjedhessen.» «Miután meggyőződtem arról, hogy ez a legnagyobb feladat, s hogy ez kegyteljes ajándék az én számomra, a Kelet országaiba is eljöttem...»

A császári misszionárius tevékenységének képéhez tartozik az a nagyszabású propaganda, melyet szóban, írásban és képzőművészeti eszközökkel fejtett ki. Látni fogjuk, hogy a Krisztus névjele a saját megtérését kísérő isteni kinyilatkoztatásnak és a megtérése jutalmául nyert isteni segítségnek jelképévé vált ábrázolásain. S ha a császárnak a saját látományáról szóló elbeszélésében nyilvánvaló a legendaképződés,⁹² úgy ezt a legendát térítő célzattal első sorban maga a császár színezte ki s szötte, nem várva meg, hogy az Egyház a szentek glóriájával vegye körül alakját. (Nem véletlen, hogy az «én-stílus», a prófétai küldöttek első személyben való prédikációja, a későrómai megváltócsászár rendeleteinek is sajátja: ha addig az általuk hozott aranykor megváltóinak hirdethették magukat az uralkodók, úgy nem meglepő, hogy Konstantin ezt új vallása keretei közt is megteszi, a szükséges módosításokkal.)⁹³

A monogrammon kívül birodalomszerte mutatták a szobrok, festmények és éremképek mindenkinek «ő legvallásosabb Felsőge» égrenézve imádkozó áhítatos orcáját.⁹⁴ Feliratok hirdették szobrain,⁹⁵ palotája

⁹¹ Euseb., Vita Const. 2, 28 és 29.

⁹² H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche, 3, 1938, 62: «Die Legendenbildung ist hier mit den Händen zu greifen».

⁹³ Tehát nem egyéni hiúság és a mérhetetlenbe nőtt öntudat beszél Konstantinból, mint például L. Wrzol hiszi, Weidenauer Studien 1, 1906, 251: «Seine Eitelkeit zeigt sich zweifellos auch darin, dass er sich in dem Gedanken, Gottes

ausgewählter Diener zu sein, berufen, die Feinde Gottes zu besiegen und die Welt christlich zu machen, so wohl fühlte.»

⁹⁴ H. Lietzmann, id. h. téved, hogy erről nem lehetett tudni, hogy keresztény. Lásd már O. Seeck, Zeitschrift für Numismatik 21, 1898, 29 sk. és alulírott fejtegetéseit, «25. Jahre Römisch-Germanische Kommission», 1929, 42 skk.

⁹⁵ A rómvárosi szoborról l. alább.

kapuján⁹⁶ s egyebütt, hogy Krisztus segítette ellenfelei legyőzéséhez és a világalomhoz. Festmények ábrázolták, amint a pogányság sárkánykígyóját leszúrja.⁹⁷ Propagandáját sokszorosan visszhangozza és felerősíti az Egyház vezető személyiségeinek szava, akik Isten küldöttjének nevezik őt,⁹⁸ új Mózesnek titulálják.⁹⁹ Ha egy ízben a püspökök hivatásával szemben úgy jelölte meg a saját feladatát a császár, hogy ő az egyházon kívül állók Istentől rendelt lelkipásztora-felügyelője,¹⁰⁰ úgy nem az a lényeges ebben, hogy a pogányokat, eretnekeket, vagy a határon kívül élőket értette-e a «kivülállók» alatt: kétségtelenül «azt akarta éreztetni ezzel, miszerint azt az Istentől nyert elhivatást érezte magában, hogy az Egyházat megbecsültté tegye az egész világ előtt és vezetői határozatainak érvényt szerezzen».¹⁰¹ De úgy véljük, hogy e kifejezőmódja csak ugyanannak az óvatosságnak szülötte, amellyel a zsinatokon a tanácskozások hagyományos formáinak betartására vigyázott, a püspökökkel határozottatott el mindent s maga csak úgy lépett fel, mint ezek akarátának végrehajtója, holott végeredményben azok csak az ő akarátának szereztek érvényt az Egyház teljes egyesítésére irányuló törekvéseiben.

Konstantin a valóságban a mindenek püspökének érzi magát, valódi pápának s ha Eusebius így nevezi őt egy alkalommal, fején találja a szöveget.¹⁰² De titkos gondolata még tovább ért és a Krisztus apostolajval egyenrangúnak érezte szerepét. Természetesen csak mások nevezik apostolinak,¹⁰³ de új fővárosában határozott kívánságára úgy temették el az Apostolok általa emeltetett székesegyházában, mint tizenharmadik apostolt, a hat-hat Krisztustanítvány jelképes sírjaival koporsója két oldalán.¹⁰⁴

⁹⁶ Mamboury—Th. Wiegand, Die Kaiserpaläste von Konstantinopel, 1934, 7 sk.

⁹⁷ L. alább,

⁹⁸ Amit helytelenül von kétségbe Joh. Straub, id. m. 244, 211 jz.

⁹⁹ E. Becker, Zeitschrift für Kirchengesch. 31, 1910, 161 skk.

¹⁰⁰ Euseb., Vita Const. 4, 24: ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἰσω τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθεσταμένους ἐπίσκοπος ἂν εἶην. — V. ö. E. Ch. Babut, Revue critique d'histoire et de la litt., n. s. 68, 1909, 362 skk. E. Caspar, id. m. 1, 117. Joh. Straub, id. m. 244 skk., 218 jz., stb.

¹⁰¹ G. Boissier, id. m. 1³, 58.

¹⁰² Euseb., Vita Const. 1, 44: οἷά τις

κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ θεοῦ καθεσταμένους. — V. ö. ugyanott 4, 8: οἷά τις κοινὸς τῶν ἀπανταχοῦ κληδερῶν.

¹⁰³ Például Zonaras XIII 4, 20 (3, p. 23, 7 Büttner—Wobst): ὁ δ' ἰσαπόστολος αὐτοκράτωρ.

¹⁰⁴ Euseb., Vita Const. 4, 60. — A. Kaniuth, Die Beisetzung Konstantins des Grossen, 1941, 18. 26, 36 skk. 60 skk. Lásd még: A. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche, 1908, 115 sk. R. Baumstark, Röm. Quartalschrift, Suppl. 19, 1913, 253. H. Koethe, Jahrbuch d. Deutschen Arch. Inst. 48, 1933, 187. O. Weinreich, Triskaidekadische Studien, 1916, 12.

4. KONSTANTIN ÖNÁLLÓ VALLÁSPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ SZAKASZA: A MILVIUSHÍDI CSATÁTÓL A LICINIUS-SZALVALÓ LESZÁMOLÁS FESZÜLTSEGÉIG. a) A KERESZTÉNY-SÉGGEL SZEMBEN.

Egykor Iulius Caesar, abban a tudatban, hogy csak a monarchia kormányozhatja a roppant nagyra dagadt birodalmat, egyszerre és minden átmenet nélkül keresztül akarta hajtani a szervezeti átalakulás összes követelvényeit, amelyek azután csak két és fél száz év fejlődése által valósulhattak meg. Hiába ismerte fel vaslogikája ezen átforgalmazás összes következményeit és irányvonalait, nem számolt a régi államforma nagy erőtartálékjaival, s ezek elsöpörték próbálkozását; csak kiméletesen, szinte rejtve újító utóda tudta az egyeduralom tartóoszlopait beleépíteni a reszpublika öreg épületébe. Most fordítva történt. A konzervatív Diocletianus kísérletét, hogy a császári parancsuralmat a régi vallásérkölcsi alapon, római módon öntse végleges formába, balsiker kísérte. Most a könyörtelen következetesség ideje jött el: ami még a régiből maradt, nem tudta az újat feltartóztatni. Csak a bevégzett tények ébresztették fel a római arisztokráciát elernyedtségéből.

Mielőtt átlépte a Tiberist Konstantin, csak Krisztussal kellett számolnia, aki megszállotta, de azután össze kellett találkoznia már a nyájával is, melynek elnyomásába csak nemrég fáradtak bele a hatalom birtokosai s amelyet még mindig nem tartottak kívánatos társadalmi csoportosulásnak a vezetőkörök. Utódait még elemi erővel ragadta meg a ragyogó mult, amikor Róma kapuján beléptek: Konstantinban nem kelt áhítat az ősök építette felséges templomok között, amelyeket a világ csodái közé soroltak. Felforgató tervek forogtak a fejében és mindjárt hozzá is kezd megvalósításukhoz.

Rómában indultak meg kereszténypártoló intézkedései.¹⁰⁵ Legelső dolga még nem lehetett más, mint hogy az Egyház iránti legális türelmet biztosítsa az előzőleg már kialakult helyzet alapján. Első rendelete való-

¹⁰⁵ A kiterjedt irodalmat N. H. Baynes id. művében (fent, 1. jz.) találja együtt a legügyesebben az érdeklődő. Lásd például W. Hartmann, Konstantin d. Gr. als Christ und Philosoph in seinen Briefen und Erlassen (Beilage zum Programm d. städt. Gymn. zu Fürstenwalde, Ostern, 1902) 6 skk. F. Savio, *Civiltà cattolica* anno 64, vol. 2, 385 skk., 556 skk. J.—R. Palanque, *Byzantion* 10, 1935, 612, stb., stb. — Azok, akik azt hitték, hogy a ponte mollei

csata előtti vízió koholmány, az utána történt kereszténytámogató intézkedéseket is kétségbe kellett vonják, még pedig úgy, hogy hamisnak bélyegezték Eusebius életrajzának és a donatista vizsályra vonatkozó aktagyűjteménynek adatait. Ez ma már teljesen túlhaladott álláspont, lásd p. o. Baynes, id., m. 68 skk. 75 skk., továbbá Pisciculi Fr. J. *Dölger dargeboten*, 1939, 1 skk.

színiüleg csak a Galerius ediktumát hirdettette ki a zsarnoknak bélyegzett Maxentius érvényüket vesztő rendelkezései helyett.¹⁰⁶ Csak az tűnik fel már ekkor, hogy nem elégszik meg a saját uralmi területén élő keresztények szabadságjogainak biztosításával, hanem még 312 végén nyomást gyakorol a keleti részekben uralkodó Maximinus Daza-ra, hogy az üldözéseit abbahagyja. E buzgalom már elárulja, hogy megtért.¹⁰⁷ De sokkal jelentősebb még az az erőfeszítése, hogy Liciniust is megnyerje kereszténypárti politikájának s hogy ez 313 elején Milánóban — hacsak egyelőre is — sikerült.¹⁰⁸ Nagyon valószínű, hogy még a Licinius-szal való meg egyezés előtt kibocsájtotta azokat a rendelkezéseket, amelyeket kisvártatva amavval is elfogadtatott Milánóban¹⁰⁹ s amelyekről mi azon fogalmazásban vehetünk csak tudomást, amelyben Licinius Daza halála után elfoglalva a Keletet, ott kihirdette ezeket.¹¹⁰

¹⁰⁶ Így utoljára E. Caspar és E. Stein nyomán például J.—R. Palanque, id. m. 609. — E rendelet kiadásáról csak úgy értesülünk, hogy a milánói megbeszélések alapján nemsokára visszavonják, nem találva már elég liberálisnak.

¹⁰⁷ Lactant., de mort. pers. 36, 3 és 37, 1. Euseb., hist. eccl. IX 9, 12 sq. A. Piganiol L'empereur Constantin, 1932, 88 skk., aki jól látja, hogy «C'est cette hâte qui nous autorise à parler du miracle du Pont Milvius et d'une révélation soudaine.» Ed. Schwartz, Göttinger gelehrte Nachr. 1904, 528, 2. jz. O. Seeck, id. m. 1⁴, 147 és 503. N. H. Baynes, Class. Quarterly 18, 1924, 194. K. Bihlmeyer, Theol. Quartalschrift 94, 1912, 411 skk., 527 skk., stb.

¹⁰⁸ Lásd p. o. P. Batiffol, La paix Constantinienn³, 1914, 260 skk., stb.

¹⁰⁹ Itt N. H. Baynest követjük, Cambridge Ancient History 12, 1939, 686: «Technically it may be true that there was no Edict of Milan, but... that is because Constantine had already accorded to all his subjects those rights which were granted to the provinces of Asia in the letter issued at Nicomedia by Licinius a few months later, which itself summarized Constantine's legislation promulgated by him as senior Augustus after the crowning mercy of the Battle of the Milvian Bridge».

¹¹⁰ A milánói programm kritikája és szelektált irodalma: N. H. Baynes, Constantine the Great and the Christian

Church, 1931, 11 és 69 skk., 42 jz. A nagy tömegből kiemeljük a következőket: O. Seeck, Zeitschr. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte, rom. Abt. 10, 1889, 182. Ua., Zeitschrift f. Kirchengesch. 12, 1891, 381 skk. és Geschichte des Untergangs der antiken Welt 1⁴, 498 sk. H. Hülle, Die Toleranzerlasse der römischen Kaiser, 1895. E. Stein, Geschichte des spät-römischen Reiches 1, 1928, 141, 3. jz. és Catholic Historical Review 21, 1935, 131. P. Batiffol, Le Correspondant, 10 Mars 1913, 839 skk. és La paix Constantinienn³, 1914, 230 skk. J. Wittig, 19. Supplementband d. Röm. Quartalschrift, 1913, 40 skk. K. Bihlmeyer, Theol. Quartalschrift 96, 1914, 65 skk., 198 skk. G. L. Perugi, Roma e l'Oriente anno 3, vol. 6, 1913, 273 skk. R. Pichon, Revue des deux mondes 83, 1913, 340 skk. E. Galli, La scuola cattolica, anno 41, vol. 2, 1913, 39 skk. F. Meda, Rassegna nazionale, anno 35, vol. 189, 1913, 473 skk. W. Schnyder, Die Anerkennung der christlichen Kirche von Seiten des röm. Staates unter Konstantin d. Grossen (Jahresbericht der kantonalen höheren Lehranstalten in Luzern 1912—1913). I. A. Heikel, De Constantini imperatoris scriptis eden-dis, 1916, 17 skk. J. R. Knipfing, Zeitschrift f. Kirchengeschichte 40, 1922, 206 skk. és Catholic Historical Review n. s. 4, 1925, 483 skk. H. Florin, Untersuchungen zur diocletianischen Christenverfol-

Ezek az új rendszabályok nagy haladást jelentenek: a Galerius rendelete türelmet parancsolt, Konstantin akarata pedig jogi és politikai egyenlőséget adott a kereszténységnek a többiekkel.¹¹¹ Míg az előbbi csak beszüntette az elnyomást, addig most bőséges és teljes jóvátétel kárpótolja az Egyházat a vagyonekbevételekért.¹¹² És ha Konstantinnak az is a kiindulása ezen rendszabályoknál, hogy egyenlő jogokat kapjon a Krisztus egyháza a pogánysággal, ez még nem minden. A Licinius által is kiadott rendelet jelzi, hogy az uralkodók a keresztény istennek köszönhetik sikereiket¹¹³, tehát más szóval a kormányzat már erre támaszkodik.¹¹⁴ A Róma falai alatt vívott győzelem utáni hónapokban már azt is megfigyelhetjük, hogy a hivatalos világ által addig csak becsmért kereszténységgel Konstantin a legnagyobb reverenciával bánik. Úgy beszél róla, mint a «legszentebb» kultuszról¹¹⁵ és feltűnik, hogy ez az egyébként oly határozott férfi mennyi habozással, sőt meghunyászkodással kezeli a donatista szekta elmérgesedett ügyét: Istentől fél. Egy megmaradt levelében, melyet egy afrikai helytartójának ír 312 végén, kifejezésre juttatja, hogy Maxentius legyőzését a kereszténység Urának köszönheti, amit egy esztendő múlva az arleszi zsinatnak küldött átiratában is hangoztat.¹¹⁶ De ráerőszakolta Liciniusra is, hogy ez vele együtt nyíltan vallja ezt.¹¹⁷ E vallomástételt a köztereken kifüggesztett rendeletből minden-

gung. Diss. 1928, 90 skk. R. Laqueur, Epitymbion Swoboda, 1927, 132 skk. E. Caspar, id. m. 1, 1930, 581. H. Grégoire, Revue de l'Université de Bruxelles 1930—1931, 263. Ua., Byzantion 7, 1932, 648 sk. és 10, 1935, 616 skk. J.-R. Palanque, Byzantion 10, 1935, 607 skk. Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche², 1936, 66 skk.

¹¹¹ C. Carassai, Archivio della R. Società romana di storia patria 24, 1901, 101.

¹¹² Lactant., De mort. pers. 48, 7—9 = Euseb., h. e. X 5, 9 sqq. Ed. Schwartz, Gött. gel. Nachr. 1904, 535. P. Batiffol, La paix Const.³, 1914, 249 sk. A. Piganiol, id. m. 91 sk., stb., stb.

¹¹³ L. 110. jz.

¹¹⁴ Lactant., De mort. pers. 48, 11 és Euseb., h. e. IX 9, 12. Már kiemeltük ezt «Pisciculi» 14.

¹¹⁵ Euseb., h. e. X 6, 1; v. ö. X 5, 20. Az ehhez hasonló kifejezéseket össze-

állította I. Heikel, Eusebius Werke Bd. 1, Einleitung LXXXIII. LXXXVI f. LXXXVIII. H. Lietzmann, Sitzungsberichte d. Preuss. Akad., phil.-hist. Kl. 1937, 269.

¹¹⁶ Euseb., h. e. X 5, 15 sq. (datálásához Baynes id. m. 69). Appendix Optati Milevitani no. V., ed. Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus (Kleine Texte 122), 1913, 23. V. ö. Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche², 1936, 62 sk., stb.

¹¹⁷ Lactant., De mortibus persec. 48, 11: *Hactenus fiet, ut sicut superius comprehensum est, divinus iuxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine publica perseveret.* = Euseb. h. e. X 5, 13: *τούτω γὰρ τῷ λογισμῷ, καθὼς καὶ προείρηται, ἡ θεία σπουδή περὶ ἡμᾶς, ἧς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθημεν, διὰ παντὸς τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι.*

felé megtudhatták a tömegek,¹¹⁸ úgy amint szólunk majd arról is, hogy Konstantin képmásain és feliratain is hirdette a Krisztus általa tapasztalt áldásait. Nem meglepő tehát, hogy világosan a keresztényekhez tartozónak jelöli meg magát az Ablabiushoz intézett¹¹⁹ s az arlesi zsinathoz adott¹²⁰ átiratokban. Az utóbbiban már azt olvassuk, hogy a Krisztus ítéletétől teszi függővé a cselekedeteit.¹²¹

Az a mai értelemben vett propaganda, amelyet a Krisztus névjelével ékes sisakjával és hadizászlójával üzött, szemléletesen tárja elénk, hogy a kereszténységhez való csatlakozását nemcsak az Egyház felé hangoztatta. Eusebius is tud róla,¹²² hogy nemcsak a Maxentius elleni harcban, hanem utána is viselte a Krisztus névjelét sisakján s utaltunk már rá másutt¹²³, hogy ha ennek ábrázolása a pénzekben is feltűnik nemsokára, úgy ez semmi esetre sem alantas közegek keresztény buzgóságának a jegye, mert a császári öltözék minden apró részlete, díszje rangjelző kosztümnök tartozéka volt, tradíciók által megszentelve, vagy hajszálpontosan előírva s aki felelőtlenül módosítani próbálta volna ezeket, keményen bünhődött volna. Hát még ha valaki olyan jelvényt rakott volna jóváhagyás nélkül a császár fejtakarójára, amelyiknek kimondottan politikai jelentése volt, úgy, mint a Krisztus-név kezdőbetűinek! Gondoljunk csak arra, hogy vajjon merné-e ma egy pénzverde a szvasztikát vagy a sarlókalapácsot egy államfő sapkáján ábrázolni azon esetben, ha az illető nem hordja azt a valóságban?!

Ennek a kristogramm-propagandának legkorábbi nyomát egy alkalmi pénzsorozaton találtuk meg, amely 312 végén, vagy 313 elején a nyugat-európai császári székhelyen, Trierben keletkezett és amely annyira elüt a szokványos típusoktól, annyira egyéni ízű, hogy csakis külön fel-

¹¹⁸ Lactant., id. m. 48, 1 a Nicomediában kifüggesztett példányt olvasta. Ebben (id. m. 48, 12) kifejezetten meg is van hagyva: *haec scripta et ubique proponere et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut huius benivolentiae nostrae sanctio latere non possit.* — Érthetetlen ezek után előttünk H. Lietzmann és mások felfogása, hogy Konstantin csak keresztények előtt merte volna „titokban” megvallani, hogy velük érez.

¹¹⁹ Appendix Optati no. III ed. Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden S. 18: *Nam cum apud me certum sit te quoque dei summi esse cultorem confiteor gravitati tuae, quod nequaquam fas esse ducam, ut eiusmodi contentiones et altercationes dissimulentur a nobis, ex quibus forsitan commoveri possit*

summa divinitas non solum contra humanum genus sed etiam in me ipsum, cuius curae nutu suo caelesti terrena omnia moderanda commisit. . . E levél igazi voltát O. Seeckel szemben megvédte L. Duchesne, *Mélanges d'histoire et d'archéologie* 10, 1889, 589 skk. Lásd még az újabb irodalom megvitátását N. H. Baynesnél, 75 skk.

¹²⁰ Lásd már V. Schultze, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* 8, 1886, 520 sk. N. H. Baynes, id. m. 13 és 78 sk.

¹²¹ Appendix Optati no. V. ed. Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden S. 24: *meum iudicium postulant* (sc. Donatistæ), *qui ipse iudicium Christi expecto!*

¹²² Euseb., *Vita Const.* I, 31, 4.

¹²³ «Pisciculi» 4.

sőbb rendelkezésre keletkezhetett.¹²⁴ Ez a hármas sorozat denárnagyságú ezüstpénzekből áll, de eredetileg nagyobb, emlékéremszerű kivitelben is készült.¹²⁵ Még pedig az egyik típus elő- és hátlapja Liciniust mint *Juppitert*-t mutatja be, a másik mindkét oldala Maximinus Daza-t, mint *Sol*-t, a harmadik típus Konstantinusé, de őt csak mint embert, mint hadvezért ábrázolja az előlap mellképe s a hátlapon két *Victoria* «vígassághozó» győzelmeit jelképezi, aminthogy a *Victoria*-kat keresztény utódai is megtartották győzelem-hirdető szímbólumnak, pogány tartalom nélkül. O. Voetter, aki elsőnek vette észre e három veret együvé tartozását, úgy igyekezett összhangba hozni őket, hogy a két elsőnek említett isten-császár mellett a páncélos Konstantin képét *Mars*-szal való azonosításnak vette, — elfeledve, hogy az akkori rangsor-mánia nem engedte meg, hogy a rangelsőnek proklamált Konstantin a rangban harmadik istennel tétessék egyenlővé.

És míg *Mars* természetesen mindig a régi, hagyomány-megszentelte attributumokkal, tehát például a híres szobrain viselt sisakkal a fején jelenik meg, addig Konstantin fején egy «modern» sisakforma tűnik fel,¹²⁶ melynek újdonsült volta világossá teszi, hogy csakis földi ember lehet az, aki hordja, aminthogy a sasfejes parazónium-kard sem istenkép járuléka, hanem szabályszerű császári rangjelző jelvényként szokott szerepelni.¹²⁷ Nem kisebb dologról van itt tehát szó, mint arról, hogy a rangelső *Augustus* lemondott a *Jupiter*-rel és *Sol*-lal való egyenlősítésről, hogy mint földi ember jelenjék meg két istenített társa oldalán. De vajjon ezek helyett nem gondoskodott-e viszont más isteni pártfogásról? Nem feltűnő-e ily körülmények között, hogy éppen az ez éremtípusa — ugyanaz az újfajta sisakos mellkép és ugyanaz a *Victoriae laetae principis perpetui* hátlap — négy év mulva uralmi területének majd összes verdéiben újra kiadásra kerül a váltópénzekben, és hozzá a sisciai kibocsátásuakon megállapítható, hogy a udvartól kapott mintákon ott volt a krisztogramm is, amelyet Sisciában először híven, később már csak csillagocskák formájában utánoznak sisakján, úgy mint a többi pénzverdében is.¹²⁸

Úgy véljük tehát, hogy már a trieri sorozaton is a Krisztus-monogrammos sisak értendő. És mivel a pénzek csak a számunkra elveszett

¹²⁴ Részletesen megtárgyaltam: *Journal of Roman Studies* 22, 1932, 12 skk. és IV. t. II—13, továbbá «Pisciculi» 3.

¹²⁵ Ebből csak Konstantin típusa került elő bronzból, *Acta Archæologica* 5, 1934, 100.

¹²⁶ *Acta Archaeologica* 5, 1934, 99 skk.

¹²⁷ *Römische Mitteilungen* 50, 1935, 66 sk.

¹²⁸ Lásd megfigyeléseinket: *Rivista Italiana di Numismatica* 1921, 7 skk., 45 skk. *Journal of Roman Studies* 22, 1932, 11 sk.

monumentális művészet propagandájának apró tükrözőesei,¹²⁹ úgy itt is feltételezhetjük, hogy a fenti hármás éremcsoport mintaképe szoborcsoport, vagy falfestmény lehetett, amelyen a két pogány istencsászár mellett a keresztény Isten kegyeltje állott.

Eusebiustól különben kifejezetten tudjuk, hogy Konstantin a képzőművészetet befogta hittérítő-hadjárata szolgálatába¹³⁰ és szerencsére van hiteles hírünk ezen politikai művészet alkalmazásának egy nemsokára Róma megvétele után kelt, valóban történeti jelentőségű példájáról is. Ugyancsak Eusebius jegyzi meg már 314-ben,¹³¹ hogy Konstantin szobrai magában Rómában hirdetik Krisztus segítségét győzelmekor és kevéssel később részletesebben is ad erről hírt.¹³² Olyan szoborról szerzünk itt értesülést, amelyen a császár a Krisztus-névjeles hadijellel¹³³ a kezében állva hirdeti hogy e csodatévő és szerencsehozó jelben (*τοῦτο ἰϋ σωτηριώδει σημεῖον*) szabadította fel a zsarnok jármából az örök várost. E képmás egész új szobrászati típust képviselt, — már csak azért is, mert a császári hadijel addig mindig külön hadijel-vívó testőr kezében volt ábrázolva. Az új szobortípus rendkívül elterjedt azután, amit ma már csak onnan állapíthatunk meg, hogy a pénzekben számtalanszor felbukkan Konstantin utódjai alatt. Talán legjelentősebb ezek közül egy 350-ben vert bronzpénz, amelyen a *Hoc signo victor eris* felírás köríti a labarumot tartó Konstantin szoborképét, vallomástétele emlékére.¹³⁴

A megváltó névjele tehát a *pons Milvius* után már nemcsak amulet a jövő harcaihoz, hanem hitvallást jelent Krisztus mellett a császár sisakján és fővezéri zászlaján. Aminthogy hangoztatja is Anullinus afrikai prokonzulhoz írott levelében,¹³⁵ hogy nemcsak hadiszerencsáját köszönheti a Krisztuskövetők Urának, hanem ennek további támogatása is

¹²⁹ Például a Diocletianus és Hercules, mint seniores Augusti *Providentia deorum Quies Augg.* feliratú közös éremtípusaihoz Lactant., *De mort. pers.* 42, 1 mutatja meg a nagyművészeti hátteret: *Et quia senes ambo simul plerumque picti erant, et imagines simul deponebantur amborum, etc.*

¹³⁰ Euseb., *Vita Const.* 4, 15. 3, 3 és 49; 4, 15. 21, — v. ö. 69.

¹³¹ Euseb., h. e. X 4, 16.

¹³² Euseb., h. e. IX 9, 10—11; megismétli *Vita Const.* 1, 40. V. ö. N. H. Baynes, *Class. Quarterly* 18, 1924, 193 sk.

¹³³ És nem a kereszt jelével, lásd fejtegetéseimet, «Pisciculi» 7 skk. Ugyanitt arról is szoltunk, hogy az Egyház később

hogyan igyekezett a saját hagyományainak inkább megfelelő kereszt jelével helyettesíteni a monogrammot. — L. még V. Schultze, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* 7, 1885, 343 skk. és 14, 1893, 510 skk. — Eltérő vélemények, melyeket megcáfoltunk: H. Grégoire, *L'Antiquité classique* 1, 1932, 135 skk. N. H. Baynes, *id. m.* 60 sk. J. Gagé, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 1933, 385 skk. H. Lietzmann, *Geschichte d. alten Kirche*, 3, 141, stb.

¹³⁴ Lásd: «Pisciculi» 10 sk.

¹³⁵ Euseb., h. e. X 7. További helyek fent, 116 jz.

nagy javára szolgál majd a birodalomnak, úgy mint ahogy elhanyagolása nagy bajokat vonna maga után. Egy másik, 314-ben kelt rendeletében ¹³⁶ felcsillan már a keresztény Mindenható megbízásából való kormányzás gondolata: «engem, akinek gondjaira bízta égi akaratóból minden földi ügyes-bajos dolog elintézését (Isten)». ¹³⁷ És aki még mindig avval igyekezne legyengíteni ezen új, keresztény viláгурalmi felfogás érvényét, hogy Konstantin csak «befelé», hitfelei előtt mert ilyeneket állítani, mit szól vajjon ahhoz a 315-ben Ticinumban vert ezüst ajándékpénzhez, amelyen az uralkodó sisakján díszlő Krisztus-jel mellett a vállán kormánypálca helyett a Megváltó keresztje fekszik, rajta a világgömbbel, ¹³⁸ országnak-világnak kürtölve ezen Istentől nyert nagyszerű elhivatást?!

Ezt a gondolatkört, amely Konstantin tetteinek mozgatójává lett, nagyobb összefüggésben, bővebben kifejtve megtaláljuk egy ugyanekkor kiadott kis írásműben, melynek hőse Isten jelen kegyeltje Konstantin és ennek fénysugárban álló alakja körül a mult véres árnyékai, az eleven ördögnél is gonoszabbnak festett üldöző-császárok rettentő sorsa nyújtja a sötét hátteret. Lactantiusnak «Az üldözők haláláról» című műve ez, ¹³⁹ valóságos, népkönyv', bűnügyi novella, nagy félelmek friss benyomása alatt, bőven buzgó képzelőtehetséggel, símán gördülő stílusban megírva, zamatos-népies kifejezésekkel fűszerezve. Élénken lüktető, gyorsan pergő cselekménye, néhol közbeszótt izgalmas párbeszédei, ordító színekkel festett gonosz jellemei, hajmeresztő rémhistóriái elejétől végéig az izgalom lázába ejthették a kortárs olvasókat. «Íme hát» — mondja a bevezetésében — «helyre állván a világ nyugalma, újra felegyenesedik a minap földresujtott Egyház, miután minden ellenfele elpusztult és Isten temploma, amelyet hitetlen gonoszok leromboltak, még csak nagyobb dicsőséggel épül újra az Úr könyörületességéből. Mert talpra állított Isten jó, törvényes uralkodókat, akik a zsarnokok jogtalan és kegyetlen parancsuralmát elválták, az emberi nem javáról gondoskodtak, úgy hogy már mintegy szétszórva a nagyon szomorú idők felhőjét mindenek elméjét a vídám és enyhe béke örvendezteti... Akik birokra keltek Istennel,

¹³⁶ Appendix Optati no. III Ziwsa = H. v. Soden, Urkunden S. 18.

¹³⁷ *Me ipsum, cuius curae nutu suo caelesti terrena omnia moderanda commisit.* — E hely hitelességéhez O. Seeckkel szemben L. Duchesne, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 10, 1890, 589 skk. N. H. Baynes, *Constantine the Great* 75 skk.

¹³⁸ Lásd «Pisciculi» 5. — Utólag látom, hogy O. Voetter, *Num. Zeitschrift* 51, 1918, 187 a trieri hármas sorozattal egyidőre (312—313) akarta e medaillont tenni.

¹³⁹ «Pisciculi» 6, 1. jz. irodalom; l. még O. Seeck, *Geschichte d. Unterg. d. ant. Welt* 1⁴, 460. Borleffs, *Mnemosyne* 58, 1930, 223.

a földön hevernek, akik a szent templomot lerombolták, nála nagyobb rombadőléssel hullottak a porba...».¹⁴⁰

313 júniusának idusán még Nikomédiában olvasta Lactantius Liciniusnak a milanói megegyezésen nyugvó rendeletét,¹⁴¹ tehát nem vehette tőle Konstantin a *mortes persecutorum* szerzőjének az övével hajszálra megegyező gondolatait: így ezek a kor levegőjében úszó, elterjedt eszmék voltak az istenség és az államvezetők viszonyáról. Minél szélesebb körökben visszhangzottak már ezek, annál érthetőbb Konstantin állásfoglalása, de sikere is.

De vajjon nem állt-e fordítva e keresztény rhetor Konstantin szolgalatában e széles tömegvisszhangra számító, agitáló könyvecskével? Eredeti célja biztosan nem ez volt, hiszen a Keleten vetette ezt papírra, a rettentő megpróbáltatások megszűnése feletti nagy örömeiben; 313-ban még ott be is fejezhette.¹⁴² De minden jel arra mutat,¹⁴³ hogy a két utolsó fejezetet utólag — vagy másfél év múlva¹⁴⁴ — biggyesztette hozzá munkájához Lactantius. E hozzátoldás hangneme más, mint az előbbi részeké: Liciniust másképp kezeli. Az elején ugyan a gyűlölt Galerius kreatúrájának írta le, de nem szidta,¹⁴⁵ később csakúgy félkézzel símogatta,¹⁴⁶ a vége felé viszont már¹⁴⁷ Isten csodás segítsége részesének állította be Konstantinnal együtt; a legutolsó lapokon azonban nagy kegyetlenségét ecseteli, világosan éreztetve, hogy részvéte a kivégzett császári asszonyok oldalán van. Felfogása változásában a két uralkodó közötti feszültség (Kr. u. 314-ben) játszhat szerepet; de ha annyira merészkedik, hogy az előbb az Úr választottjának jellemzett Liciniust keserű közönnnyel kezelje, s a Nyugat uránál maradjon minden rokonszenve, vajjon nem küldte-e el ennek, műve hőségét ezt illő aján-

¹⁴⁰ Lactant., *De mort. pers.* I, 2 sqq.: *Ecce deletis omnibus adversariis, restituta per orbem tranquillitate, profligata nuper ecclesia rursus exurgit et maiore gloria templum dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia domini fabricatur. Excitavit enim deus principes qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt, humano generi providerunt, et iam quasi discusso tristissimi temporis nubilo mentes omnium pax iucunda et serena lactificet. ... Qui illuctati erant deo, iacent, qui templum sanctum everterant, ruina maiore ceciderunt.*

¹⁴¹ Uo. 48, 1.

¹⁴² Így már K. Roller, *Die Kaisergeschichte in Laktanz de mortibus persecutorum*, Diss. 1927, 20 sk. Helyes, hogy

Diocletianus halálának leírása (c. 42, 2—4) nem változtat e datáláson, mert elbeszélése szorosan össze van kötve a Herculis-szal közös képmásai ledöntésével s így attól — akár jó az értesülés, akár vakhír volt — időben sem választható el.

¹⁴³ Így Roller, id. h., aki arra gondol, hogy Lactantius Liciniust akarta volna óvni keresztényellenes politikájától, amit nem hihetünk.

¹⁴⁴ *Terminus post quem* Valeria megöletése 15 hónappal Liciniusnak Daza fölötti győzelme után, id. m. 51, 1.

¹⁴⁵ Id. m. 20, 3—4.

¹⁴⁶ Id. m. 36, 1.

¹⁴⁷ Id. m. 45, 8—9.

lással? S vajjon Konstantin megkapatva saját elgondolásai e meglepő visszhangjától nem¹⁴⁸ éppen e mű alapján hitta-e meg Lactantiust legidősebb fia nevelőjéül? A Licinius-ellenes végakkord is érthetőbb volna, ha a publikáció csak a Nyugaton, Konstantin szárnyai alatt történt volna, amikor a hitvédő litterátus és a hitelesítő császár rokon eszmévilága a valóságban is összekapcsolódhatott, még csak megszilárdítva Konstantin lépteit új útján. Kövessük őt egy kissé ezen.

Rómába való győztes bevonulása után a kereszténység egyenjogúsításának keresztülhajtása mellett azonnal megkezdte a tízéves megpróbáltatásoktól még mindig alélt Egyház állami istápolását,¹⁴⁹ ami teljesen új és merész kezdeményezés és ami teljesen új fejlődésnek veti meg az alapját. Adataink erre Északafrikát illetőleg vannak. Amint átvehette az itteni tartományok feletti uralmat, nemcsak hogy az egyházi tulajdon maradéktalan visszaszolgáltatásáról intézkedik,¹⁵⁰ hanem utasítja az ottani pénzügyi igazgatás vezetőit,¹⁵¹ hogy bizonyos összegeket bocsássanak a katolikus egyházak rendelkezésére, kétségtelenül jelentős summákat. Ilyenféle bőkezű alkalmi támogatásai mellett később azzal veti meg a nagy egyházi vagyonok alapját, hogy feljogosítja a gyűlekezeteket örökségek elfogadására.¹⁵²

A császári kegy e váratlan és hallatlan megnyilatkozásai egycsapásra megnyerték számára a papság hódoló támogatását. «A püspököket első naptól kezdve levette a lábukról. Minden fenyegetésnek szilárdan ellenálltak ezek tíz esztendeig, de nem tudtak ellenállni semeddig sem e kedvezéseknek.»¹⁵³ De e kedvezések tényleg példátlanok is voltak. Valószínűleg még 312 végén felmenti (az eretnekek kivételével) a papságot a városi közszolgáltatások (*munera*) súlyos terhei alól¹⁵⁴ és megélhetését

¹⁴⁸ Akik Konstantin megtérését 312-ben nem akceptálták, azt sem hitték, hogy Crispus 317 előtt kaphatott volna keresztény nevelőt. De a fentiek után kétségtelen, hogy 312 okt. 28. után bármikor lehetséges volt már ez.

¹⁴⁹ Az irodalmat és a források időmeghatározását lásd N. H. Baynes, Constantine the Great 68 sk.

¹⁵⁰ Euseb., h. e. X 5, 15 sqq.

¹⁵¹ Uo., X 6, 1 sqq. Lásd Baynes, id. m. 10: valószínű, hogy még Rómából keltek ezek az intézkedések. — Hogy is lehetett ezekről azt hinni, hogy a pogányok előtt titokban maradhattak?

¹⁵² Cod. Theod. XVI 2, 4. E. Stein, Geschichte des spätröm. Reiches I, 1928, 149.

¹⁵³ «Les évêques, dès le premier jour, furent gagnés; ils avaient résisté dix ans à toutes les menaces, ils ne tinrent pas contre quelques faveurs.» (G. Boissier, La fin du paganisme I⁸, 57).

¹⁵⁴ Euseb., h. e. X 6 és 7. Cod. Theod. XVI 2, 1. 2. 7. — A többi forrásadatokat lásd O. Seeck, Geschichte d. Untergangs der antiken Welt 3², 513(a 328 l., 26. sorhoz). A Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste, 1919, 55. 151. 161 időmeghatározásait valamivel korábbi időre tolja vissza N. H. Baynes, id. m. 68 sk., 40. jz. Mindenesetre Seeck is azt írja Gesch. d. Unt. d. ant. Welt I⁴, 136, hogy «jedenfalls war nach dem Siege eine seiner ersten Regierungshandlungen, dass er die christliche

állami támogatással teszi lehetővé. A későrómai pénzviszonyok ziláltsága miatt az uralkodók csak nagyon nehezen határozták el magukat ilyen mentesítésekre, csak a közszempontból nélkülözhetetlen mesterségek üzöi nyerhették el ezeket. Így a papságot is ily *közhasznú testületnek* ismeri el a császár és meg is mondja rendeleteiben, hogy a klérus működése áldást hoz a birodalomra s ezért kell kiváltságokkal jutalmazni.¹⁵⁵

Már 314-ben rendelkezésére bocsátja Konstantin a császári posta forspont-fogatait az arlesi zsinatra gyülekező püspököknek, ami eddig a császári küldöttek mellett a legmagasabb köztisztviselők viselőinek kiváltsága volt.¹⁵⁶ Később oly rendelkezései következtek, amelyek egyenesen állami funkciókat ruháztak a papságra. Ilyen a püspöki bíraskodás egyenjogúsítása az állami törvényszékek ítélkezésével 318-ban, melyhez a felek saját kívánságukra folyamodhattak ezentúl;¹⁵⁷ ne feledjük, hogy akkor minden kis városkának volt püspöke. Ilyen volt a rabszolga-elbocsátás új módja is (321-től), amely a papok által a templomban végrehajtott *manumissio*-t a birodalmi tisztviselők által deklarált felszabadítással teszi egyenrangúvá,¹⁵⁸ stb.

Konstantinnak egy másik törvénye abban az irányban teszi meg az első lépést, hogy az Egyház ünnepi naptárát a pogányokra is ráerőszakolja: ez a vasárnap megszenteléséről rendelkezik.¹⁵⁹ Igaz, hogy ez

Priesterschaft von allen munizipalen Leistungen befreite.» — L. még G. Wissowa, *Religion und Kult der Römer*², 1912, 500. — Itt is kérdehetjük: erről sem tudtak a pogányok?

¹⁵⁵ Euseb., h. e. X 7, 1 — (p. 891, 7 Schwartz), számtalanszor citálva.

¹⁵⁶ Euseb., h. e. X 5, 21 sq. Appendix Optati Milev. no. III. ed. Ziwsa = H. v. Soden, *Urkunden* S. 17 f. — Hát ez is «titok» volt?

¹⁵⁷ Cod. Theod. I 27, 1. O. Seeck, *Regesten* 57.

¹⁵⁸ Cod. Theod. IV 7, 1. O. Seeck, *Regesten* 61 és 171. Ed. Schwartz, *Göttinger gel. Nachrichten* 1904, 536. C. G. Mor, *Rivista di storia del diritto romano* 1928, 80 skk.

¹⁵⁹ A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, 1932, 128: «Malheureusement nous ne pouvons exactement dater la première loi rédigée par Constantin sur le repos du dimanche. Le texte que nous possédons a

été affiché en Sardaigne, en mars ou en juillet 321, mais il s'écoulaît toujours un intervalle assez long entre la rédaction d'un édit et l'affichage dans les provinces. D'autre part, ce texte paraît rectifier un règlement plus ancien et en adoucir les prescriptions: Constantin avoit ordonné que les tribunaux fussent fermés le dimanche, il se reprend et décide maintenant qu'ils demeureront ouverts pour les affranchissements et les émancipations; il décide aussi d'exempter de l'obligation du chômage les paysans, afin qu'ils puissent profiter du beau temps que la providence leur donnerait. Nous inclinons donc à penser que les premiers mesures prises par Constantin sur le repos du dimanche sont antérieures à 321. Un curieux texte épigraphique de Pannonie (CIL III 4121), malheureusement non daté, nous apprend que Constantin, dans cette province, avoit fixé le dimanche comme jour du marché, peut-être pour favoriser l'interruption des durs travaux.

a keresztény ünnepi szünnap¹⁶⁰ a még legnépszerűbb pogány istenségnek, *Sol*-nak napjára esett, de azért korántsem «semleges» rendszabály ez.¹⁶¹ hiszen a hét minden napja egy-egy pogány istennek volt tulajdonítva és így bármelyikre esett volna a bibliai hetedik nap, megszentelését éppígy lehetne kétfelé való játéknak minősíteni, anélkül azonban, hogy *Sol*, vagy bármelyik másik pogány nap-védő isten szerepe okát adhatná az ünnepi szünetnek, mely csakis a Szentírásból folyik. A kereszténység viszont már régen *Sol* napján tartotta ünnepélyes összejöveteleit.¹⁶² Eusebius tehát kétségtelenül igazat mond avval, hogy a császár keresztény felfogása miatt avatta ünneppé a *Sol* napját és azt sem lehet kétségbe vonni, hogy maga is a legnagyobb reverenciával ülte meg és seregével is tiszteletben tartatta.¹⁶³

Más vonalon közelíti egymáshoz az Egyházat és az Államot a keresztényeknek a magasabb birodalmi közigazgatásba való minél erősebb bevonásával. Ha az arlesi zsinaton (314) már szükséges volt szabályozni a keresztény tartományi kormányzók helyzetét az egyházi fegyelem szempontjából (7. kánon), úgy már azoknak a dolgát könnyítik meg — feladva a régi merev, elutasító álláspontot — akiket Konstantin ilyenéne kinevezett s ezek nem lehettek igen kevesen. A zsinati határozat szerint ezeknek nem szabad az egyházi szabályok ellen véteni (*contra disciplinam agere*), szóval többek között tilos pogány szertartásokban résztvenniök. Így a helytartók egy része már nem végezte el január 3-án s az év többi császárünnepén az alattvalói hűség zálogának tekintett áldozásokat s másokat sem kényszerített ezekre: a hagyományos római felfogás

¹⁶⁰ Euseb., Vita Const. 4, 18 említi a Cod. Theodos. II 8, 1 (Cod. Iust. III 12, 2) által számunkra megőrződött törvényt, azzal, hogy ez a keresztény előírások értelmében szenteli az Úrnak ezt a napot. Maga a törvény csak azt említi, hogy méltatlan volna *Sol* napját pörösködéssel tölteni: *Sicut indignissimum videbatur diem Solis veneratione sui celebrem altercantibus iurgis et noxiis partium contentionibus occupari, ita gratum ac iucundum est eo die quae sunt maxime votiva compleri. Atque ideo emancipandi et manumittendi die festo cuncti licentiam habeant et super his rebus acta non prohibeantur.*

¹⁶¹ J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, 1920, 94. H. Lietzmann, Geschichte d. alten Kirche 3, 1938, 132. A. Piganiol, id. m. 129 (aki filozófikus eredetet tulajdonít ennek). Lásd

még W. Weber, Archiv für Religionswissenschaft 19, 1919, 330 skk.

¹⁶² Lásd p. o. Justin., Apol. I 67, 7. — Megint más, hogy az Egyház a Megváltó napját a nap ragyogásának szimbolikájába öltöztette. F. J. Dölger, Sol salutis*, 1925, 164.

¹⁶³ Euseb., Vita Const. 4, 18—19. (Ugyanott 20: a pogány katonák számára előírt imádság tényleg «semlegesített» fohász az egek Urához, melyet bárki elmondhatott; csakhogy ez egész más eset: nem a saját hitét takargatja Konstantin, hanem a pogány sereget nem akarja, vagy nem meri erőszakkal krisztianizálni.) L. még Sozom., h. e. I 8, 11—12. — A keresztény értelmezés mellett például: K. Müller, Kirchengeschichte 1^a, 1929, 357. N. H. Baynes, Cambr. Anc. Hist. 12, 1939, 694 stb.

szerint ez anarchiát jelentett. Konstantin első keresztény méltóságviselői között ott találjuk már későbbi jobbkezeit, Ablabiust is.¹⁶⁴

Amit idáig felsoroltunk, mind csak tünete annak a tényleg «vakmerő tervnek»,¹⁶⁵ hogy az Egyházat beágyazza a korlátlan állami hatalom gépezetének lendítőkerekei közé. Amikor mindjárt az afrikai tartományok átvétele után nagy eréllyel igyekszik a donatista vizsályt elsimítani, már e nagy egységesítés műve lebeg a szeme előtt,¹⁶⁶ amelyet a katonai és polgári szervezet átformálása terén is egyre jobban kialakított: nem hagyja szétforgácsolódni a Krisztushívők nagy szervezetét, hogy annál erősebb tartópillérévé válhasson uralmának. Így válik Konstantin az egyházi súrlódások legfőbb ítélőbírájává, s terheli meg a birodalmi adminisztrációt az ezekben hozott egyházi döntések rendőri-karhatalmi keresztülvitelével. Emellett — például az arlesi zsinathoz írt levelében — annyira fejet hajt lelki dolgokban az egyházi hierarchia előtt, sőt annyira az Egyház céljai eszközének vallja magát, hogy tényleg e célok végrehajtása felé kellett elindulnia. Az Egyház célja pedig, mihelyt szabadon határozhat, a bibliai tanításból folyó kizárólagosság megvalósítása, a pogányság kiküszöbölése. Erre kanyarodik szép lassan a Konstantin útja is.

A keresztény birodalom gondolatával magától értetődőleg fel kellett merülni Konstantin elméjében a keresztény főváros problémájának. Az a szobor, amelyen Krisztusjeles zászlóval a kezében hirdette, hogy e csodatevő jelvényvel szabadította fel Rómát, mintegy a beharangozása annak a kísérletnek, hogy az örök várost kereszténnyé tegye.

A Petrus székének tekintélye rendkívül nagy volt a keresztény világban, de a nagyszerű római múlt az ősi vallási szertartásokat és szentélyeket is beborította itt varázsával. A város belső részein még Konstantin után sokáig sem volt egyetlen keresztény Istenháza. És bár az előző évtizedekben a fontosabb egyházépítkezések (*tituli*) már egyre közelednek a perifériákról a város szíve felé,¹⁶⁷ Konstantinnak annyira kellett az itteni pogány körök érzékenységére vigyázni, hogy ez az előrenyomulás alatta megtorpan s nagy templomépítkezéseinél megelégszik azzal, hogy a nagy közlekedési artériák mentén feküdjenek azok, úgy-

¹⁶⁴ H. v. Soden, Urkunden no. 14 (S. 18) *Aelafius* (= *Aflafius*) formában adja nevét. Nem tartja azonosnak ezt *Ablabius*-szal Baynes, Constantine 76.

¹⁶⁵ Ed. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche², 1936, 71; igen sokan írtak persze mások is erről.

¹⁶⁶ Talán Miltiades pápához intézett le-

vele mondja meg ezt legtisztábban, Euseb., h. e. x 5, 20. — A donatista akták kritikájához O. Seeck, Geschichte des Untergangs d. ant. Welt, 3^a, 318 skk. és N. H. Baynes, id. m. 75 skk.

¹⁶⁷ H. v. Schoenebeck, Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Konstantin (Klio. Beih. 43), 1939, 87 skk.

hogy csak a lateráni bazilika lépi át közülük a városfalat.¹⁶⁸ Mégis rá-sugározta a császári trón minden fényét az apostolfejedelem nyájára, hogy keresztény impériumának eszmei középpontja is Róma maradjon.

Már első római tartózkodása alkalmával Miltiades pápának adományozza a Laterani-nak felesége tulajdonában volt palotáját, melyben mint valódi fejedelem kormányozhatott.¹⁶⁹ És ugyanekkor kellett megindulni a lateráni bazilika építkezéseinek is. Mert — A. Piganiol szellemes meglátása és H. v. Schoenebeck további megállapításai szerint — az ennek a székesegyháznak ajándékozott birtokok még mind Itáliában fekszenek, tehát a donáció alkalmával még nem volt Konstantin kezében a 314-ben elnyert Balkán (mint a lateráni keresztelőkápolnának juttatott fekvőségek kiutalásakor) s a 324-ben átvett keleti provinciák (mint a vatikáni Péter-bazilikának való adományozások idején).¹⁷⁰ A bazilika dús birtok-jövedelmei mellett mesébeillő arany- és ezüstfelszerelésének is ismerjük hiteles leltárát: ¹⁷¹ ily ragyogás ekkor még csakis a császári székváros díszének lehetett szánva. Most ültetik át különben első ízben a császári pompa díszleteit keresztény szentély belsejébe, amint ezt a császári trónhomlokzat átvitelével igazolhattuk.¹⁷² E törekvésnek adott kifejezést a császár által adományozott aranykereszt felirata is,¹⁷³ mely egyenesen megmondja, hogy az uralkodói

¹⁶⁸ Ugyanott.

¹⁷⁰ E. Caspar, Geschichte des Papsttums, I, 1930, 124: «Schon in den ersten römischen Aufenthalt Konstantins des Grossen im J. 312 fiel wohl eine sehr opulente und für die Repräsentation des römischen Bischofs wichtige Schenkung, nämlich die Überweisung der *domus Faustae*, des Laterans, zur bischöflichen Residenz; denn dieser Palast der kaiserlichen Gemahlin war bereits wenige Monate später das Sitzungslokal der römischen Synode von 313. Dass Konstantin ihn erst für diesen Zweck angewiesen habe, ist weder überliefert, noch wahrscheinlich; wenn Miltiades die Synode dort versammelte, so war er offenbar bereits Hausherr des Laterans.» Ily értelemben már L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Église 2e, 1907, 110 n. 3.

¹⁷⁰ A. Piganiol, id. m. 113. H. v. Schoenebeck, id. m. 88 skk. Lásd még: Liber pontificalis, ed. Duchesne p. 191 sqq.

Cabrol—Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne 8, 1545. Jordan-Chr. Huelsen, Topographie der Stadt Rom 3e, 1907, 243. Ph. Lauer, Le palais de Latran, 1911. H. Lietzmann, Petrus und Paulus in Rom², 1927, 189 skk. Th. Klauser, Forschungen und Fortschritte 13, 1937, 57 sk. Ua., Vom Heroon zur Märtyrerbasilika (Kriegsvorträge der Friedrich-Wilhelm-Universität, Bonn a. Rh., Heft 62), 1942, 5 skk. M. Armellini-C. Cecchelli, Le chiese di Roma I,² 1942, 121 skk. További irodalom: A. Piganiol, Histoire de Rome, 1939, 478.

¹⁷¹ Liber pontif. I, p. 172 sqq. Duchesne p. 52 sqq. ed. Mommsen.

¹⁷² Mitteilungen d. Deutschen Archäol. Instituts, römische Abt. 50, 1935, 132.

¹⁷³ Liber pont. I, 176 Duchesne. — V. ö. még R. Delbrueck, Die Antike 8, 1932, 20 és ua., Antike Porphywerke, 1932, 28.

fényt viszi át a főváros főtemplomára.¹⁷⁴ De mindennél tisztábban beszélnek Konstantin ily szándékairól azok az igényei, melyeket avval a nagy építőművésszel szemben támasztott, akire a bazilika megtervezését bízta.

Úgy látszik, hogy a lateráni bazilika előtt még egyáltalában nem létezett nagyarányú keresztény székesegyház s most nyílt alkalmom rá, hogy az istentisztelet követelményei szerint és a hívők tömegeinek elhelyezését szem előtt tartva olyan monumentális alkotás születhessen meg, mely minden utána épült templom előde s mintaképe — *mater et caput omnium ecclesiarum* — lett.¹⁷⁵ A császári mindenhatóság tehát a krisztusi világalalom ezen nagyszerű művészeti és szakrális tükrözésével méltó keresztény versenytársat állított oda a kapitólium mellé.¹⁷⁶

ALFÖLDI ANDRÁS

¹⁷⁴ Igaz, hogy ekkor általánosságban felmerül az a gondolat, hogy Isten házát császári fényűvé tegyék; Eusebius 314-ben a tyrusi bazilikát τὸν δὲ βασιλεῖον οἶκον körülírással illeti például. De Róma esetében ez nem képletes beszéd.

¹⁷⁵ Így: G. Rodenwaldt, Cambridge Ancient History 12, 1939, 569. Th. Klau-

ser, Vom Heroon zur Märtyrerbasilika 1942, 24.

¹⁷⁶ Ne vegyék rossznéven a 312 okt. 28-a után semleges és köntörfalazó Konstantin képének kiformalói a kérdést: vajjon a Lateránt is csak suttymban építette Konstantin?

AZ OLASZ NEMZETI NYELV KIALAKULÁSÁRÓL

A szentistváni Magyar Birodalom művelődéstörténetének mindenkor egyik legerőteljesebb alakító tényezője volt az a befogadókészség, amellyel a magyar szellemi élet az Itália felől érkező hatások előtt tárta fel kapuit.¹ Az olasz művelődés és az olasz nyelv iránti rokonszenv hazánkban évezredek gyökereiből táplálkozik s bár a két sok tekintetben rokonlelkű nép nem egyazon nyelvcsalád tagja, lassan közhellyé válik az a megállapítás, hogy az olasz-magyar együttérzés egy úgynevezett *affinità di elezione* eredménye, amely nyelvrokonsági és vérségi szálaknál is szorosabban fűzhet össze népeket, mert a szellem síkján jelent szerves együvé tartozást.²

Népeink kapcsolatait nem kell fáradságos munkával kifürkészni: Szent István kora óta számtalan olasz-magyar kapcsolatról számolhatnánk be, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar művelődés legeredményesebb ihletője, gyakran sorsdöntő szereplője Itália és Róma volt. A velencei származású Szent Gellért püspöktől, a magyarországi római Egyház megszervezőjétől, az olasz nép nagy Vezéréig, aki trianoni elesettségünk idején sietett segítségünkre messzehangzó szavával, történelmünk legragyogóbb lapjai beszélnek bensőséges együttaladásunkról. A nápolyi Anjouk után Mátyás korának humanista ragyogása követ-

¹ A kolozsvári Olasz Kultúrintézet évnyitó ünnepségén 1942. október 21-én tartott előadás.

² Lásd: legutóbb *Carlo Tagliavini* és *Ullein-Reviczky Antal* hasonló értelmű fejtegetéseit: *Hitel*, VII—1942., 261. l.

kezik, az olaszországi újjászületés értékeinek átültetése magyar földre. Latinul és magyarul éneklő költőinket, latinul és olaszul verselő olasz poéták ihletik s az oszmán veszedelem idején születik meg *Tasso* és *Zrínyi* eposza. De nemcsak a török elleni európai harcban védik a közös eszményt magyarok és olaszok, hanem szabadságharcaikban is támogatják egymást. *Monti* olasz légiójának véráldozatát *Türr István* és katonái viszonozzák s napjaink keresztesháborújában is egymás mellett harcolnak.

Az olasz nyelv és művelődés iránti eleven érdeklődés készlet benünket arra, hogy ezúttal ne a művelődési kapcsolatokat helyezzük fejtegetéseink előterébe, hanem magát a mai olasz nyelvet, amelynek a diadalmas ütközetek egész sorát kellett megvívnia, hogy egy egész egységessé vált nemzetnek, az egyetemes olaszsnak, a tartományi nyelvek feletti egyöntetű kifejező eszköze, a nemzeti szellem közérthető vehiculuma legyen. Mert hosszú út vezet odáig, míg végre Itáliában megvalósulhatott az «egy ország — egy nyelv»-nek a legjobbaktól hosszú évszázadok óta várva-várt eszményképe: az *Italia unita*, és a minden olaszok közös nemzeti nyelve: a *lingua nazionale*.

Kétségtelen, hogy Itáliának az ókori és újkori Európa műveltségét egyaránt meghatározó hatalmas szellemi kisugárzó ereje sokat köszönhet annak, hogy az apennini félszigetről a Birodalom felbomlása után is szerteszálló műveltség a latin nyelv szárnyain repülhetett tova. Az ókori latinság helyébe a középkori latinság lép, majd a humanisták latinsága. A latin mellett az olasz nyelv, helyesebben az egyes tájegységek, város-államok, köztársaságok helyi idiomái igen sokáig csak másodrangú szerepet játszhattak s hosszú évszázadok fejlődésére volt szükség, hogy a lingua volgare, a mindennapi nyelv, szívós munkával felküzdhesse magát arra a polcra, ahol azelőtt csak dicső ősenek volt helye.

A történelem, úgylátszik, megismétli önmagát. Mikor az olasz félsziget szívében felvirágzó Toscana latinos csengésű nyelve a trecentóban elindult, hogy egy magasrendű nemzeti műveltség hordozójává finomulva lassan egész Itáliát meghódítsa, nem először történt e tájon, hogy egy szűkebb tartomány nyelve tágasabb határokra áhítozzék. Az ókorban hasonló igényekkel lépett volt fel a kis Latium nagy jövőbe tekintő nyelve s lett belőle a félsziget birtokbavétele után a világbirodalom köznyelve. Mert a latinnak is voltak a termékeny itáliai talajból felserdülő vetélytársai. Gondoljunk Oscia és Umbria tájszólásaira. Róma történetének legnagyobb kutatói hisznek abban, hogy valamikor jelentős oszku irodalomnak kellett léteznie Itália déli vidékein. Latium katonai kiválóságának és szervezőképességének köszönhető, hogy végére is a középső nyelvterület győzött mind politikailag, mind pedig

nyelvileg. Az apennini félsziget tarka tájnyelvi tagoltságát még a Kr. e. III. században felváltotta a latin koiné megszilárdulása s ezt az eredetileg Latium szűkös határaitra utalt köznyelvet röpitik a római sasok a rendre meghódoló új tartományokba.

A világbirodalom nyelve tehát nem az osciai, nem az umbriai, hanem a latiumi latin nyelv lett, amint tájnyelv volt eredetileg a toszkánai olasz, az Ile-de-France-i francia, a castiliai spanyol, a mai Olasz Birodalom, Franciaország és Spanyolország köznyelvének ősi törzse. Míg virágjában volt a hatalmas katonai és jogi kolosszus: az orbis Romanus, addig a mindennapi élet, a közigazgatás és a szellemi élet nyelve mindenütt a latin volt s csak Keleten tartotta magát a lebírhatatlan görög műveltséget hordozó görög nyelv, továbbá az illír népnek ma albánul beszélő kis töredéke és nyugaton a baszkok elszigetelt csoportja.

Sokáig nem tudták, hogy az újlatin nyelvek a latin nyelvnek milyen rétegeből fejlődtek. Úgy képzelték, hogy a cicerói tökéletességű latin-ság a birodalmat széjjelrobbantó barbárok beavatkozása folytán megromlott, elvesztette ősi tisztaságát, elkorcsosodott, s ennek a bomlási folyamatnak a termékei az újlatin, vagy román nyelvek. Ezt a humanista előzményekre támaszkodó romantikus nyelvtörténeti szemléletet a mult században kialakuló tudományos felfogás szorította háttérbe, amely szerint az újlatin nyelvek a hajdani római birodalom területén beszélt hétköznapi nyelvből, nem pedig az irodalmi műalkotásokban ránk hagyományozott klasszikus latinságból fejlődtek.

Ezt a mindennapi nyelvet nevezik a magasabb műveltséget hordozó klasszikus latinsággal szemben sermo rusticus-nak, sermo vulgaris-nak, sermo usualis-nak. A régi Róma műveltsége a birodalom felbomlásával egyidőre feledésbe merült, de a nép ajkán tovább élt a vulgáris latin nyelv, amelyből az olasz nyelv és a többi újlatin nyelv fejlődött. A Kr. u. V. és VI. század eseményeinek az itáliai félsziget nyelvi egységének szempontjából mélyreható következményei voltak. A germánság katonai hatalmának a hanyatló birodalom nem tud ellenállani s bekövetkezik a részekrebomlás kora, amely egyszersmind az egységes köznyelv megszűnését eredményezi. Itáliában a keleti gótok rendezkednek be s mikor Bizánc végzetes csapást mér rájuk, helyükbe a longobárdok jönnek, akik az apennini félsziget északi felét szállják meg és népesítik be telepeikkel. Az utolsó longobárd királyt Nagy Károly győzi le 774-ben s országukat a frank monarchiába kebelezi be. Csak a beneventói longobárd alapítású hercegség tudja ideig-óráig megőrizni függetlenségét Bizánccal szemben, de a XI. században ezt is meghódítják a normannok. A ravennai exarchátus és Délolaszország egy tetemes része a Keleti Császár-

ságuralma alatt maradt s csak a patrimonium Petri, a pápai állam területe kerülhetett el a világi hatalmak fegyveres fellépésének következményeit.

Mindezeknek az eseményeknek a nyelvfejlődés szempontjából is megvoltak a következményei. Ha Itália a birodalom szétesése után is egyetlen jogar alatt fejlődhetett volna tovább, akkor a IV—V. században még egységes népi latin köznyelvből valószínűleg egy, az egész *apennini félszigeten azonos jellegű újlatin nyelv alakult volna ki*. Így azonban lassan mindinkább érvényesülni kezdtek azok a regionális, a tájnyelvek kibontakozását elősegítő tényezők, amelyek egy újabb Itália dialettale tarka képét vázolták fel az olasz félsziget térképére. A latiumi latinságnak azzal kellett fizetnie osciai és umbriai vetélytársai hajdani kiküszöböléséért, hogy most saját maga lett az újabb tájnyelvi sokféleség szülőanyjává.

Tudjuk, hogy a középkor a nemzeti nyelvek szunnyadásának a kora, ezek a középkor írásbeliségében csak nehezen és ritkán jutnak szóhoz, az Egyháznak, tudománynak és a nagyjából még csak vallási jellegű irodalomnak nyelve a latin, sőt maguk az írástudók is egyházi férfiak, a művelődésnek megszentelt középpontjai és munkálói pedig a kolostorok, a kolostori iskolák, továbbá az Egyházat szolgáló egyetemek.

Ha tehát a kialakulóban levő helyi tájnyelvek valamelyike a hajdani latiumi latinság szerepét akarta kivívni, úgy kettős ellenállással kellett megküzdenie. Egyfelől ott uralgotta latin nyelv, melynek az egyházi atyák teremtették meg a tekintélyét, másfelől pedig ott voltak a regionális nyelvek, amelyeknek egyike-másika (pl. a velencei, a lombárdiai, a szicíliai és a toszkánai) már igen korán írott nyelvekké váltak s igyekeztek elnyerni, egymás rovására is, az elsőbbség pálmáját. *Minden irodalmivá lett tájnyelv szemben állott a többivel, valamennyien pedig a közös őssel, az irodalmi és egyházi nyelvnek megmaradó latinnal*. Az olasz félsziget kisebb-nagyobb államalakulatainak partikularisztikus tagozódása, az erőteljes szellemi központokkal rendelkező városállamok, kedvező életviszonyokat biztosítottak a helyi vernacolo-k fellendülésének, amelyek közül több mindmáig sem szorult ki a mindennapi élet évezredes kereteiből.

Amint a németeknél sem Bismarck egységesítő politikája veti fel először az egységes, minden nyelvjárási sallangtól megtisztított birodalmi nyelv gondolatát, úgy az olaszoknál is már jóval a mult század ilyen irányú mozgalmai előtt találkozunk a lingua volgare problémájával. A latin nyelvnek és a népnyelvnek a kérdését egész Európában először olasz írók és tudósok teszik elméleti és tudományos vizsgálódás tárgyává, mert hiszen a provenszál műköltészet szabályait fejtegető

és leltározó poétikákat nem tekinthetjük ilyen természetű műveknek. Az első komoly kísérleteket már a XIII. században megtaláljuk. Ideje is volt a kérdés felvetésének és megtárgyalásának, mert Délolaszországban a normann uralkodók, különösen II. Frigyes udvarában már megszilárdulóban volt a szicíliai tájnyelvből nemesített irodalmi nyelv, amelynek azonban véget vetett a normannok bukása s ezzel egyidőben Firenze és Toscana politikai, társadalmi és gazdasági megerősödése. Egy olyan országrészre tolódott el magának a kulturális életnek is a központja, amely kedvező fekvésénél fogva *egyforma erővel sugározhatta energiáit Itália északi és déli vidékei felé.*

A trecento a nemzeti nyelv problémájának megoldása szempontjából döntő fontosságú évszázad. Jelenti a Délitáliából felfelé igyekvő szicíliai irodalmi nyelv háttérbe szorulását, a Délfranciaországból behatoló provenszál irodalmi nyelv kiküszöbölését és a toszkánia vernacolo örökbecsű alkotásokban megjelenő előretörését. Amit Franciaországban a korán megszilárduló központi királyi hatalom szinte természetesen hoz létre, azt a számos szellemi és politikai központ centrifugális erő kifejtése ellenében kell az olasz íróknak megteremteniök. Munkájuk párhuzamos volt a trecento művészetében (festészetében, szobrászatában, építészetében) is megnyilvánuló nagy szellemi fellendüléssel. Sokat köszönhet annak a társadalomtörténeti ténynek is, hogy a polgárság ekkor kezdi kiépíteni a maga társadalmi és politikai súlyának hadállásait. Ennek a fellendülő és sajátos értékeinek tudatára ébredő társadalomnak szellemi igényeit már nem lehetett latinul kielégíteni, ennek a társadalomnak már nem sok köze volt a középkori skolasztikus műveltséghez, latinul sem igen tudott s az irodalomban a saját életét tükröző új műfajokat, új gondolatokat kereste s azokat saját nyelvén akarta élvezni. Az új korszaknak szellője járja át már a XII. és a XIII. század fordulóján megszületett *Discordo plurilingue di Rambaldo di Vaqueiras* című költeményt is, amelynek érdekessége, hogy a trubadúr provenszál nyelven vall szerelmet génuai szívehölgyének, ez azonban a saját olasz nyelvén válaszolva kosarazza ki a költőt, mondván:

*Bel messer, ver e' ve di:
No volo questo latì,³*

A cremonai *Pateccionak* és a milanói *Bonvesin della Rivanak* népnyelven írott művei már világosan bizonyítják, hogy a helyi tájnyelvek immár feltartóztathatatlanul sorakoznak fel az egymás között megvívandó harcra. *Assisi Szent Ferencnek Cantico di frate sole* című dicséreté-

³ V. ö. F. A. Ugolini: Testi antichi italiani. Torino, 1942., 6. l.

ben Umbria hallatja a Mindenhatót dicsőítő s minden keresztények lelkét elbűvölő hangját. Egységes irodalmi nyelvről tehát egyelőre még nem beszélhetünk, a legjobb példa erre *Guittone d'Arezzo*, aki gazdagon szövögeti nyelvének toszkánai alapanyagába a latin, provenszál, szicíliai és arezzói-elemeket. Ez az «*ibridismo linguistico*» különben nem olasz különlegesség, tudjuk, hogy minden irodalmi nyelv megalakulását a nyelvi bizonytalanságok, ingadozások szárnypróbálgató évada előzi meg, míg végre megszülethet az arra hivatott mesterek kezéből a közös műremek, egy nemzet szellemi életének mindenkire szóló instrumentuma.

A trecentóban a volgare egymásután hódítja meg azokat a területeket, amelyekhez eladdig nem tartották méltónak. *Dante Convivio*-ja allegorikus lakoma, amely a kor filozófiai műveltségének legjavát nyújtja a latinul nem tudó résztvevőknek, s ugyanakkor megteremti az olasz filozófiai műnyelvet. De ennél sokkal többet is köszönhet neki az egyetemes olaszság, mert mint *Bertoni* mondja: «*Aveva cercato il volgare illustre, e aveva trovato, dico, qualcosa di infinitamente maggiore: la futura lingua letteraria.*»⁴ A folyton továbbfejlődő, dinamikus erővel kibontakozó szellemek gyakran kerülnek ellenmondásba, mikor a saját elméleteik alkalmazására kerül sor. *Dante volgare illustre*-je, megnevesített, kicsiszolt népnyelve nem azonos egyetlen olasz vidék nyelvével sem s a *De vulgari eloquentia*-ban a toszkánai tájnyelveket sem kíméli csípős megjegyzéseitől, a *Divina Commedia* nyelve azonban mindezek ellenére is a félreismerhetetlenül toszkánai törzsből kihajtó olasz irodalmi és köznyelv apoteózisa. *Dante* még nem tudhatta, hogy a közös irodalmi és nemzeti nyelv nem úgy jön létre, hogy a tájnyelveket megfosztjuk kirívó helyi sajátágaiktól s a megmaradó közös magot megtesszük köznyelvnek, hanem sokkal inkább úgy, hogy a tájnyelvek közül az kerekedik a többiek fölé, amelynek művelői az egész nemzethez, vagy az egész művelt világhoz szóló szellemi értékeket teremtenek meg. Ő a nyelvfilozófiában egyszerű racionalista, az olasz irodalmi nyelv életrehívásában pedig nagyszerű nyelvteremtő. Nyelvfilozófiája elavult skolasztika, költői munkássága jövőbemutató forradalom, az olasz szellem és az olasz nemzeti nyelv elválaszthatatlan egységben jelentkező életremozdulása.

A merev formákban megrekedt provenszál lírai műnyelvvel szemben *Dante* és *Petrarca* ajándékozzák meg az olasz irodalmat a toszkánai színezetű *dolce stil nuovo* orgonájával, amely a felszabadult költői egyéniség új, a következő századokban is tovább csengő hangjait szó-

⁴ *Lingua e Poesia*... 45. l.

laltatja meg. A széppróza fejlődésére *Dante* nagy csodálója és magyarázója a firenzés *Boccaccio* gyakorol iránymutató hatást.

Szinte csodálatos, hogy az irodalmi és nemzeti nyelv kérdése ilyen európai jelentőségű kezdeményezések után sem tudott nyugvópontra jutni. A reneszánsz korában lankadatlanul folynak tovább a viták, annál is inkább, mert a már-már leküzdöttnek hitt ellenfél, a latin nyelv, újult erővel támad fel s a humanisták jóvoltából megalkuvást nem ismerő hegemoniára törekszik. Hiába írta volt meg *Antonio da Tempo*, az első olasz verstan szerzője még 1332-ben, hogy «Lingua tusca magis apta est ad literam sive literaturam quam aliae linguae, et ideo magis est communis et intelligibilis»,⁵ a toszkánai nyelv elsőbbségéért még további harcokat kellett vívni. A humanisták közül sokan azt vallották, hogy egyedül a latin nyelv alkalmas arra, hogy Itália szellemi fölényét sugározza Európa nyugati műveltségű tájai felé. A népnyelvben a római világbirodalom katasztrófájának élő bizonyítékát látták, olyan nyelvet, amelynek tökéletességét a barbárok rontották meg s amely legfeljebb szerelmi léhaságok, holmi versecskék írására alkalmas. *G. Toffanin*, az ismert olasz irodalomtörténész írja ezzel kapcsolatban, hogy a népnyelveknek irodalmi nyelvekké válásában kétségtelenül a nőknek is jelentős, bár inkább közvetett szerepük volt. Ők ugyanis általában vonakodtak a latin nyelv megtanulásától s ezért, mint *Dante* mondja a *Vita Nuova*-ban, az eleven népnyelven kellett szerelmet vallania annak a költőnek, aki «volle far intendere le sue parole a donna, alla quale era malagevole intendere i versi latini.»⁶

A XVI. században sokan a lingua cortegiana-t, az udvari nyelvet akarták nemzeti nyelvvé avatni. Velencében, Bolognában, Firenzében, Milanóban, Rómában, Nápolyban, Urbino-ban, mindmegannyi politikai és művelődési központ élt és virágzott s ezeknek kapcsolatait még élén-kebbé tették azok a vándorló, hol itt, hol ott letelepedő humanisták, írók és művészek, akik akarva, nem akarva, az itáliai köznyelv megalkotásán is fáradoztak. *Calmeta* például a római udvari nyelvet szerette volna a volgare illustre ed aulico rangjára emelni, *Baldassare Castiglione* pedig az élő nyelvhasználat jegyében foglalt állást s mint józan purista a spanyol, francia és provenszál szavakkal tarkított udvari köznyelv apostola, amely szerinte «un delizioso giardino pien di diversi fiori e frutti.»⁷

⁵ «A toszkánai nyelv alkalmasabb az irodalom művelésére, mint a többi s ezért elterjedtebb és érthetőbb.» (V. ö. *Schiaffini*: *Le origini dell'italiano letterario*: Italia Dialettale, V—1929., 139. 1.)

⁶ *Storia letteraria d'Italia*. Il Cinquecento. Milano, 1929., 87. 1.

⁷ Lásd: *Il Cortegiano*, ed. V. *Cian*. Firenze, 1929., 84—5. 1.

E nyelveszmény ellen a XVI. században *Pietro Bembo* veszi fel a harcot, korának egyik legkiválóbb humanistája, aki a klasszikus ókor megbecsülését és a számos humanista műveltségű honfitársától megvetett népnyelv szeretetét tökéletes egyensúlyban tudta tartani. Az udvari nyelvet, ezt a szerinte tarka-barka alkotást már azért sem tartja utánzásra méltónak, mert annak nincsenek kimagasló művelői, művészei. A firenzei veretű köznyelv és irodalmi nyelv feltétlen barátja, mert azt *Boccaccio* és *Petrarca* olyanná tették «quale essendo non ha da pentirsi.» Érdekes megfigyelni, hogy ez a velencei születésű olasz tudós és költő milyen lelkesedéssel sorakoztatja fel nyelvi, irodalomtörténeti és esztétikai érveit a *fiorentina lingua* elsőbbségének védelmében. *Della volgar lingua* című művének ezenkívül még az olasz nyelvtanítás és nyelvészeti terén is úttörő érdemei vannak. Nagy tekintélyét eléggé bizonyítja, hogy maga *Castiglione*, sőt *Ariosto* is hozzáfordultak nyelvhelyességi kérdésekben. *Bembo*-nak volt bátorsága, hogy a latin nyelv újjászületésének korában a volgare védelmében szálljon síkra, amely számára a nagy toszkánai írók nyelveszményének mintául vételét jelentette. A XVI. század rendkívül élénk nyelvi harcaira jellemző, hogy ekkor alakul meg az úgynevezett Accademia della Crusca is, amely kísérletet tesz arra, hogy a nyelvszabályozó és nyelvtisztító mozgalom élére álljon. A következő század elején megjelent nagy szótára a toszkánai nyelv szókincsének gazdag tárháza. De hibájául róják fel, hogy a toszkánai nyelv egyeduralmát a köznyelv kialakításában megalkuvást nem ismerő merevséggel hangsúlyozza s nemhogy a többi olaszországi tájnyelvnek, de még az élő firenzei nyelvszokásnak sem hajlandó szerepet juttatni. *G. Rohlfs* némi iróniával jegyzi meg ezzel kapcsolatban, hogy éppen Toszkánában nevezik a korpát *semola*-nak, nem pedig *crusca*-nak s így a nyelvtisztító akadémia csakugyan a saját elveivel kerül ellenmondásba, amikor nevében kerüli a *semola* szót.⁸

Kevésbé merevek a XVIII. században felbukkanó ilyenirányú állásfoglalások, amelyek a francia felvilágosodás hatására racionalisztikusan ítélik meg a köznyelvvvel kapcsolatos kérdéseket s gyakran meglepően újszerű elméleti megállapításokból indulnak ki. Az Accademia della Crusca törekvéseiben kifogásolják az olyan firenzei sajtóságok mindenáron való erőltetését, amelyeket a közhasználat nem szentesített, vagy amelyeknek használatához csak azért kellene ragaszkodni, mert a trecento valamelyik nagy szelleme élt velük, de különben már régen feledésbe merültek. Az akadémiai tekintéllyel és a régi írókra való hivatkozással az újabb elmélet hívei szerint nem boldogulhatunk, ezekkel

⁸ La struttura linguistica dell'Italia. Leipzig, 1937., 16. l.

szemben az élő nyelvhasználathoz és az arra hivatottak nyelvérzékéhez kell fordulnunk tanácsért. *Bembo* határozott toszkanizmusától *Cesarotti* észelvőségéig szerves fejlődés vezet, az utóbbi ugyanis azt vallja, hogy «Tra i fiorentinismi quei soli debbono riguardarsi come obbligatorii, che furono unanimamente adottati dagli altri scrittori d'Italia.»⁹ *Cesarotti* szívesen elismeri a nemzeti nyelv kérdésében a toszkániai olaszság elsőbbségi jogát, de ennek az elsőbbségnek nem szabad zsarnoksággá fajulnia. Itália egyéb tájainak is módot kell nyújtani arra, hogy — amennyiben ez a nagy írók közmegegyezésével találkozik — saját hozzájárulásukkal gyarapítsák a toszkánai törzsről sarjadó nemzeti nyelvet. Sőt az idegenből, elsősorban Franciaországból érkező nyelvi hatások elől sem ajánlatos mereven elzárkózni.

A felvilágosodásban gyökerező és az eklekticizmus felé hajló felfogás a nagy olasz romantikusnak *Manzoni*-nak ellenállásába ütközött, aki ismét a tiszta toszkanizmus már-már hajlékonyabb irányoktól kiszorított hagyományait elevenítette fel. *Manzoni* nemcsak az unita Italia eszméjének volt kimagasló előharcosa, hanem a nyelvi egység buzgó követelője is. Irodalmi munkásságán kívül nagyjelentőségű nyelvművelő ténykedést is fejtett ki. Milánói létére — a toszkánai nyelvezet elsőbbségének a szószólója. Ennek az utóbbi körülménynek nagy jelentőségét csak akkor mérhetjük le helyesen, ha meggondoljuk, hogy kortársai közül a szicíliai *Meli*, a velencei szatíraíró *Pietro Buratti* és a milánói *Carlo Porta*, egyébként a legkiválóbb olasz költők egyike, a már évszázadok óta tartó nyelvi mozgalmak ellenére még a napoleoni korban is szűkebb hazájuk nyelvén írják műveiket. *Manzoni* önmagával szemben is szigorú volt, a *Promessi Sposi* szövegét gondosan átvizsgálta s a lombárdizmusokat kigyomlálgatva jelenttette meg művének toszkanizált kiadását. Szép példája ez annak a nyelvtisztító mozgalomnak, amely nem is az idegen nyelvekből beszüremkedő barbarizmusok ellen küzd, hanem a tiszta toszkanizmus érdekében a belső idegenszerűségek, magukból az olasz tájnyelvekből belopakodó provinciálizmusok ellen veszi fel a harcot.

És mégis Olaszország politikai egysége hamarabb valósult meg, mint az irodalmi nyelv és a köznyelv tökéletes egyeduralma. *Mazzini*, *Cavour* és *I. Viktor Emánuel* diadalmas harcok eredményeképpen megalkották a múlt század második felében azt az egységes politikai és nemzeti keretet, amelyet már *Petrarca* és *Machiavelli* megálmodtak és sürgettek, de ezzel az új Olaszország történetében döntő fontosságú eseménnyel párhuzamosan még nem következett be a jelentős irodalmi

⁹ Idézi *Schaffini*, *Aspetti della crisi linguistica italiana del Settecento*: Zeit-schrift f. romanische Philologie, LVII—1937., 292. l.

hagyományokkal rendelkező tájnyelvek tökéletes felmorzsolódása. A Múzsák elvéve még mindig megszólalnak egyik-másik vernacolo sajátos hangján s mivel nyelvi okokból nem számíthatnak a nemzet egyetemének érdeklődésére, beérik a szülőföld szűkebb határaival. Az olasz tájnyelvek már nem versenytársai a nemzeti nyelvnek s távolról sem gondolhatnak arra, hogy a lényegében toszkánai eredetű és mindannyiukat a szellem erejével leküzdő testvérn nyelvük világnyelvi rangját és tekintélyét ők is követelhessék. Teljes erővel folyik az olasz félszigeten s ennek határain messze túl egy második marcia sull'Italia, egy újabb marcia sul mondo civile. Az első még az ókorban Latium nyelvét vitte diadalra, a második pedig leghívebb leszármazóját, a régi Róma hagyományait sugárzó és a fasizmus feltörekvő szellemét hordozó toszkánai veretű olasz nemzeti nyelvet emeli fel arra a szellemi és erkölcsi magaslatra, amely azt birodalmi nyelvi és kultúrnyelvi minőségében egyaránt megilleti.

Újabbán Róma is szót kér a nemzeti nyelv kérdéseinek intézésében. Az olasz tudósok és írók sok esetben már nemcsak a hagyományossá vált firenzei fórumtól várnak útbaigazítást, hanem a Birodalom fővárosának nyelvétől, persze a romano-tól, rem pedig a romanesco-tól. *Bertoni* és *Ugolini* a «Róma—Firenze nyelvi tengelyről» beszélnek,¹⁰ amely a még meglevő ingadozások, nyelvhasználati kettősségek és bizonytalanságok megszüntetését munkálja. Ezek a megoldásra váró problémák azonban csekélyek és egészen elenyésznek azokhoz a súlyos elvi harcokhoz képest, amelyek *Dante*-től és *Petrarca*-tól kezdve *Manzoni*-ig folytak az egységes nemzeti nyelv kivívásáért. Már nem arról van szó, melyik tájnyelv képezze a nemzeti nyelv törzsét, hanem a megtalált közös nyelv helyesjéti szabályainak rögzítéséről, az idegen szavak problémájáról, egy szóval a nyelvi egység tökéletesítéséről és a nyelv tisztaságának megvédéséről. Ezeket a törekvéseket az olasz tudósok sem nézik tétlenül, szaktudományuk elefántcsonttornyaiba zárkózva, hanem teljes erővel, legjobb tudásukkal sietnek a nemzeti nyelv ügyének segítségére.¹¹

Petrarca nagy álma: az imperatore romano és a megvalósult egységes nemzeti nyelv immár ott ragyognak hosszú évszázados törekvések fénylő koronájaként az olasz történelem agén s mutatják a jövőbe vezető utat.

TAMÁS LAJOS

¹⁰ Prontuario di pronunzia e di ortografia. Torino, 1939., 7. l. Érdekes bepillantást nyújt a jelenlegi viszonyokba *P. S. Rivetta* könyve is: Giro d'Italia

in cerca della buona lingua. Milano, 1941.

¹¹ Lásd pl.: *Bruno Migliorini* könyvét. Lingua contemporanea. Firenze, 1938.

KORSZIKA NÉPE ÉS NYELVE

Elég egy pillantást vetnünk a Földközi-tenger térképére, hogy meggyőződhesünk: Korszika (már a görögöknél *Κόρνος*, *Κόρσις*) mily közel is fekszik az Appennin-félszigethez; tehát földrajzilag kétségtelenül Olaszországhoz tartozik. Egyik oldalon a toszkán partvidékhez kapcsolódik, másikon pedig Szárdiniához; sőt ezáltal folytatólag még Észak Afrika partvidéke felé is vezet egy út, amelyen át benépesülhetett e sziget. Legrégibb történelme is az itáliai élettérhez sorolja Korszikát: ugyanis bár később több *föníciai*, *görög*, *etruszk* és *karthágói gyarmat* fejlődött ki rajta, *öslakói*, akikről a legtöbbet tudunk *Itáliából* átvándorolt *ligurok* voltak. Őket feltétlenül csak az *ibérek* előzhették meg a szigeten, aminthogy Szárdiniát is ők foglalták el elsőként. E két népelem elkeveredése után fölöttük tartósabb uralmat az etruszkok gyakorolhattak, és miután ez újabb elemmel átítatódott a sziget népe, a római uralom megjelenésekor három elég különböző korban betelepedett ősi rokon néprétegből egybeolvadt lakossággal állott szemben. Ezek a népelemek azonban Korszikát a másik két tyrrhén-sziget ősi népelemeivel szoros kapcsolatba hozzák. Sőt mint ma már igen valószínű, ez ősi korban Itáliát is hasonló népelemek lakhatták.¹

¹ Bibliográfia:

Az egész cikkre l. *Enciclopedia Italiana*, XI. köt., Treccani, «*Corsica*» címszóból Storia, lingua, folklore stb. részeket. U. o. valamennyi kérdésre igen jó és bő biblio-

gráfia. — XAVIER-POLI, *La Corse dans l'antiquité et dans le haut moyen âge*, Paris, 1907. — E. PAIS, *Storia della Sardegna e della Corsica durante il dominio romano*, Roma, 1923. — A. QUATIN, *La*

Korszika történetének egészen vázlatos összefoglalása után, néhány néprajzi és nyelvészeti megjegyzéssel próbálunk, a mai látszathelyzettel szemben, helyes képet adni népéről, illetve nyelvének főbb sajátosságairól.

A rómaiak Korszikát, elhódítva a karthágóiaktól, egyik legelső római provinciává szervezik, az első pún háború után Kr. e. 231 körül.² A népvándorlás után előbb vandál, osztrogót, majd bizánci fennhatóság váltja fel ezt az uralmat. A nyolcadik században a mórokhoz tartozott; tőlük a longobárd királyság hódítja el. Ennek bukásakor a frank birodalom kebelezi be. Később a pápa (II. Orbán) ajándékképpen a pisai püspöknek juttatja a szigetet, jóllehet annak birtoklásáért genovai igény is jelentkezik. Pisától az 1284-ben aratott győzelme révén Genova szerzi meg, de uralma ellen a szabadságszerető szigetlakók folytonosan lázadznak. 1735-ben ki is mondják a sziget függetlenségét. Ezt az első elszakadásukat a genovaiaktól a német NeuhoF Theodor kihasználja és Korszika királya lesz I. Teodoro néven. Ellene Genova a franciákat hívja segítségül. Ezek leverik a lázadást és elűzik az új királyt. A genovai uralom azonban olyan gyenge, hogy az újabb felkelés, amelynek élére a híres szabadsághős, Pasquale Paoli állt, függetlenségi mozgalommá válik és a genovaiakat ismét elűzik. Erre Genova 1768-ban eladja a szigetet a franciáknak. Pasquale Paoli azonban ellenük is küzd, de egy év múlva *Pontenuovónál* csatát vesz és kénytelen elhagyni Korszikát. Az új helyzetet elfogadva 1790-ben visszatér ugyan mint a sziget kor-

Corse, Paris, 1914. — A. SÖLMI, *La Corsica*, az «Archivio Storico della Corsica»-ban, I. — A. BLOCH, *Considérations anthropologiques sur la Corse actuelle, ancienne et préhistorique*, a Bull. et Mém. de la Société d'anthropologie de Paris, III, 1902. — Ratzel, *La Corse, étude anthropogéographique*, az «Annales de Géographie»-ban, 1899. — ROCCA, *Les Corses devant l'anthropologie*, Paris, 1913. — MERLO, *Concordanze corse-italiane-centromeridionali*, a «L'Italia dialettale»-ban, I. — GALLETI, *Histoire de la Corse*, Paris, 1863. — Gino Bottiglioni, *La penetrazione toscana e le regioni di Pomonte nei parlari di Corsica* különnyomat a «L'Italia Dialettale» II. év, 2. k. f. és III. év, 3. k. 1. f. — L. még ECSÖDI, *Francia elemek Korszika olasz nyelvjárásában*, különnyomat az «Olasz Szemle» I. évf. 5. számából, a 4. s. köv. lapon közölt bibliográfiát is. — Folyóira-

tok: «Archivio storico di Corsica», Milano. — Almanaccu di «A Muvra, Aiacciu. — «Les Annales de la Corse», Paris. — «L'Annuaire Corsu», Nice. — «La Revue de la Corse», Paris. — «A Muvra, ghiurnale di e Pieve di Corsica», Aiacciu. — GILLIÉRON-EDMONT, *Atlas Linguistique de la France, Corse*, Paris 1914—15. — BOTTIGLIONI, *Atlante Linguistico-Etnografico Italiano della Corsica*, Pisa, 1933 s. köv. évek. — A korszikai néprajzen írt irodalomra I. Bottiglioni, *La penetrazione toscana* stb. és *L'ortografia delle parlate corse nell'uso degli scrittori* c. műveiben közölt bibliográfiát, illetve az *Enciclopedia Italiana*, Corsica bibliográfiáját.

² FERRERO-BARBAGALLO *Roma antica*, Firenze, Le Monnier, 1921., I., 133. l. és E. PAIS *Storia della Sardegna e della Corsica durante il dominio romano*, Roma, 1923.

mányzója, de a Konvent annexiós terrorjával szemben (1791) ismét harcba kezd. Angol segítséggel 1794-ben egy újabb felkelés eredményeként ismét királyság lesz a sziget (Corte). A franciák azonban két évre rá megint megjelentek és ekkor az angolok végleg eltávoztak a szigetről. Azóta a földrajzilag Olaszországhoz tartozó Korszika, politikailag változatlanul Franciaországhoz tartozik.³

A Korszikán lelhető dolmen- és menhiremlékek, az agyagedény-leletek, minthogy vonatkozásba hozhatók a hasonló ibériai és észak-afrikai leletekkel, egy kezdeti ibér bevándorlást valószínűsítene. E mellett szólnak egyrészt az egyéb régészeti, másrészt főleg az embertani kutatások is. Ez utóbbiak ugyanis a Földközi-tenger egész partvidékén és szigetvilágán egyforma típusokból álló népeket mutatnak ki e régi korban: ezekre, az alacsony termetű, barna, fekete hajú és szemű (*dolikokefál*) ú. n. «homo meridionalis» a jellemző. Viszont még ma is ilyen jellegzetességeket mutatnak a dél olaszok mind a félszigeten, mind az olasz szigeteken (Szicilia, Szárdinia, Korszika és a környező kisebb szigetek). Mindezeket azonban sokkal beszédesebben támogatja a nyelvtudomány a maga sok mindent igen gyakran tisztábban feltüntető biztos adataival: a sziget legtöbb praelatin eredetű helyneve ugyanis kétségtelenül ibér származású.⁴ Ugyancsak a nyelvtudomány mutatja ki, hogy a szintén *dolikokefál* *berberek* nyelvében azonos elemek lelhetők a *bászkok* nyelvével,⁵ akik a régi ibérek mai leszármazottai. A római uralom alatt is még sokáig éltek az ibér elemek a szigetlakók nyelvében, mert a származásánál fogva is illetékes Seneca említést tesz e tényről.⁶ Ami a ligurok beözönlését illeti, bár szintén van ókori feljegyzésünk róla,⁷ ugyancsak a nyelvtudomány adataival bizonyíthatjuk a legvilágosabban letelepedésüket: számos helynévvel és azok származékait képző végződésekkel találkozunk a mai korszikai nyelvben.⁸ Az etruszk uralom nyomai szintén megmaradtak helynevekben, illetve egy-két szóban.⁹

³ *Enciclopedia Italiana* vol. XI. Treccani: Corsica; BARTOLI, *Histoire de Pascal Paoli*, Bastia, 1891 és LENCISA, *Pasquale Paoli e la guerre d'indipendenza della Corsica*, Milano, 1890.

⁴ V. ö. erre és a köv. BOTTIGLIONI, *Elementi Prelatini nella Toponomastica Corsa*, Suppl. I., de «L'Italia Dialettale» és *Enc. It.* Treccani, Corsica.

⁵ L. TROMBETTI, *Le origini della lingua basca*, Bologna, 1925.

⁶ *Ad Helv. matr. de consolat.*, VII. cap. (id. Bottiglioni op. cit.)

⁷ Sallustius, *Hist. Fragm.*, II. 8. (id. Bottiglioni op. cit.)

⁸ L. Bottiglioni op. cit.

⁹ U. o. — Pl. *ligur* eredetűek: *Borbo*, *Laevi*, *Manicelus*, *Mela*, *Ὀπινοί*, *Pala*, *Sava* stb., valamint az *-asco*, *-inco* végzetek ilyenekben *bisuncu*, *prupianincu*, *urnasincu*, sőt *ghundincu*, *sundincu*, *narvincu* stb.; *etruszk* eredetre vezethetők vissza valószínűen pl.: *tafone* az etruszk *ἰταφνα*-ból, *tercanu* a *Tarxi*-ből, *Falo*, *Falazze fala*, *falo* szavakból.

Ez a hármas, lényegében azonban homogén eredetű népelem keveredése adta azt a lakosságot, amelyet azután a római uralom meghódított a latinságnak. De már ebben a praelatin alaprétegben is teljesen külön áll Korszika lakossága az északi (kelta, germán) népektől.

Még mielőtt röviden felvázolnók a sziget latin népnyelvének főbb jellegzetességeit (irodalmi nyelve ugyanis, a hagyományos szokásnak és a nyelvjárás jellegének megfelelően az *olasz*), fel kell sorolnunk egy-két néptani adatot is. A foklore t. i. a már elég hosszú ideje tartó idegen uralom ellenére is, ugyancsak a Fél-sziget geopolitikai egységéhez kapcsolja Korszikát. A sziget folklorisztikus megnyilvánulásaiiban lényegesen eltér a francia folklorétól és szinte mindenben megegyezik a szárdiniaival, illetve a közép- és délolaszországgal.¹⁰ Így közösek a ruházatra vonatkozó emlékek: házi szöttesek, a jellegzetes kúpalakú sapka, nehéz vastag pásztorköpenyek kecskeszörből, a szíjakkól készült ősi lábbelik; különös, ma már elég ritkán látható női viselet: sűrűn berakott nagy szoknya, hímzett kötény és mellényke, érdekes fejkendő a derékon megerősítve és azután a fejre borítva.¹¹ Rengeteg hasonló népszokás: télen az állandó tűznél, amely a gesztenyét szárítja, összejön a család, rokonság, ismerősök vidám virrasztásra. A kézfogók érdekes szokásokkal voltak egybekötve: virággal ékesített rokkát kapott az új menyasszony és vad lovaglással versenyeztek a legények, hogy elnyerjék a jutalmat, amely annak járt, aki az ara új fészkének a kulcsát előbb hozta neki. Mindez vidám énekléssel, tánccal ment végbe a hazai hangszerek mellett. Majd szintén a szigeten termelt borokat és házilag készült süteményeket fogyasztottak a menyegzői lakomákon. Megünnepelték a szüretet, a cséplést, a birkanyírást. Az év nagyobb ünnepeit, illetve a helységek védőszentjeinek emlékét búcsúkkal ülik meg még ma is. A temetési szokások is igen jellegzetesek: a haldoklóra a legközelebbi hozzátartozó, égő gyertyával kezében, keresztet vet; a halottat felravatalozás után a gyászharang kongása mellett meglátogatják a falusiak. Közben a gyászoló házban a siratóasszonyok megsiratják az elhunytat. Éjjel mindezt felváltja a virrasztás; ezalatt erősítőket kínálnak. Másnap van a temetés, amelyet tor követ a rokonok, barátok, sőt néha az egész falu részvételével. Ha azonban a halál gyilkosság következménye, akkor siratás helyett vérbosszúért kiáltanak a siratóasszonyok. A régi leányrablás emlékét őrzi az a szokás, amely szerint a jegyesek rokonai színlelt csetepatét

¹⁰ *Enciclopedia Italiana*, vol. XI. Treccani, Corsica, Foklore (Bottiglioni cikke).

¹¹ U. o.: pl. *u pilone* kecskeszörből készült szövet, *valchere* kalló, *berretta*

misgia kúpalakú sapka, *gabá* v. *cabá* kecskeszörköpeny, *bustu* alsó mellény, *a rota* a jellegzetes szoknya, *u mandile* az érdekes fejkendő, *a faldetta* fejkendő.

rendeznek az esküvői menet elé helyezett akadály előtt.¹² Mindez ma természetesen már a megváltozott viszonyok miatt és az egyre erősödő francia befolyás hatására nem mindenütt van így Korszikában, de e kimutatható jellegzetes népszokások analógiái mind megtalálhatók Szárdiniában és Dél-Olaszországban, ahol a *vendettát* kivéve, tudatos ápolás következtében is, valamennyi szokás virgázóan él még most is.¹³

Tekintettel arra, hogy ú. n. korszikai irodalmi nyelv tulajdonképpen nincs és nem is volt sohasem, mert a korszikaiak még ma is, ha választékosan akarnak beszélni, önkéntelenül is *olaszul* fejezik ki magukat, vagyis azon a nyelven, amelyen kiváló íróik a XVIII. és XIX. században írtak,¹⁴ — amikor a sziget nyelvéről beszélünk, csakis a *népnyelv* jöhet szóba.

Korszika nyelvjárása és változatai a mai állapotnak megfelelően a romanisztika nyelvjárás-osztályozásában együtt szerepelnek a toszkán nyelvjárásokkal, és úgy is viszonylanak az olasz irodalmi nyelvhez, mint Toszkána nyelvjárásai. Tehát az olasz nyelvterület egyik nyelvváltozatát képviseli ez a népnyelv, ma mutatott jellegzetességeiben. A sziget művelődési nyelve ugyanis a mai francia helyett, amely a francia uralom megszilárdulásával csak nagynehezen hódított tért magának,¹⁵ a toszkán nyelv volt; ez Pisa uralmával került a Szigetre.

A néprajzi megjegyzéseknél említettük, hogy főbb bizonyítékaink Korszika népének eredetére, ἔθνος-ára, nyelvészeti adatokból adódnak. Ezek szerint tehát a mai toszkán típusú dialektus még őriz egyes régebbi állapotokra mutató nyelvi emlékeket. A toszkán nyelvhatás azonban átalakította ezt, az eredetileg is dél-olasz típusú nyelvjárást.

A korszikai dialektus változatain (a sziget földrajzi helyzeténél fogva)

¹² U. o. pl.: *fucone* a füstös szobácska, benne a *ziglia*, ebben ég állandóan a tűz; *abbracciu* a kézfogó, *u frenu* a díszes rokka, *a mugliaccaria* a vidám lovas csapat, *mugliaccheri* e csapat tagjai, akik versengtek a jutalomért *u vantu*; *paghielle* az énekek, *cialambella*, *u frisciu*, *u fráusi* a jellegzetes hangszerek, *schiaccie*, *imbrucciate*, *canistró*, *panette*, *fiadoni*, *panzarotti* sütemények; *monferrina*, *punta e tacco*, *saliarello*, *tarantella*, *moresca* a nemzeti táncok; *tundera* a birkanyírás; *crociata* a haldoklóra vetett keresztjel, *tola* a ravatal, *abbaddattodore*, *buceratrici* a sirató-asszonyok, *u dolu* a gyász, *voceri* siralmak, *veghia* a virrasztás, *u conjortu* erősítő, *scirrata* siratás, a *gridata* jajveszékélés és

vérbosszúkövetelés, a *vindetta* vérbosszú; a *trovata* a nász menet elé tett akadály.

¹³ Korszika néprajzára és folkloréjára l. Bottiglioni monumentális olasz nyelv-atlaszát (*Atlante Linguistico-Etnografico Itaciano della Corsica*) amelynek bőséges anyaga teljesen tisztáza képet nyújt a sziget népéről és nyelvéről.

¹⁴ Így pl.: Prete Guglielmi d'Orezza, Giacinto, Pasquale Paoli, Salvini, Orticoni, Giubeg., Tiberi, Petrignani, Viale, Falucci stb., stb.

¹⁵ Lásd BOTTIGLIONI, *Atlante Linguistico Etnografico Italiano della Corsica* és ECSÖDI, *Francia elemek Korszika olasz nyelvjárásában*.

két oldalról is jövő nyelvhatás vehető észre ; még pedig az egyik, a döntőbb Toszkánából, a másik Szárdiniából hatott a nyelvjárásra.

A római uralom, mint említettük, az ibérből, ligurból (és a többi hatásból csak még az etruszkot említve) teljesen egybeolvadt és egységes bennszülött nyelvet talált Korszikán és erre rétegezte a maga művelődési, közigazgatási latin nyelvét. Ez a latin nyelv azután a hasonló adottságok (azonos ethnicum, földrajzi közelség stb.) között éppen úgy fejlődött, alakult, akárcsak a Szárdinia területén átalakult latin nyelv. Csakhogy míg ez utóbbi a római birodalomtól elszakadva magára maradt és önállóan fejlődött tovább, Korszika éppen ekkor, a román nyelvek kialakulásakor, a pisai uralom révén annak erős nyelvi és művelődési hatása alatt toszkán nyelvű és toszkán szokású földdé válik. A sziget déli részén azonban, a távolság miatt gyengébb lévén a toszkán hatás, az eredeti nyelv Észak-Szárdinia hatására megőrződött, illetve más irányba fejlődött. A toszkán jelleg a eziget nagyobb részére terjed ki, úgy, hogy a jóval kisebb déli résztől és a Bonifazióban (odatelepedett s ma érdekes nyelvszigetet alkotó telepések utódaitól) beszélt (XII. századbéli) genovai tájszólástól eltekintve, a korszikai népnyelv, ahogyan azt az Atlante Linguistico Etnografico Italiano mai állapotában bemutatja, *tiszta toszkán dialektus*.

Mielőtt ennek a népnyelvnek főbb sajátosságait bemutatnók, néhány szóval utaljunk arra a felemás helyzetre, amely akkor állott elő, amidőn Korszika, végleg francia uralom alá kerülve, kénytelen volt művelődési s irodalmi olasz nyelvét elhagyva bevezetni a francia nyelvet, amely tekintve, hogy származásánál fogva jóval távolabb esik tőle, mint az olasz, teljesen furcsa állapotot hozott létre. Ennek némi orvoslására igen felvirágozott a népnyelven való írás: sőt, olyan hangok is jelentkeztek, hogy egy önálló korszikai irodalmi nyelvet kellene megállapítani a két-féle nyelvjárásváltozat főszajátságai alapján. Eltekintve, hogy egyes írók és irodalmi társulatok működése révén ez a mozgalom bizonyos politikai színezetűvé is vált (l. ANNU CORSU stb.), minthogy a hagyomány és a természetes irodalmi nyelvi adottságok ellenére, tehát egészen tárgyon kívül, keresik ezt a létrehozhatatlan irodalmi nyelvet, bátran állíthatjuk, hogy hiú ábrándkergetés csupán az egész erőszakolt törekvés.¹⁶

Ezzel szorosan összefügg mindaz, amit mondanunk kellene az új művelődési nyelvvel beszivárgott francia elemekről, amelyeket minden korszikai, ha használ is kényszerült helyzetében, világosan idegeneknek érez, mert igen sok esetben saját nyelvéből is vehetne megfelelőbb

¹⁶ L. ECSŐDI, op. cit.

kifejezést a kölcsönzések helyett.¹⁷ Ezért legfeljebb a nyelv szókincsének egyik legfrissebb rétegét adják a francia kölcsönvételek; éppen úgy, amint a toszkán hatás előttről a nyelvben még itt-ott, főleg a déli változatban kimutatható régiebb elemek, szintén ilyen szókincsrétegződési jellegűek. A nyelvi megnyilvánulás ugyanis ma elsősorban toszkán jellegzetességeket képvisel.¹⁸

Korszika népnyelve kétféle változatban él és ezt a két változatot: északi és déli nyelvjárást a romanisztikában Falcucci (maga is korszikai!) nyomán cismontano és oltremontano nevekkel különböztetik meg. E helyett tényleg jobbak a népnyelvi kifejezés alapján alkotott és Bottiglioniól eredő újabb elnevezések: *pomontinco nord* és *pomontinco sud* = déli és északi hegyentúli beszéd, mivel mindkét változatban a másikat hívják pomontinconak.¹⁹ Valamennyi elnevezés a szigetet észak-déli irányban átszelő hegylánctól ered, jöllehet ez egyáltalában nem felel meg, a különben is egész pontosan meghúzhatatlan nyelvi határnak.

Bottiglioni nyelvatlasza a címében is jelzett néprajzi anyagon kívül, bőséges nyelvi anyagot nyújt és lehetővé teszi, hogy alapján hangtani, alaktani, mondattani és stilisztikai, sőt lexikális kutatásokat is végezhessünk. Egyben mutatja, hogy a korszikaiak toszkán nyelve tulajdonképpen *ó-toszkán* jellegű és mint ilyen igen nagy fontossággal bír az olasz nyelv régi állapotának rekonstruálásánál is.

A legfőbb különbség az északi nagyobb területen beszélt nyelvjárás és a déli között, hogy ez utóbbi a szárdinai sajtáságos népnyelvvel egyezően a latin *ĭ* és *ŭ* hangzókat megőrzi, valamint a latin *-li-* és *-ll-* mássalhangzócsoportokat *-dd-* csoporttal adja vissza; továbbá ugyancsak megtartja a zöngétlen mássalhangzókat, viszont a szóvégi *-e* hangzó helyett *-i* hangzót mutat. Ezzel szemben az északi nyelvjárás, nyilvánvalóan toszkán hatásra, más fejlődést mutat: a latin *ĭ* és *ĕ* meg az *ō* és *ū* az általános román nyelvfejlődésnek megfelelően *e*, illetve *o* hangzókat mutatják; a zöngétlen mássalhangzók zöngésekké válnak, végül a szóvégi *-e* változatlanul megmarad.²⁰

Az *ú. n.* déli sajtáságok közül azonban nem egy előfordul a ma már *ó-toszkán* jellegű északi nyelvjárásban is. Ez természetesen arra

¹⁷ U. o., főleg a Szócsoportok c. részt.

¹⁸ L. *Encicl. Ital.*, Treccani, Corsica, Lingua (Bottiglioni cikke).

¹⁹ L. u. o.

²⁰ Pl.: az *ĭ* és *ŭ* fejlődésére: *pilu*, *gula* délen, ugyanezek északon: *pelu*, *gola*; a *-li-*, *-ll-* délen: *meddu*, *cuaddá*, északon

-l-, illetve *-ll-* van: *mellu*, *cullá*, a zöngétlen msh.-ra: délen *pocu*, *nipoti*, északon viszont az említett fejlődés szerint: *pogu*, *nibode*; a szóvégi *-e* > *-i*: délen *nibodi*, *solí*, *amori*, *dulori*, *mari*, míg északon *nibode*, *sole*, *dulore*, *mare* stb.

enged következtetni, hogy eredetileg az az egységes nyelvjárás volt ilyen jellegű, amelyet később az erős toszkán befolyás magárahagyottságában más irányba fejlesztett, illetve teljesen átalakított; kivéve a déli részen, ahol a szárdinai érintkezésben erős támaszt kapva kevesebb tért hódíthatott nyelvileg a pisai köztársaság uralma.²¹

Összehasonlítva mostmár részletesebben, hogy a latinnal szemben, ma melyek a jellemzőbb hangtani sajátosságok akkor a kétféle korszikai, illetve a toszkán nyelvjárásban a következő latin hangsúlyos hangzók-nak megfelelő korszikai és toszkán hangzókat találjuk a nyílt meg a zárt szótagokban :

(I=korszikai északi nyj.; II=korszikai déli nyj.; III=toszkán nyj.; A=nyílt szótag; B=zárt szótag.)

	é		ë		í		ÿ		ō		ö		ú		ü	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
I.	e	e, e	e	e	i	i	e, e, e, e	e	o	o	o	o	u	u	o	o
II.	e	e	e	e	i	i	i	i	o	o	o	o	u	u	u	u
III.	e	e	i, e	e	i	i	e	e	o	o	uo	o	u	u	o	o

Ezenkívül meg kell említenünk azt a különös sajátosságot, amely abban nyilvánul, hogy *e* hangzót találunk *a* helyett és fordítva *a*-t *e* helyett; (a nyelvészeti magyarázatokat mellőzve) például: *barca* > *berca*, *grande* > *grendi*, *placet* > *piege*, *farina* > *ferina*, *arpia* > *erpia*, *ratione* > *regioni*; stb.; illetve a másik esetben (a tudós és féltudós eredetű szavaktól eltekintve: *cerbu*, *guerra*, *invernu*, *persu*, *terzu*, *vergina* stb.): *terra* > *tarra*, *herba* > *arba*, *verme* > *barmu* stb.

A hangsúlytalan hangzók esetében elsősorban arra, a már említett déli nyelvjárásajátságra kell rámutatnunk, amely az *-e* helyett *-i* változatot mutat: az északi *sale*, *mare*, *ponte*, *pane*, sőt például *cantanu* szavaknak, délen a következő alakjuk van: *sali*, *mari*, *ponti*, *pani* és néha az *-u* helyett is *-i cantani*.²²

Hosszas lenne, s talán e cikkben a célnak megfelelően fölösleges is, a mássalhangzók sajátos változásait vagy pedig azoknak okait felsorolnunk. Ehelyett inkább a szópéldákból és az alaktani, illetve mondat-tani sajátosságok példáiból alkothatunk kellő képet magunknak ezekről a fontos hangtani jelenségeket mutató változásokról.

²¹ Pl.: *iddu*, *ida* vagy *nunda* < *nudda*, amelyekből a latin *ŷ* megmaradása, illetve az *-ll-* > *-dd-* fejlődés általános jellegére

mutat rá meggyőzően Bottiglioni (l. op. cit.)

²² BOTTIGLIONI: *Penetrazione* (l. bibliográfia.)

Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy egy általánosan elfogadott helyesírás még nincs és tulajdonképpen nem is vezethető be, mert mint minden népnyelv, a korszikai dialektus is több tájszólásra oszlik és így az azokban előforduló kiejtésbeli árnyalatokat csakis az ú. n. tudományos írások adhatják vissza pontosan. A kérdéssel amióta, bizonyára a francia uralom ellenhatásaként már több mint egy század óta igen nagy virágzásnak indult a népnyelvi irodalom, sokan foglalkoztak több-kevesebb illetékességgel és hozzáértéssel.²³

E cikk folyamán iparkodtunk követni a legáltalánosabban elfogadott olaszos írásokat. Igen elterjedt jellegzetesség szinte valamennyi tájszólásban a *v > b* változás: *un e bera, è becchju, è bostru, un bermu, un bentu, nerbu, corbu, polbera, inbernu* stb. A szóközi zöngétlen mássalhangzók, mint már említettük, zöngésekké válnak magánhangzók között (mondatban is!): *sabé, roda, pogu* stb.: *un cane u gane, in celu u gelu, un figu u vigu, un pane u bane, in terra a derra* stb. Sajátságos hangokat jelölnek ezek a betűjegyek: *chj, ghj* és *sg, sgi*. Pl.: *chjachjera, chjosu; agghju, ghjanda, ghjennaghju*; sőt *punghju, unghja* stb.; *camisgia, casgiu, brasgera, fassgiolu* stb. Ismét utalunk a déli dialektusban *dd*-vel jelölt sajátos hangra, amely az északiban *ll, gli*-nek felel meg: *suredda* és *surella, pidda* és *piglia*; valamint *cuaddu, nudda, tadda, tuadda* stb.

Ezenkívül természetesen még sok más változat és árnyalat fordul elő, de ennyi is elég talán, hogy a sajátos korszikai hangtanról fogalmat alkothassunk.

A dialektus sajátos alaktanából csak a főnevek többes számára, illetve az igeragozásra mutatunk rá vázlatosan. Érdekes eltérést mutatnak a déi tájszólásban egyes hímneműek, amelyek *-i* helyett *-a*-val képezik a többes számukat: *u pelu i pela, u monti i monta, u pedi i peda, u ficu i fica* stb.

Ennek az *-e > -i* változásnak köszönhetőek ugyancsak a déli változatban előforduló eltérő infinitívusok: ilyenek például *discora, rida, senta spargia* (mert *tene, sente, sparge teni, senti, spargi* lett és a 2., 3. személytől való megkülönböztetés végett felvették az első coniugatio *-a* végzetét.²⁴

Bottiglioni olasz nyelvatlasza, az Atlante Linguistico-Etnografico Italiano della Corsica az egyetlen, amelynek alapján képet kaphatunk a korszikai dialektus egy másik, a tyrrhén szigetekkel, valamint dél Olasz-

²³ L. BOTTIGLIONI, *L'ortografia delle «Rivista italiana di Letteratura dialettale»,* parlate corse nell'uso degli scrittori, in Anno III., N. I.

²⁴ L. Bottiglioni, *Penetrazione.*

országgal közös sajtárságáról : t. i. a szókezdő mássalhangzók mondattani nyujtásáról.²⁵

Ebben, a román nyelvekben a szükséges biztos anyag hiánya miatt még aránylag nem eléggé feldolgozott mondattani hangtanban előkelő helyet kell elfoglalnia a korszikai nyelvjelenségnek. Egyben ez is fontos adalék ahhoz a tételhez, amely szerint akár a mai állapotában, akár a régebbi, sőt legrégebbi aspektusában próbáljuk megállapítani a korszikai dialektus hovatartozását, mindég csak oda jutunk, hogy a földrajzi helyzete mintegy már a történelem előtt meghatározta a sziget ethnikai és következésképpen nyelvi kialakulását. Ez a sajtársága is szorosán kapcsolja — ha a toszkán hatás révén, megvan a jelenség, — a közép-és délolaszországi dialektusokhoz ; — ha pedig nincs meg ; például délen, — úgy Szárdiniához. Minthogy nincs szándékunkban más, mint csak éppen bemutatni ezt a nyelvjelenséget, hiszen a kérdéshez már döntően hozzászóltak, illetve azt tudományosan fel is dolgozta maga Bottiglioni, e kérdések legilletékesebb tudósa,²⁶ álljon itt néhány olyan érdekesebb példa, amelyből megismerhetjük némileg azt is, milyen is a korszikai beszéd. Végéles szó után majdnem mindig megvan a mássalhangzó nyujtás : *dummane fará lluna biena ; prestu fará ccardinale ; u tinará ffermu ; um lassá a purcella gusi llarga* ; vagy például az infinitivusok (végélesek lévén) után is : *duuaristi aué bbargogna, va a pigliá ll acqua* ; ugyanígy so (I. szem. egyes szám) után : *so ssiguru di vince, so ffortunadu* ; továbbá : *sta ffermu, sta ttranquillu, sta zzittu, fa pprestu*. Más példák : *a cchi ora vagi gullazione ! cumme ttu sse ttistardu ; mi so ssicade dre ppiante, tu ssona a ghidara, a a uista gorta e pporta i spicchjetti, e ccascad a ggambe n su, ghje um paurosu ghi si spauenta ber nunda, m aueti missu gumme Ccristu n croce* stb. stb.²⁷

Mondanivalónk végére érve megállapíthatjuk, hogy Korszika népe az idegen uralom ellenére is fajában, nyelvében és szokásaiban olasz maradt, bármiként próbálják is elvitatni ezt a tényt, akár azok, akik jó-hiszeműen a mai irodalmi olasz nyelv és a sziget tájszólásai között két-

²⁵ Ugyanis BOTTIGLIONI anyagát mondatokban gyűjtötte Gilliéron-nal (*Atlas linguistique de la France*), sőt Jaberg- és Jud-dal (*Altante Italiano-Svizzero*) szemben is, akik inkább egyes szavakat gyűjtöttek!

²⁶ BOTTIGLIONI, *Il rafforzamento sintattico della consonante iniziale dei dialetti corsi*, a «Revue de Linguistique Romane», 1933, Nros 35—36.

²⁷ Mivel szándékosan kerültük a tudományos fonétikus írást, a közölt példákat olaszos írás szerint kell olvasni ; a nyujtott mássalhangzókat természetesen a rendes írás nem tünteti fel ; itt a kettőzésen kívül egyéb, írásban általában nem jelölt, vagy eltérően, inkább etimológikusan jelölt, változást is jeleztünk (*duuaristi, aué* stb.)

ségtelenül meglévő eltérések (ú. n. vélt *korszizmusok*) alapján valami utópisztikus egységes korszikai, az olasztól független, irodalmi nyelvről ábrándoznak — akár inkább azok, akik idegen zsoldban, kézenfekvő célok szolgálatában, anyagilag a legmesszebbmenően támogatott holmi «*cyrnéisme*» s egyéb jelszavak mögött meghúzódó mozgalmakban, gyakran tudományos álarcban is, próbálkoznak nem csupán az olasz irodalmi nyelvtől függetlenül, hanem (ami ezenfelül a korszikai hagyománnyal is ellenkezik), egyenesen ennek ellenére mesterséges «*korsz*» nyelvet alkotni politikai törekvéseik megvalósítására.

Korszika népi és nyelvi hovatartozása tárgyában a tudomány, (amint a geopolitikaiban a Természet) mást mint amit szerény ismeretésünkben felvázoltunk, nem mondhat : a földtan, a földrajz, a történelem, a régészet és főleg a nyelvtudomány (különösen a szóföldrajz) tárgyilagos bizonyítékai világosan mutatják : a korszikaiak, ha ott folytatják kulturális életüket, ahol a francia uralom végleges megerősödése miatt abbahagyták, illetőleg nagyjaik hagyományát követve belekapcsolódnak a természetes művelődési nyelvük, az *olasz* nyújtotta lehetőségekbe, vagy, ha önálló utakon a népnyelvi sajátságok alapján egy külön korszikai «*irodalmi*» nyelvvel akarnak élni, mindenképpen ugyanoda fognak jutni, csak legfeljebb a mai olasz irodalmi nyelv helyett, a toszkán nyelv dugentói alakját fogják írásban is használni (mert beszélni t. i. jelenleg is beszélnek!) ; ha viszont a kisebb elterjedtségű déli tájszólásukat vennék alapul, akkor még délebbre nyúlnának kapcsolataik : Közép-Olaszország helyett, Szárdiniába, — de mindenképpen folyton távolabb, *dél-keletre* a jelenlegi politikai hovatartozás *észak-nyugati* irányától, amerre viszont út csak kétezernyolcszáz méter mély tengeren át vezet.

ECSŐDI JÁNOS

KÉT FORDULÓPONT A FIZIKA TÖRTÉNETÉBEN

(GALILEO GALILEI HALÁLÁNAK 300. ÉVFORDULÓJÁRA.)

«... nelle scienze naturali, le conclusioni delle quale son vere e necessarie, bisogna guardarsi di non si porre alla difesa del falso, perche mille Demosteni e mille Aristoteli resterebbero a piede contro ad ogni mediocre ingegno che abbia avuto ventura apprendersi al vero.»

G. Galilei: Diálogo, 1632.

«... Die klassische Physik hat ihre Grenzen an der Stelle, wo vom Einfluss der Beobachtung auf das Geschehen nicht mehr abgesehen kann.»

W. Heisenberg: Nobelvortrag, 1932.

A *Galileivel* foglalkozó irodalom igen bőséges,¹ és a róla alkotható kép teljességét még fokozza a sok előadás és cikk, amely ebben az évben — halálának tricentenáriuma alkalmából — elhangzott, illetve megjelent.² E cikkek különböző szempontokból foglalkoznak *Galileivel*. bemutatják mint fizikust, természetfilozófust, harcos tudóst, tragikus sorsú embert. — Az alábbi sorok megírására az alkalmat szintén az évforduló adja, de célja nemcsak *Galileiről* való megemlékezés és

¹ V. ö. Enc. Ital. Vol. 16. p. 277., Romana, 6, 412 (1942).

² Csak az olasz és magyar közönség számára könnyen hozzáférhetőek közül néhányat említve: GENTILE, G.: Romana 6, 377 (1942), BOMPIANI, E.: Romana 6,

394 (1942), PUPKE, H.: Naturwiss. 30, 457 (1942), ORTVAY, R.: Mat. Fiz. Lapok 69, 139 (1942), u. ö.: Olasz Szemle 1, 374 (1942), GOMBÁS P.: u. o. I, 402 (1942), BARRÁ, Gy.: u. o. I, 410 (1942), KRBEK FR. Term. Tud. Közölny. 74, 10 (1942).

munkásságának méltatása. Most, a jubileumi év végén, tanulságos elgondolkozni azon, hogy alapjábanvéve mennyire hasonló a fizikának *Galilei* felléptével megkezdődött átalakulása és az a változás, mely a századforduló táján indult meg, s amely a mai értelemben vett modern fizika kezdetét jelenti.

Ennek belátásához először is azt kell tudnunk, hogy milyen fokon állt a természettudomány *Galilei* fellépeése előtt.

Voltaképpen alig szabadna természettudománynak nevezni az ő idejében uralkodó, s a peripatetikus filozófiában gyökerező skolasztikus felfogást, hiszen ez a természeti jelenségeket szinte teljesen kizárta magából.

A skolaszticizmust az egyház gyakorlati szüksége hozta létre: az egyház tanításait olyan rendszerben kellett lefektetni, amely a hit leendő terjesztőinek nevelésére alkalmas volt. Az ilyen indítékokkal létrejött iskolaszerű szemlélet — innen a «skolasztikus» elnevezés — egyik legfőbb jellemzője, természetes velejárója, és egyben a rendszer megmerevítője a tekintélytisztelet. Ez volt az egyház tanításainak alapja. A *tekintélytiszteletet* azonban egy történeti ok is indokolja. A kereszténység a germán, román és szláv népeknél volt a legerősebb. Ezek még maguktól nem emelkedtek a klasszikus kor szellemi magaslatára, de nagy tehetségű új benyomásokra fogékony népek voltak. A keresztény világnézet tehát óriási ugrást, az új fogalomvilág feltétlen értéket jelentett számukra, s így a tekintélytisztelet gondolkodásmódjukban gyökerezett.

Az iskolaszerűséggel együtt járt továbbá az *okszerűség*. Minden tanítást szigorú észokokkal kell bizonyítani s a skolaszticizmus bizonyított is mindent. Minden tételnek észokokkal való bizonyítása azonban csak úgy lehetséges, ha a rendszer tovább nem elemezhető alapfogalmakra és alapigazságokra épül. Ez tette *Aristoteles* filozófiáját a skolasztikusok számára felbecsülhetetlen értékűvé.

De milyenek azok az axiómák, melyeken a peripatetikus természet-filozófia nyugszik?³

Aristoteles igyekszik a tapasztalat körében maradni, és alapigazságait látszólag tapasztalásból keletkezett általánosítások. Valójában azonban *axiomáiban* olyan elvont fogalmak szerepelnek, melyek az ember *értékelésétől* függenek és így minden ember lelkében másként alakulnak ki. (Ténylegesség, lehetőség, egyszerűség, tökéletesség, stb.), tehát végeredményben maguk az axiómák is függenek az ember értékelésétől. Egy ilyen axióma például: «a legtökéletesebb alak a gömb-alak, a legtökéletesebb mozgás az egyenletes körmozgás». Ez a megállapítás

³ V. ö. MIKOLA S.: A fizika gondolatvilága, 144—152 (Budapest, 1933).

igen tetszetős, de nincsen olyan eljárás, amellyel igaz voltát akárcsak közelítőleg is bizonyítani lehetne.

Aristoteles világszemléletével tehát az emberi szellem *elhagyja a tapasztalat biztos alapját* és leírás helyett inkább előírja, hogy a természetnek milyennek kell lennie.

Tanítása szerint minden természeti létezés alapja az anyag, a világ egységét pedig a mozgás adja. Minden változás lényegében mozgás, melyet valami külső ok indít meg. A mozgató okok száma nem lehet végtelen, tehát kell lennie egy első mozgatónak, mely maga mozdulatlan, de belőle ered minden mozgás. Ez az első mozgató tiszta tevékenység, anyagtalán forma, élete a legtökéletesebb szellemi élet.

A világ úgy keletkezett, hogy az első mozgató egy világfolyamatot indított el, és pedig úgy, hogy az anyag — mely benne rejlő lehetőségekkel eleve adva volt — tökéletességi foka szerint ő felé, vagy tőle távolodólag mozgott.

Az így kialakult világ *Aristoteles* felfogása szerint három részre oszlik: a Mindenség külső határán van az első mozgató, közelében helyezkednek el a legtökéletesebb testek, az állócsillagok. Ezeknek alakja a legtökéletesebb alak, a gömb-alak, anyaguk a legtökéletesebb anyag, az éter, mozgásuk a legtökéletesebb mozgás az egyenletes körmozgás. Az állócsillagok világát a tökéletes rend, az isteni nyugalom, és a változatlanóság jellemzi.

A Föld a legtökéletlenebb létezőkkel az első mozgatótól a legtávolabb, a Mindenség középpontjában helyezkedik el. A földi testek a legkülönbözőbb bonyolult alakokat öltik, tulajdonságaik, mozgásaik eltérőek. A Föld a növés és fogyás a keletkezés és elmulás, az örökös változások világa.

Az állócsillagok és a Föld világa között terül el a bolygók világa, amelyben kisebb fokú tökéletesség és kisebb fokú zavartság uralkodik.

A földi jelenségek között csak kevés törvényszerűséget lehet megállapítani. Egyik megállapítás az, hogy a földi testek lehetnek nehezek, melyek Föld-anyagból és víz-anyagból, és lehetnek könnyűek, melyek levegőből és tűzből állnak. A különböző testeknek meg van a maguk természetes helye a Mindenségben: a könnyűeké az égi szférák belső határa, a nehezeké a Mindenség középpontja. Minden test igyekszik elérni a maga természetes helyét, melynek irányában egyenesvonalú gyorsuló mozgással mozog. Ezért a nehéz testek esése, a könnyűek emelkedése természetes mozgás. A földi testek más mozgást is végezhetnek, és pedig külső erő hatására, de a külső erő megszűntével a nem-természetes mozgás is megszűnik.

Aristoteles szerint a testek ama törekvése, hogy természetes helyüket foglalják el, indokolja azt is, hogy a Föld a Mindenség középpontjában van : ez a Föld természetes helye, melyből ha ki is mozdítaná valamilyen külső erő, annak megszűntével ugyanoda vissza kellene térnie.

Az égitestek napi mozgását úgy értelmezte, hogy azok egy szilárd gömbre vannak rögzítve és a gömb forog a Mindenség középpontjában levő Föld körül. A Napnak, Holdnak és a bolygóknak az állócsillagokhoz képest való mozgását pedig úgy magyarázta, hogy az előbbiek egy-egy átlátszó kristálygömbre vannak rögzítve, melyek külön végzik földkörüli forgásukat.

A skolasztikusoknak a Mindenségről vallott felfogásában *Aristoteles* rendszerén túl érdemleges új vonás alig van. *Aristoteles* tanításai átszövődtek vallásos elemekkel (például, hogy a szférákat angyalokhoz hasonló intelligenciák mozgatják), s az érzékekkel elérhető természet világa egyre jobban háttérbe szorult, inkább csak keretül szolgált a morális világnak.

Galilei nem az első volt, aki az uralkodó felfogásban hibákat talált, s aki az új világkép helyes felépítését megkezdte. Azonban ő volt az első, aki az új, immár kialakulóban levő felfogásnak vizsgálataival tapasztalati alapot adott és módszerével a fizika által követendő útra rámutatott.

Ma bármely középiskolai fizikakönyv elején olvashatjuk, hogy a fizika célja : a természeti jelenségek — kísérletek és megfigyelések alapján — leírása, a jelenségekben rejlő törvényszerűségek matematikai kifejezése, és a jelenségek közötti összefüggések megállapítása. Ez az a felismerés, amely *Galileit* vezette. Itt hangsúlyoznunk kell azt, hogy *Galilei* kortársai között mások is voltak, akik a tapasztalásnak és a matematikai tárgyalásmódnak fontosságát felismerték (az előbbire példa *Bacon*, az utóbbira *Descartes*, aki mint matematikus *Galileit* messze felül is multa), de ezek a vezető elvek — amint erre még visszatérünk — korábban senkiben sem éltek olyan kiegyensúlyozott harmóniában mint *Galileiben*, és ez az oka annak, hogy talán ő a legelső, akit mai értelemben fizikusnak nevezhetünk.

Az első döntő lépést tehát, mely a komoly természettudomány útjára vezetett, *Galilei* azzal tette meg, hogy előítéletek nélkül, tekintélyek véleményétől függetlenül, közvetlenül a természethez fordult, és elsőnek foglalkozott apró, mások előtt jelentéktelennek látszó tüneményekkel. Soraimnak nem célja vizsgálatainak részletes taglalása, csupán a leglényegesebb és legjellemzőbb példákra szorítkozunk.

Az egyensúlyi viszonyok tanulmányozása során a mechanika egyik alapvető fontosságú fogalmának, a forgató nyomatéknak jelentőségére *Galilei* mutatott rá először. Előtte úgy vélekedtek, hogy egy emelőre helyezett test az emelő forgástengelyétől különböző távolságban más-más súlyú.

Ö zzel szemben határozottan megkülönbözteti a test súlyát, mely mindig ugyanaz, a forgató nyomatéktól, mely az emelőkar (helyesebben: az erő karja) hosszától függ.

Még nagyobb jelentősége van *szabadesésre* vonatkozó vizsgálatainak: a szabadesés az egyenletesen gyorsuló mozgás egyik példája, melynek tanulmányozása ma is minden fizika-tanulás alapja.

Aristoteles szerint az esés sebessége a test tömegével arányos és annál nagyobb, minél ritkább az a közeg, amelyben az esés történik. *Galilei* állapította meg, hogy a szabadon eső testek sebessége független a tömegüktől, kivéve az olyan könnyű testeket, például egy papírszeletet, melyek mozgását a levegő ellenállása számottevő mértékben akadályozza. Felismerte, hogy a test sebessége arányos az idővel és ennek alapján szellemes levezetéssel meghatározta a megtett út és a mozgás időtartama közötti összefüggést is. A levezetés érdekessége az, hogy a gondolatmenetben az *infinitezimális számítás előfutárára* ismerünk: a levezetés lényege egy speciális esetben elvégzett integrálás.

A szabadesés kísérleti tanulmányozásához *Galilei* idejében még nem volt megfelelő segédeszköz, a pisai ferde tornyon végzett ejtési kísérletei valószínűleg nem történtek meg. Rájött azonban arra, hogy a *lejtőn* való mozgás lényegében megegyezik a szabadeséssel, és mivel a lejtő hajlásszögét kicsire választva a gyorsulás is kicsi, kényelmesen tanulmányozható. A lejtőn való mozgás vizsgálata rávezette arra, hogy a legördülő test végsebessége csak a lejtő magasságától függ és ugyanakkora, mintha a test a kiindulási pontból szabadon esett volna. Ha nem így lenne, akkor egy lejtőn legördülő test egy másik lejtőn a kiindulási pontjánál magasabbra juthatna. Egyszerű és meggyőző *ingakísérlettel* kimutatta, hogy az inga is mindig ugyanarra a magasságra tér ki. E kísérletekhez fűzött megfontolásokban már a *mechanikai energia megmaradásának* elve rejtőzik.

Kis kitérésű ingák mozgását a lejtőn való mozgásra vezetve vissza, eljutott az *ingák izokronizmusára*. A szabadesés után a *vízszintes hajítást* is tudta tárgyalni, mint egy vízszintes egyenletes és egy függőleges egyenletesen gyorsuló mozgás összetételét.

Azt látjuk tehát, hogy *Galilei* vizsgálatai nem egyes ismerete szerzését jelentik csupán, melyeket a meglévő rendszerbe kellett beilleszteni, hanem *egy új és önálló tudomány*, a modern mechanika alapjai lerakásáról van szó.

A mechanikai alapfogalmak tisztázása feltétlenül szükséges volt a skolasztikusoknak *Copernicus* tanítása ellen hozott érvei legyőzéséhez. A Föld forgása ellen felhozott egyik lényeges érv például a sokféle meg-

fogalmazás közül egyik alakjában — így hangzott: ha a Föld forog, akkor egy torony tetejéből leejtett test nem eshet a torony lábához, hanem a függőleges iránynak megfelelő helytől annyira kell eltávolodnia, mint amennyit az esés tartama alatt a Föld elfordult. *Galilei* fejtette ki először, hogy a ledobandó testnek a torony tetején is megvan a Földdel együtti mozgása, és ezt esés közben ép úgy megtartja mint egy mozgó hajó árbócáról leejtett kő a hajó mozgását, minek következtében a kő az árbóc aljához esik ép úgy mint amikor áll a hajó. Sőt azt is kijelenti, hogy a mozgásjelenségek általában egyformán játszódnak le akár mozog a hajó, akár áll, úgyhogy például egy zárt kabin belsejében a mozgásjelenségek tanulmányozásával nem is lehet eldönteni a hajó álló, vagy mozgó voltát. Ez a tény a *mozgás relativitása*, melynek lényegét először *Galilei* ismerte fel, a relativitáselmélet kiinduló pontja.

Galilei gondos megfigyelések alapján rendre megdöntötte a *heliocentrikus felfogás* elleni egyéb érveket is. Azokra a megfigyelésekre gondolok itt, melyeket a csillagos égen a *maga készítette* és a Hollandiában készült első távcsőnél tökéletesebb *távcső*vével végzett. A távcsőben feltáruló kép mindennél beszédesebb cáfolata volt a peripatetikusok állításainak. Az égitestek *nem* lehetnek *tökéletesek*, mert például a *Holdon hegyeket* lehet látni. Nem lehetnek változatlanok sem: a *Napon*, ami éppen a tisztaság és örök változatlanság jelképe volt, *foltok* vannak, s a foltok helye és alakja változik. Felfedezte a *Jupiter négy holdját* és látta, hogy ezek a *Jupiter körül keringenek*, nem pedig a Föld körül. Észlelte a *Vénusnak* a Holdéhoz hasonló *fényváltozásait*, s ezt a Nap körüli keringés következményeként értelmezte. A *Saturnuson* hármas tagozódást talált (a gyűrű-alak felismeréséhez távcsőve még tökéletlen volt). Rámutatott arra, hogy a távcsőben sokkal több csillag látható, mint szabadszemmel s a *Tejút is millió csillagok sokasága*. Az égi szférák tana sem lehet helytálló: időnként *új csillagok és üstökösök* jelennek meg s tűnnek el újból, tehát az égi világ is ki van téve változásoknak. (Egyébként az üstökösökre vonatkozó elgondolásai helytelenek voltak.)

Láthatjuk tehát, hogy a makrokozmoszról alkotott újkori felfogás kialakításában *Galileinek* milyen elhatározó szerepe volt. Jelentőségét még emeli, hogy *mint író művészi tökéletességre* emelkedett. Mondani-valóját egyszerű, érthető módon fejezte ki, úgyhogy művei nemcsak tudósok számára voltak hozzáférhetőek, hanem *minden művelt ember számára* élvezetes olvasmányt jelentettek. Ez pedig igen lényeges momentum a jelen esetben, mert nem csupán egyes megismeréseknek szakörökkel való közléséről volt szó, hanem egy gyökeresen új felfogást kellett a *köztudatba* belevinni.

Galilei küldetése azonban koránstem ér véget azzal, hogy felfedezéseivel az exakt természettudomány első eredményeit szolgáltatta. Ez magában véve — mint maga is jól tudta, — a kezdet kezdete csupán, ha még olyan nagy teljesítmény is. Ennél sokkal többet tett ő, megtermékenyítette a fizikát azáltal, hogy a kutatás számára minden időkre érvényes módszert adott.

Metodikai elveit rendszeresen összefoglalva nem írta meg. *Benne élt a módszer*, következetesen alkalmazta, és felfogása műveiből, bár inkább elszórt megjegyzések alakjában, de tökéletes világossággal ragyog ki.

Új ismeretekre való törekvésben az első szó a *tapasztalást* illeti meg, és pedíg a *kísérleti* tapasztalást. Nem elegendő alkalomszerű megfigyeléseket végezni. Ahol lehetséges (mert pl. a csillagászatban nem lehet) a természetnek kérdéseket kell feltenni s a természetből mintegy ki kell erőszakolni a feleleteket.

A kísérleti eredmények adathalmazára, ha már a fizikus elrendezte őket, szolgál alapul az ész munkájának. Tisztán *raciónalis uton* olyan — egyenlőre ideiglenes — *hipotéziseket* kell felállítani, melyekből a kísérlettel korábban kapott eredmények logikus gondolkodással levezethetők, vagyis melyek alapján azok értelmezhetők.

A kísérleti eredményekből *induktíve* nyert hipotézisek helyes voltának ellenőrzése következik most, ismét két lépésben. A hipotézisekből először *új következtetéseket* kell levezetni. Ez az eljárás *matematikai* munka és tisztán *deduktív*. Ide tartoznak a gondolatkísérletek és a rájuk alapított megfontolások, melyeket *Galilei* rendszeresen alkalmazott, s azóta is mindig fontos szerepet játszottak a fizikai megismeréseknél.

Végül a deduktív uton nyert eredmények helyességéről *ismét kísérleti* uton kell meggyőződni.

E négy lépés alkotta zárt kör a Galilei-féle módszer, melyre azóta is — ma is — minden új, exakt természettudományi ismeret szerzését célzó kutatás alapul. Ennek a módszernek következetes keresztülvitele tette lehetővé az egész klasszikus fizika felépítését, amely a múlt század végén már befejezettnek volt mondható.

Az összes jelenségeket, melyeket a múlt század végéig a fizikusok ismertek két csoportba lehetett osztani: vagy a *mechanika*, vagy az *elektrodinamika* körébe estek, és ennek megfelelően megoldásuk vagy az egyiknek, vagy a másiknak alapegyenletei segítségével *puszta matematikai feladattá* redukálódott.

Minden klasszikus fizikai tapasztalat eleget tett a következő három alapelvnek :

1. a folytonosság elvének: a természeti törvények matematikai kifejezésére szolgáló függvények «folytonosak és akárhányszor differenciálhatóknak»,⁴ ami kissé pongyolán kifejezve annyit tesz, hogy, ha a fizikai mennyiségeknek a törvényben foglalt összefüggését grafikusan ábrázoljuk, akkor szakadás-, és törés nélküli görbéket kapunk. Ha pl. egy rendszernek az energiája két különböző időpontban különböző, akkor a két időpont közé eső idő folyamán minden közbeneső energia értéket felvesz.

2. Az objektív mérhetőség elvének; vagyis, hogy minden mérés tetszőleges pontossággal keresztülvihető; legalább is a pontosságnak minden határon túl való fokozása csak technikai kérdés, elvi akadályja nincsen.

3. A kauzalitás elvének, mely a fizikában Hume megfogalmazása szerint a következőt jelenti: ha egy rendszernek valamely időpillanattal állapottát egyértelműen meghatározó összes adat tökéletes pontossággal ismeretes, akkor a rendszer bármilyen korábbi vagy későbbi állapota a természeti törvényekből meghatározható. Ezen elvre a legszebb példákat az égimechanika szolgáltatja.

A XIX. század kísérleti fizikusai azonban olyan jelenségeket találtak melyek értelmezése a klasszikus fizika módszereivel nem volt lehetséges. Először az u. n. *feketesugárzás* kérdése állította a klasszikus fizikát megoldhatatlan nehézség elé. Ennek a problémának a megoldása érdekében történt első ízben, hogy az előbb felsorolt alapelvek közül az elsőt, a folytonosság elvét fel kellett adni: *Planck kvantum-feltevésére* gondoljunk, mely folytonos változások helyett ugrásszerű változásokat vezet be. A fizikusok azonban a klasszikus szellemtől eltérő eme feltevés alkalmazásakor eleinte még mindig klasszikus szemléletre támaszkodtak.

Világos példa erre a vonalas *színképek* értelmezésének első megoldása, mely különben szintén megoldhatatlan volt a klasszikus fizika számára. Az egész optika az elektrodinamikának egy fejezete csupán, mindaddig, amíg a fény emissziójának és abszorpciójának kérdését nem akarjuk vizsgálni. E jelenségeknek a tapasztalással megegyező értelmezésére azonban már képtelen az elektrodinamika. Itt is *Planck* feltevéséhez kellett folyamodni, mely keletkezése idejében forradalmi gondolat erejével hatott. Ennek alapján *Bohr a Rutherford-féle* atommodell segítségével helyesen tudta sok atom spektrumát leírni. *Planck feltevése* a klasszikus fizika szellemétől *idegen*, a *Rutherford-Bohr-féle atomminta* azonban még *klasszikus*, az atomot miniatűr naprendszerként állítja

⁴ Amennyiben a klasszikus fizikában nem-folytonos függvények is szerepelnek, úgy azok a jelenségeknek csak egy részét

írják le, vagy a valóságban előforduló jelenségeket úgy idealizálják, hogy azok matematikai tárgyalása egyszerűbb legyen.

elénk, ahol elektromosan töltött parányi testek jól meghatározott pályákon mozognak. Csupán az elektronok «ugrása» idegen szemléletünk számára.

Bizonyos kísérleti eredmények értelmezése végett utóbb azt is fel kellett tételeznünk, hogy az elektronnak — melynek létezését a kísérleti fizika szinte kézelfoghatóan bebizonyította — meghatározott irányú és nagyságú mágneses és impulzusnyomatéka van (*elektron-spin*). Szemléletes alapon ezt úgy képzelhetnők el, hogy az elektron saját tengelye körül forog és a forgástengelynek csak bizonyos irányú elhelyezkedése lehetséges. Az elektronnak azonban olyan forgása, amely a tapasztalással megegyező nagyságú nyomatékokat ad nem lehetséges, mert ekkor *más tapasztalatokkal és ezekből folyó elvekkel kerülnénk összeütközésbe.*

Századunk folyamán egyre inkább gyarapodtak az olyan kísérletek melyek eredményét nem lehetett a klasszikus fizika alapján megérteni és — amit a nem-szakember főleg érzett — egyre kínosabbá vált a *szemlélettől való eltávolodás.*

Különösen fonák helyzet állt elő pl. a *fény természetének* vizsgálatakor. A több mint 100 évvel ezelőtt felfedezett fényinterferencia és fénypolárisztikus jelensége döntő érv volt a *fény* transzverzális *hullám* természetével szemben, míg a századforduló előtt felfedezett fényelektromos jelenséget csak annak alapján lehetett értelmezni, hogy a *fény* korpuszkulákból áll. A fény tehát *két különböző kísérletben homlokegyenest ellenkező természetűnek mutatkozik*, sőt különböző elven alapuló kísérletek egész sorát végezték el, melyek a fény természetét illetőleg ellenmondó eredményekre vezettek. Alig 15 éve pedig a «biztosan» *korpuszkuláris elektronokkal* is sikerült olyan kísérletet végezni, amelyben *hullámtermészetűnek* bizonyultak.

Eljött tehát az idő arra, hogy a klasszikus fizika alapelvei a *kritika* mérlegére tétessenek és pedig éppen *Galilei szellemében*. Ő vallotta ugyanis elsőnek, hogy a fizika feladatául nem a dolgok mibenlétének keresését kell tekinteni, hanem a *mérhető mennyiségek közötti összefüggések* megállapítását és így el kell vetnünk minden olyan elvet, vagy posztulátumot, mely nem természeti megfigyelésen alapul. *A felsorolt elvek* — ezt mutatta meg a századunk legeleje óta kifejlődött kvantumelmélet — csak látszólag tapasztalatra alapított következtetések, valóban a jelenségek könnyebb megmagyarázását célzó általánosítások, melyek *csupán a makroszkópikus jelenségék körében érvényesek*, s ezért el kell őket vetni.

A folytonosság elvének feladását már említettük, ez a kvantumelméletnek legelső — tapasztalati eredmények értelmezése céljából elengedhetetlen — lépése volt. De nézzük mi a helyzet a másik két elvvel?

Az objektív mérhetőség klasszikus elvével szemben a kvantumelmélet szerint *minden mérés pontosságának van egy olyan felső határa, amit*

átlépni semmiféle ügyeskedéssel *sem lehet*, a mérés aktusa ugyanis maga befolyásolja a mérendő mennyiséget, és a *mérési aktusnak a mérendő mennyiségre gyakorolt hatása egy bizonyos legkisebb érték alá nem szorítható*, a technikailag ideális mérés is valami bizonytalanságot hoz az eredménybe.

Nézzük a következő — nem is kvantumeléleti példát. — Meg akarjuk határozni egy test hőmérsékletét. E célból a testet egy hőmérővel hozzuk érintkezésbe. Maga a hőmérő is vesz fel azonban hőt, s így a mérendő test hőmérsékletét megváltoztatja. Az innen származó hiba kiküszöbölésére a klasszikus fizika két eljárást ajánl: a) vegyünk kicsi hőmérőt. Minél kisebb a hőmérő, annál kisebb az elkövetett hiba. Végtelenül kicsi hőmérő alkalmazása esetén semmi hibát sem követünk el. — b) Használhatunk véges nagyságú hőmérőt, de számítással «vegyük korrekcióba» a hőmérő befolyását. — Ám az első eljárással szemben azt az ellenvetést tehetjük, hogy végtelenül kicsi hőmérőt nem vehetünk: a legkisebb «hőmérő» egy *atom*, márpedig ez is vesz fel hőt (energiát). Ami pedig a második eljárást illeti: hibaszámításhoz is már valami tapasztalatra, mérésre van szükség, s ezzel már eleve hiba csúszik a számításba.

A mindennapi élet tárgyai körében végzett kísérleteknél ez az elkerülhetetlen hiba, vagy bizonytalanság elhanyagolhatóan kicsi, kisebb mint az egyéb szempontok alapján előírt és technikailag elérhető hibahatár. Atomi vonatkozású kísérleteknél azonban — ezt mutatja a kvantumelmélet egyik alapelvét kifejező *Heisenberg-féle bizonytalansági reláció* — az a korlát, amit a mérés pontosságának az imént vázolt módon maga a természet állít igenis lényeges. Amikor pl. egy elektron helyét és sebességét akarjuk egy időpillanatban meghatározni, akkor mindkét adat meghatározásában bizonytalanság lép fel, s *mennél pontosabban ismerjük az egyik adatot, annál nagyobb a pontatlanság a másik meghatározásában*. Ha az egyik adatot jelentős pontossággal akarjuk meghatározni, akkor a másik pontosságát fel kell áldoznunk, *az egyik adat végtelenül pontos meghatározása esetén a másikra vonatkozólag semmit sem lehet mondani*.

Atomi jelenségek tárgyalásának a szemlélettől való eltávolódása így érthetővé, sőt szükségszerűvé válik. Szemléletes egy olyan *model* lenne, melyben az atom részeit egyes testek reprezentálják, melyeknek legalábbis *határozott helyük s mozgásuk* van. Azonban a fent elmondottak szerint a *model* elkészítéséhez *szükséges adatokat nem lehet meghatározni*. Vég-eredményben tehát *modelszerű elképzeléseket a természet egyik legalapvetőbb törvénye tesz lehetetlenné*.

Világszemléleti szempontból igen lényeges az okság elvének feladása, hogy t. i. a kauzális törvények helyébe *valószínűségi törvények lépnek*. Igen messze vezetne a kérdés taglalása, csak annyit jegyzünk meg, hogy

ez is a mérések bizonytalanságával kapcsolatos. Láttuk hogy a kauzalitás elve abból indul ki, hogy valamely rendszernek egy időpillanatbeli állapotát meghatározó összes adatot ismerjük, márpedig a határozatlanság reláció miatt éppen ez lehetetlen.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kvantumelmélet *nem döntötte meg* a klasszikus fizikát. A kvantumelmélet elveinek alkalmazása csak a mikrokozmosz jelenségeinek leírásánál szükséges. A makrokozmoszban a mikrokozmosz finomságai elvesznek, ha alkalmaznók is itt a kvantumelmélet elveit, újra csak a klasszikus fizika törvényeire jutnánk.

Kissé durván talán azt lehetne mondani, hogy mindkét átalakulása azzal adott új irányt a tudomány fejlődésének, hogy *visszaszorította az emberi szellem túlkapásait*: az első esetben akkor, amikor az ember egyszerűen *elhagyta* a megfigyelési eredmények nyújtotta alapot, a másik esetben pedig akkor, amikor a megfigyelési lehetőség korlátaira való tekintet nélkül *túlságosan messzire terjesztette ki* az eredmények *érvényességét*.

A mai ember előtt mindazok a tanítások, melyek *Galilei* nevéhez fűződnek, magától értetődőknek látszanak, míg a modern fizika kijelentései meglepőek, nem-szemléletesek voltak miatt idegenszerűek. Ezért is szeretik a fizikában végbement legújabb átalakulást gyakran forradalmi-nak nevezni. Kétségtelen, hogy az átalakulás a legmélyebb gyökerekig hatolt, mégis a «forradalom» elnevezés túlzás, mert nem rombolt semmit. *A modern fizika* — sem a relativitáselmélet, sem a kvantumelmélet — nem döntötte meg a *klasszikust*, csupán *érvényessége határaitra* mutatott rá és értelmezhetővé tette a határokon kívüleső jelenségeket is. 300 évvel ezelőtt ezzel szemben — mint láttuk — egy alapjaiban helytelen felfogás ellen kellett küzdeni, ki kellett írtani a tévHITEKET és hibás tanításokat, melyek helyére kerültek az új tanok. Tehát a mai ember előtt bármennyire is magától értetődőek *Galilei* gondolatai, *az ő harca igazi forradalom volt*.

FARAGÓ PÉTER

OLASZORSZÁG JOGÉLETE A HÁBORÚ ALATT

I. Amióta a fasiszta Olaszország Róma alapításának napját (*Natale di Roma*) a munka ünnepévé (*Festa del lavoro*) avatta, azóta az április 21-éhez az olasz szellemi és gazdasági élet számtalan maradandó alkotása fűződik. A jogéletből elég, ha a Carta del Lavoro-ra hivatkozunk, melyet a fasiszta nagytanács 1927. április 21-én tett közzé, vagy a fasciók és korporációk kamarájára, mely 1939. április 21-én ült össze először. Rómának a harmadik háborús esztendőre eső születésnapját azonban a fasiszta Itália olyan jogalkotással tette emlékezetessé, amely az olaszországi kereteket messze meghaladva, az egész európai jogfejlődésre kihatással lesz. 1942. április 21-én léptek ugyanis életbe azok a törvénykönyvek, amelyeket az olasz jogrendszer megújítójáról Mussolini törvénykönyveinek (*Codici Mussoliniani*) neveznek.

A kodifikáció gondolata a fasizmust megelőző időkbe vezethető vissza. A Napoleon-féle *Code Civil* mintájára készült 1865. évi magánjogi kódex és az ugyanez évben kelt s a *Code de procedure civile* nyomait követő polgári perjogi kódex röviddel megjelenésük után az olasz jogászörök heves bírálatát váltották ki. Az *Unità Italia* jogi egységének mielőbbi biztosítása végett külföldi mintára, hevenyészett gyorsasággal készült kódexek hosszúéletűek nem lehettek. Az idegen ország életviszonyaira szabott törvények módosítása azóta is állandóan

napirenden szerepelt. A szabadelvű Itália azonban átfogó reformra képtelen volt, s a tárgyalásoknál előbbre a kodifikálás terén sem jutott. A fasizmusnak kellett jönnie, hogy a polgári jog minden ágát felölelő újabb kodifikáció a megvalósulás útjára lépjen.

A fasizmus — uralomra jutása után haladéktalanul, sőt a nagy közjogi reformokat is megelőzően — erős kézzel fogott az anyagi és az eljárási jog revíziójához. A törvényhozás az 1923. december 30-i 2814. sz. törvényben felhatalmazta a kormányt a kódexek előkészítésére és közzétételére. A törvénykönyveket szerkesztő királyi bizottság munkájának első eredménye a személyjogi kódex tervezete volt, mely 1931-ben készült el. Még ugyanebben az évben a büntetőtörvénykönyv (*Codice penale*) és a büntető eljárási jog kódexe (*Codice della procedura penale*) is tétő alá került.

A kodifikáció történetében újabb jelentős fordulat akkor állott be, amikor az igazságügyminiszteri széket s azzal együtt a kodifikáció irányítását *Dino Grandi* nagykövet vette át. Grandi alkotó lendülete a folyamatban levő munkát nemcsak meggyorsította, de új mederbe is terelte. Ő volt az, aki az 1940. november 30-i minisztertanácson határozottan leszögezte, hogy a reformnak a jogszabályszerkesztés technikai szempontjain felülemelkedve, a hatályos magánjogi törvénykönyv pusztán revíziójánál többet kell nyújtania. Az új törvénykönyvnek a fasiszta jog nacionális és szociális szellemét kell visszatükröznie és a fasiszta állam alapját alkotó korporatív renddel kell összhangban lennie. Ebből a célból a Grandi személyes vezetése alatt álló bizottság — az egyes törvénykönyvek közzététele után, de a végleges szövegek megállapítása előtt — az 1923-as törvényen messze túlmenő felhatalmazást kapott. Az 1941. május 19-i 501. sz. törvény felhatalmazta a bizottságot, hogy az új törvénykönyvekben a magánjog, a kereskedelmi jog és a hajózási jog hatályos kódexeinek rendszerétől, tartalmától és elnevezésétől elterhet.

Grandi hivatalba lépése után gyors ütemben készülnek el az egyes törvénykönyvek. 1939-ben a *Codice civile* első és második könyveként a személy- és családjog kódexe (*Codice delle persone e della famiglia*) és az öröklési jog kódexe (*Codice delle successioni*) jelenik meg. A hadüzenet évében az új polgári perrendtartást (*Codice della procedura civile*) teszik közzé. Két kontinensen harcol már Olaszország, amikor a következő évben a polgári törvénykönyv még hátralévő kötetei: a tulajdonjog kódexe (*Codice della proprietà*), a kötelni jog kódexe (*Codice delle obbligazioni*), a munkajog kódexe (*Codice del lavoro*) és az egyes könyvekben biztosított jogok érvényesítésével foglalkozó jogvédelmi kódex (*Codice*

della tutela dei diritti) kerülnek a nyilvánosság elé. Ugyancsak 1941-ben közli a hivatalos lap a tengeri és légi jogot felölelő hajózási kódex (*Codice della navigazione*) szövegét. A polgári törvénykönyv felöleli a kereskedelmi jog anyagát is, amelyet korábban az 1862. évi *Codice del commercio* tartalmazott. A társadalmi osztályok szervezett együttműködését hirdető korporatív eszme ugyanis kizárta, hogy egy társadalmi osztályra — tudniillik a kereskedők osztályára — külön jogok vonatkozzanak. A kereskedelmi kódex megváltozott joganyaga részben a kötelmi jog, részben pedig a munkajog keretében foglal helyet.

A kodifikáció következő lépése a különböző időkben szerkesztett, közzétett és részben életbe is léptetett törvénykönyveknek a gyakorlati tapasztalatokon alapuló módosítása és összeegyeztetése volt. Ezt a kényes feladatot a bizottság a már említett felhatalmazási törvényen kívül a *Carta del Lavoro* jogi értékéről szóló 1941. január 30-i 14. sz. törvény (*Legge sul valore giuridico della Carta del Lavoro*) alapján hajtotta végre. A szóban forgó törvény a munkaalkotmány harminc kijelentését az olasz jogrend alapelveivé nyilvánította és kimondotta, hogy azokat a törvények magyarázatánál és alkalmazásánál irányadóknak kell tekinteni. Ezzel véget is ért az olasz jogászok nagy vitája a *Carta* jogi természetéről. A munkaalkotmány forma szerint is törvénné vált. A becikkelyezés a *Carta* alkotmányjogi jelentőségén nem sokat változtatott, mégis a törvénybeiktatásnak az egyszerű formaságnál sokkal nagyobb jelentősége volt. Azt jelentette, hogy a *Carta* új utakat mutató szociális tartalma ezután nemcsak a közjog, hanem a magánjog hatalmas területén is a törvény kötelező parancsa folytán érvényesül.

Az egységesítés kényes de elengedhetetlen munkája ebben az évben ért véget. A 2969 szakaszból álló törvénykönyv összeegyeztetett szövege (*testo coordinato*) Róma születésnapján az állam törvényeinek rangjára emelkedett.

Az új fasiszta kódex terjedeleme nézve a polgári jog eddig ismert legteljesebb összefoglalása. A magánjog hatalmas anyagán kívül a kereskedelmi jog, a munkajog, a csődjog és a végrehajtási jog szabályait is felöleli. Tartalomra nézve egészen új utakon jár. A köz és az egyén érdekeinek, valamint a magánosok gazdasági viszonyainak új megítélése révén a közjog és a magánjog viszonyán alapvetően változtatott. Korábban ismeretlen jogforrások beiktatása révén a közjog világában is forradalminak mondható újításokat vezetett be. Mondhatjuk tehát, hogy alig van a jogrendszernek olyan ága, amelyet alapjában ne érintett volna.

A közigazgatás (1926-ban végbement s az 1934. évi egységes szer-

kezetbe foglalt) reformja, a gazdasági élet (a szindikális rendszer 1926. évi alaptörvényével kezdődő és a korporációs rendszer 1934. évi törvényével végződő) reformja s végül az alkotmány (az új törvényhozó szervnek 1939. évi felállításához fűződő) reformja után tehát az anyagi és alaki magánjog újjáalkotása is megtörtént. Ezzel egy teljes programm fejeződött be. A fasiszmus a jogrendszer valamennyi ágát korszerűsítette. A forradalom jogi téren lezajlottnak tekinthető.

II. A fasiszta törvényhozás világraszóló alkotásaival a jogi irodalom kezdettől fogva lépést tartott. Az olasz jogászvilág a dicső múltú római jogászhagyományokkal és a fasiszta forradalommal szemben kötelességének tartotta, hogy egyrészt a fasiszmus eredeti és nagyjövőjű jogrendszerét a tudomány eszközeivel az elérhető legmagasabb fokra fejlessze, másrészt az olasz jogalkotó géniuszt dícsérő megoldásokra az egész tudományos világ figyelmét felhívja. Ezt a tekintélyes irodalmi tevékenységet a háború sem korlátozta, sőt éppen az utóbbi három évben alig akad olyan neves jogász — különösen a nagyszámú olasz egyetemek tanárai között — aki az irodalmat standard munkával ne gazdagította volna. E munkák ismertetése, vagy csak felsorolása is rövid beszámolónk kereteit meghaladná. Ezúttal tehát csak azoknak a háború alatt közzétett gyűjteményes munkáknak vagy kiadványsorozatoknak bemutatására szorítkozhatunk, amelyek élénk fényt vetnek a mai olasz jogi irodalom hatásfokára.

Egyébként a tartalmas gyűjteményes munkákat a fasiszta jogi irodalma a múltban sem nélkülözte. Az 1930. évi első és az 1932. évi második korporatív tudományi kongresszus irományai (Atti del primo convegno di studi sindacali e corporativi, Roma, 1930. ; Atti del secondo convegno di studi sindacali e corporativi, Roma, 1932.) a kialakulóban levő korporatív állam irodalmának valóságos tárházai. A törvényhozás új szervével foglalkozó két gyűjtemény (La Camera dei Fasci e delle Corporazioni, a cura di Widar Cesarini Sforza, Firenze, 1937. ; La Camera dei Fasci e delle Corporazioni, diretta da Luigi Lojacono, Roma, 1939.) pedig a legújabb alkotmányreform összes elvi kérdéseit a legnevesebb alkotmányjogászok tollából tisztázta.

A korporatív tudományi kongresszusok mintegy alapvetései az ugyan csak a fasiszta jogi géniusz által kitermelt új jogágazatnak, amelyet Olaszországban korporatív jog (*diritto corporativo*) elnevezés alatt tárgyalnak és tanítanak. A korporatív jog azonban azóta is sokat fejlődött s maga a szindikális-korporatív rendszer is teljesnek csak az 1939. évi alkotmányreform óta mondható. Erről a mai — kiforrott és befejezett — korporatív rendszerről ad teljes képet az a gyűjteményes munka, mely

Giuseppe Chiarelli perugiai korporációs jogi professzor szerkesztésében a háború kitörése után 1940-ben jelent meg (*Trattato di diritto corporativo, diretto da Giuseppe Chiarelli, Milano, 1940.*). A hatkötetes munka első része a korporatív szervezettel (*L'organizzazione sindacale e corporativa*), a második része a gazdasági és munkaviszonyok korporatív rendjével (*La disciplina dei rapporti di lavoro e dei rapporti economici*), a harmadik része pedig a munkaügyi eljárással és a korporatív rend büntetőjogi védelmével (*Il processo del lavoro e la tutela penale dell'ordinamento corporativo*) foglalkozik. A bennük foglalt 16 tanulmányt a legnevesebb olasz közjogászok — mint *Giuseppe Chiarelli, Renato Balzarini, Giuliano Mazzoni, Antonio Uckmar, Widar Cesarini Sforza, Riccardo Del Giudice, Giuseppe Loschiavo, Raffaele Resta, Carlo Maria Jaccarino, Feruccio Pergolesi, Giuseppe Petracone, Riva Sanseverino* — írták. Ezzel — a gazdasági élet közjogi rendjét tárgyaló — munkával és az egy évvel korábban közzétett — a gazdasági élet magánjogi rendjét ismertető — *Umberto Borsi* és *Feruccio Pergolesi* professzorok által szerkesztett ötkötetes munkával (*Trattato di diritto del lavoro, Padova, 1939.*) az olasz jogtudósok a gazdasági élet egész jogterületét feldolgozták.

A fasiszta forradalom alkotó lendülete valamennyi tudományág művelésére serkentőleg hatott. Jó szolgálatot tett tehát a külföldi kulturális kapcsolatok ápolására hivatott intézet (*Istituto nazionale per le relazioni culturali con l'estero*), amikor a folyó évi berlini olasz könyvkiállítás alkalmából a fasiszmus húsz esztendejéhez fűződő, eredményekben gazdag tudományos munka könyvészeti adatait összegyűjtötte és közzétette. A *Bibliografie del ventennio* címen megjelent sorozat a tárgyunk szempontjából elsősorban említendő jogtudományon kívül a vallástudomány, a filozófia, a pedagógia, a történelem, a néprajz, a földrajz, az orvostudomány, a közgazdaság, a zeneművészet, a régészet, a a művészettörténet, a nyelvtudomány, a katonai tudományok, a szépirodalom, a természettudományok és a matematika fasiszta irodalmának könyvészeti adatait tartalmazza. Az egyes bibliográfiákat a megfelelő tudományágak neves tudósai vezetik be, akik a bevezetésben az irodalom állásáról általános képet adnak. A tizennyolc kötetet számláló sorozatból öt kötet foglalkozik a jogtudománnyal (*Il pensiero giuridico italiano, Roma, 1941.*). Az első kötet a jogbölcselet, a jogtörténet, a római jog, a magánjog, a kereskedelmi jog, a tengeri és légi jog, és a polgári perjog bibliográfiáját adja. A második kötetben az anyagi és alaki büntető jog, a korporatív jog és munkajog, az alkotmányjog és a közigazgatási jog adataival találkozunk. A harmadik kötet az egyházi

jog, a nemzetközi jog, a mezőgazdasági jog és gyarmati jog anyagával foglalkozik. A negyedik kötet a politikai gazdaságtan, az ötödik pedig a pénzügytan és pénzügyi jog könyvészeti adatairól nyújt áttekintést. A jogtudomány bibliográfiáját a semmítőszék nagytekintélyű elnök *Mariano d'Amelio* előszava vezeti be. Az egyes jogágazatok anyagát csupa jónevű jogász állította össze, akik közül elég, ha *Giovanni Perticone, Pier Silverio Leicht, Pietro Calamandrei, Giuseppe Chiarelli* és *Emilio Crosa* neveit említjük meg. A már régóta érzett hézagot pótló sorozatban a fasiszta jog gazdag irodalmának teljes jegyzékét kapjuk.

Ugyancsak az IRCE kitűnő gondolata volt, hogy a fasiszta kormányzat alkotásait jeles szakemberek tollából származó monográfiák útján a bel- és külföldi érdeklődők elé tárja. A *Quaderni italiani* című kiadványok 302 füzetet felölelő tizenöt sorozat között oszlanak meg. Az egyes sorozatok a fasiszta forradalommal, a fasiszta állam szervezetével, a fasiszta nemzeti párttal, a fasiszta joggal, a fasiszta állam gazdasági és társadalmi rendjével, a fasizmus közegészségügyével, a népműveléssel, a fasiszta iskolákkal és főiskolákkal, a könyvtárakkal és kutatóintézetekkel, a fasiszta művészettel, a fasizmus kézművesiparával és mezőgazdaságával, a fasiszta kormányzat közmunkáival, közlekedés- és szállításpolitikájával és végül az olasz Afrikával foglalkoznak. Tárgyunk szempontjából különösen a kormányfő jogállásával, a párt és a szenátus alkotmányjogi szerepével, a fasiszta nagytanáccsal, a fasciók és korporációk kamarájával, a kormány rendeletalkotási jogával, a fasiszta állam közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetével, a közigazgatás jogszerűségének biztosítékaival, az államtanáccsal, a községekkel és tartományokkal, a félállami szervekkel, a magánjog különféle intézményeivel és a szindikális-korporatív rendszer kérdéseivel foglalkozó — nem kevesebb, mint hetvenhárom — füzetéről kell említést tennünk. A szerzők között *Giuseppe Bottai, Riccardo Del Giudice, Salvatore Messina, Carlo Alberto Biggini, Fernando Mezzasoma, Emilio Albertario, Guido Bortolotto, Michele La Torre, Raffaele Resta, Fulvio Maroi, Luigi Lojacono, Bruno Biagi* stb. neveivel találkozunk. A sorozat egyes füzetei német nyelven is megjelentek.

Végül a gazdag olasz irodalomban is hézagpótló jelentőségű az *Istituto Nazionale di Cultura Fascista* két előadásorozatáról készülő gyűjteményes kiadvány. Az egyik azokat az előadásokat öleli fel, melyeket Olaszország vezető jogásza a Mussolini-féle kódexek hatályba lépése alkalomával tartottak az intézet római központjában. A másik kiadvány az új Albániával foglalkozó előadásorozat anyagát tartalmazza. Ez

utóbbi gyűjtemény különösen érdekelni fogja mindazokat, akik a római birodalom kereteiben élő új Albánia korszerű állami berendezkedése iránt érdeklődnek.

III. Mussolini kódexeivel nemcsak az olaszországi, de az általános európai jogfejlődés is új korszakhoz érkezett. Az új olasz törvénykönyvekkel a Napoleon-féle kódexek nyomán európaszerte meghonosodott, individuális érdekeket szolgáló polgári jogot egy minden intézményében szociális tartalmú polgári jogrendszer váltotta fel. Feltehető, hogy éppen olyan szerteágazó hatással, mint egykoron a Code Napoleon kötetei. Éppen ezért fogadhatják örömmel Európa vezető jogászai az olasz királyi akadémiának azt az elhatározását, hogy a Volta-alapítvány ezidén esedékes tudományos nagygyűlését a fasiszta jog ismertetésének és megbeszélésének szenteli.

A X. Volta-összejövetel (*Convegno Volta*) értekezései az új politikai és társadalmi rend jogi kodifikációjának az új Európa minden államát érintő problémája körül csoportosulnak és a napirenden a következő címeken szerepelnek:

1. A polgári élet jogi berendezkedésének megújítása Európában. Az olasz megoldás.

2. A gazdaság testületi rendje és annak jogi forrásai.

3. A család. *a)* A családi jog fejlődése. *b)* A családi vagyon. *c)* A házasságonkívüli gyermekség. *d)* A gyámság és örökbefogadás. *e)* Az örököségi jog.

4. A munka. *a)* A vállalkozás és az üzem. *b)* A munkaviszonyok és új szociális tartalmuk. *c)* A szerzői jog és a feltaláló joga.

5. A tulajdon. *a)* Szociális kötelességek a magántulajdont illetően. *b)* Útmutatások a föld megművelését illetően (egységes művelés, kötelező termősítés, telepítés. *c)* Víz- és bányaművek államosítása.

6. A társaságok. *a)* A vagyon önkormányzata és a jogi személyiség. *b)* Társadalom, csoportok és egyesülések.

7. A kötelek. *a)* A kötelek magán- és kereskedelmi jogának egységesítése. *b)* Szociális ismérvek a kötelmi jogban.

8. A hajózási jog. A tenger-, folyam- és belvizi hajózás, valamint a légi forgalom jogának egysége és önállósága.

9. A törvényes magánjogvédelem. *a)* A per közjogi jellege. *b)* A per megszervezése. *c)* A munkabíró.

10. A szociális büntetőjogvédelem. *a)* Felelősség. A bűnöző személyisége és veszélyessége. *b)* Biztonsági intézkedések. *c)* Büntetőintézeti rend. *d)* Katonai büntetőjog.

11. Az új európai jog általános és közös alapelvei.

A Volta-összejövetelre 50 olasz és ugyanannyi külföldi jogtudós kapott meghívót. Hazai tudományos életünket *Magyary Zoltán* fogja képviselni, aki az új államberendezkedéseknek ma Európa vezető nemzetei részéről is egyik legelismertebb tudósa.

A Volta-kongresszus tárgysorozatából összehívásának célja világosan kitűnik. Róma a világ elé akarja tární törvényeit, hogy a történelem folyamán nem először Európa jogának korszerű megújítása felé utat mutasson.

IV. A mai olasz jogéletből ismertetett néhány esemény tanúsága szerint Olaszország szakított a mai időkben alig alkalmazható «inter arma silent leges» elvvel. Amennyire ártalmatlan szempont volt ez még a XIX. század statikus jogállamában is, éppen annyi veszéllyel járhat következetes alkalmazása a XX. század dinamikus cselekvő államában. A szükségszerű fejlődést a rendkívüli időkre hivatkozással a nemzet mérhetetlen kára nélkül nem lehet megakasztani oly korszakban, amelyben a rendkívüli viszonyok szinte állandósulni látszanak.

A fasiszta Itália példáját nem lehet eléggé kiemelni, hiszen nemzeti életünk korszerű fejlődésének egyik legnagyobb akadálya az a sokat hangoztatott tétel, hogy rendkívüli idők átfogó reformokra nem alkalmasak.

KARAY KÁLMÁN

OLASZ DARABOK A FŐVÁROSI MAGYAR SZÍNPADON

Az olasz-magyar művelődési kapcsolatok történetében említésre méltó dátum 1942. szeptember 11. Ezzel a nappal érte meg ugyanis a Pest-Budán, majd a magyar székesfővárosban előadott olasz darabok hosszú sora az első előadás 150 éves évfordulóját.

Kelemen László első magyar színjátszó társulata 1792. szeptember 11-én nagy tetszést aratott a «*Deákos leány*» című Ungvári János tetszetős átdolgozásában előadott vígjátékkal. A magyar fordító Schröder Frigyes Lajos híres Shakespeare-átdolgozó és színjátéktíró szövegét vette alapul, amelyről viszont nyilvánvalóan megállapítható, hogy Carlo Goldini «*La donna di testa debole*»-ja nyomán készült.

Ezzel az új megállapítással nem térhetünk napirendre az évforduló felett, hanem áttekintést kívánunk nyújtani arról a fontos szerepről, amelyet az elmúlt másfél évszázad alatt az olasz szindarab hazánk legszámottevőbb, irányító hatású színpadán betöltött.

I.

Két évvel ezelőtt a székesfőváros méltó ünnepség keretében áldozott Kelemen László és színészei emlékének. 1940. október 5-én volt a százötvenedik évfordulója annak, hogy végtére megtartotta első előadását Kelemen László első Magyar Nemesei Színjátszó Társasága a budai német

Várszínház épületében. Hosszabb-rövidebb megszakításokkal hat évig, 1796. április 10-ig gyönyörködtette az akkori Buda és Pest magyar lakosságát, illetve az országgyűlésekre, vásárokra, ünnepélyekre összeseregglő magyar nemesi társadalom tagjait úttörő, magyarnyelvű előadásaival. Nemcsak a magyar nyelv apostolai és a születő magyar színjátszás első felkent papjai voltak Kelemen László színészei, hanem az európai színműirodalom buzgó tolmácsolói is. *Riedl Frigyes* elismerő szavait idézzük ennek igazolására: «Azt hiszem, — úgymond — hogy kevés színháza volt Európának, melyben olyan kiváló műsort játszottak volna, mint szegény Kelemenék».

Ezen viszont nincs is mit csodálkoznunk! A társaság egyik legfőbb pártfogója, s egy ideig igazgatója *Ráday Pál* gróf, egykori bécsi burgszínházi intendáns volt, akit színházi ügyekben nagy tekintélynek ismertek el. A bécsi udvarban azidőtájt az olasz zene és a Metastasio-féle melodráma élte fénykorát, maga Metastasio már 1730 óta aratta az udvari költő írgyelt babérait. *Ráday Pál* kezdetben itthon is az olasz színészetet honosította meg. Pécelen 1769-ben olasz színházat építtetett, amelyet később meg akart magyarosítani. Hasonló gondolat vezette akkor is, amikor Gyarmathi Sámuel tanácsára, műkedvelőkből és pesti német színészekből alakult együttessel 1784. október 14-től kezdve magyar előadásokat rendeztetett. *Kazinczy Ferenc*cel együtt lankadatlanul buzgólkodott a hivatásos magyar színtársulat létrehozásán. *Váli Béla* szerint *Kazinczy Hamlet*-fordításának előadásáért jutalmat tűzött ki a Kelemen László körül csoportosuló játszóseregnek.² Az első magyar színészek azonban nem merték ilyen nagy fába vágni fejszájüket és *Simai Kristóf* «*Igazházi*», *egy kegyes jó atya*», *Brühl Frigyes* *Alajos* «*Der Bürgermeister*» c. darabja után készült «mulatságos játékával» kezdték meg működésüket.

Az első magyar színpadon előadott körülbelül másfélszáz darab jó része német szöveg után készült átdolgozás. A francia, angol, spanyol, dán színműveket *Kazinczy*, *Kelemen László* és író társaik nem az eredetiből, hanem többnyire német fordítás után ültették át magyarra.

Nagyon figyelemreméltó átmeneti jelleget viselnek az olaszból fordított színművek. Itt egyenesen *Kelemen László* társulatának kell azt a nagy érdemet tulajdonítanunk, hogy alkalmat és ösztönzést szolgáltatott az olasz szerzők eredetiből való fordítására.

*Kelemen László*ék *Goldonit* még életében bemutatták a magyar közönségnek a budai híd melletti nyári faszínházban, mely a mai vár-

² *VÁLI BÉLA: A magyar színészet története.* Budapest, 1887. 93. 1.

kert kioszk helyén állott. Ráday Pál 1792. augusztus 31-én váratlanul leköszönt az igazgatói állásról; vele együtt kivált a társulat kötelékéből Kármán József is, a társulat dramaturgja és első alapszabályainak készítője. A helytartótanács újból Protasevitz Benedek Józsefet segítette az igazgatói székbe, aki szeptember 11-én Ungvári János «*Deákos Leány*» c. németből fordított vígjátékát tűzte műsorra. A darab eredetijét Schröder írta Goldoni «*La donna di testa debole*»-ja után. A kétszeresen átdolgozott színmű nagy tetszést aratott. A Magyar Hírmondó nagy dicséretben részesíti a színtársulat igazgatóját, «...aki tökéletesen érti a teatrumi dolgokat; még jövőben többet tehet sokkal a még most növendék társasággal, melyet máris sokra vitt. Bizonyság erre a most folyó szeptember hó 11-ik napja, melyen következő című darabot: A Deákos Leány, vagyis a Tudomány többet ér a szépségnél, az egész közönség nagy tapsolásával játszották el; pedig meg kell vallani, hogy a darab olyan, melynek derekasan való eljátszása akármely gyakorlott társaságnak is dolgot adott volna. Csudákat tettek kivált a főszemélyeket játszóknak, felvett karaktereknek igen természetes előadásával. Általján minden személy emberül végezte kötelességét... A játék szerzője, Ungvári inzsenér úr, mind tiszta és a személyekhez alkalmazott ékes magyarságával, mind az egész darabnak nemzeti ízlésünkhöz való alkalmaztatásával bebizonyítja, hogy valóságos jó magyar»²

Ungvári János, akit a cikkíró mérnöknek címez, tagja volt Kelemen László 1790 szeptemberében megalakult együttesének. Ebben az évben azonban nevét nem találjuk már az új szerződés aláírói között. Valószínűleg Kelemen László igazgatóságának megszűnésével egyidőben hagyhatta abba a színjátszást. A magyar színeszet sorsát továbbra is szívében viselte; ezt bizonyítja színműfordítása is, amely mindvégig a társulat műsorán maradt. Még hat előadást megért; legutoljára 1795. július 3-án adta az első magyar színtársulat a fővárosban.

Ugyancsak német közvetítés révén jutott el a magyar közönséghez Goldoni «*La vedova scaltra*» c. vígjátéka. Spiess német szövegéből Mérey Sándor, a későbbi színigazgató, fordította le «*A ravasz asszony, vagy a paróka*» címen. Két előadásáról van tudomásunk ebből az időből: 1793. augusztus 30-án és október 11-én játszották nagy sikerrel.

Endrődy Jánosnak, A Magyar Játékszín szerkesztőjének köszönhetjük, hogy a műsorszámok gyarapítása érdekében írónk az olasz eredetiből való fordítás gondolatát is felkarolták. Az ő buzdítására szánta el

² BAYER JÓZSEF: *A nemzeti játékszín története*. I. 132. l. — «Magyar Hírmondó». II. 433. l. — LADISLAO PÁLINKÁS: Goldoni nel Teatro Nazionale Ungherese. «Corvina». 1941. VI. 387.

magát egy főrangú hölgy, báró Rudnyánszky Karolina, *Metastasio L'isola disabitata* c. melodramájának magyarra való átültetésére. Fordítása Endrődy Játékszínében jelent meg *«A puszta sziget»* címen.³

Az író 1792-ben készült el a fordítás munkájával, s Dukáról április 4-én keltezett levele élénken rávilágít arra a nagy műgondra és nemes igyekezetre, amellyel feladatát megoldotta. «Én ugyan igyekeztem, amennyiben gyenge tehetségem engedte, mindenekben Metastasio ékeesebb szavait, és hathatósb mondásait kifejezni; és ezokért ugyanazon egy, de sok értelmű szavait, mint például pietà, tenera, oggetto, stb. most így, majd amúgy tettem ki, amint t. i. azokat született nyelvünkön jobban hangzani, vagy az író céljával leginkább megegyezni gondoltam». Rudnyánszky bárónő megérezte a metastasioi szöveg zenei varázsát és igyekezett visszaadni. Az áriákat bájos versekben fordította, a nélkül, hogy az eredeti versformához szorososan ragaszkodott volna. Énekes játékát a magyar társulat 1794. december 12-én játszotta Busch színigazgatósága idején. Kelemen László és társai Pestről való távozásuk után Nagyváradon⁴ is előadták.

Az Endrődy-féle gyűjtemény másik olasz eredeti után készült darabja Egervári Ignác kegyesrendi pap *Artaxerxes* c. Metastasio *«Artaxerxes»* c. melodramáját *«Artaxerxes, vagy a hadi szükségre feláldoztatott»* címen énekes játékként szerencsés kézzel ültette át magyarra. Az áriák fordítása közben szakít a hosszú tradicionális magyar versformával. Könnyed, dallamos versei megőrizték az eredeti varázsát és énekszerűségét. Kár, hogy pesti előadására már nem kerülhetett sor. Kelemen vándorszínész társaival Szegeden adatta elő 1800. május 24-én.

Még két Goldoni vígjátékot kell megemlítenünk az első magyar színtársulattal kapcsolatban. Mátyási József, pesti ügyvéd az *«Il cavaliere e la dama»*-t fordította le *«A gavallér és a dáma, vagy két egyforma nemes lélek»* címen. Kétszer adták elő 1794-ben (júl. 9, szept. 24). A társulat nagyváradi műsorán szerepelt még az *«Il servitore di due padroni»* (Két úr szolgája) *Sághy Ferenc* fordításában, amely Schröder: *Der Diener zweier Herren*-e nyomán készült.

Kelemen László és társai tehát hat olasz darabot játszottak 15 alkalommal. Goldonit megkedvelte és a magyar viszonyokhoz szabott környezetben nagyon élvezte a közönség. Még Metastasio sem vesztett ezidőtájt népszerűségéből, hiszen Kelemenék számára fordította Kazinczy is (1793-ban és a következő években) a kéziratban maradt *Clemenza di*

³ ENDRŐDY JÁNOS: *A magyar játékszín*. II. 260—296. 1.

⁴ LUGOSI DÖME: *Kelemen László és az*

első Magyar Játzó Színi Társaság. (Csánádvármegyei Könyvtár. 9.)

⁵ ENDRŐDY id. m. IV. 189—295. 11.

Tito-t és a *Temistocle-t*; s ugyancsak 1793-ban jelent meg Pesten Berzeviczy Pál *Alcides a válaszüton* (Alcide al bivio) c. szép fordítása, amelyen Egerváry és Rudnyánszky fordításainak erényei ismerhetők fel.

A fiatal Csokonai is túlradó örömmel üdvözölte a pesti magyar színjátszókat. 1793. május 10-én már ötödik levelét intézte hozzájuk; 16 fordított és egy eredeti színművet ajánlott fel előadásra. A következő évben a Magyar Hírmondóban közzétett előfizetési felhívása Metastasio-fordításai közül említi *Az elhagyatott Dido-t*, a *Galatea-t*, *Orlando* címen az *Angelica-t* és Goldoni *Hazug-ját*. Mindenesetre már ekkor dolgozott a Pásztorkirályon is, bár fordítását csak 1797-ben fejezte be. Metastasio legavatottabb tollú tolmácsolója nem érezhette azt az örömet, hogy színpadon láthassa fordításait. Ha Csokonai kérése meghallgatásra talált volna Kelemenék részéről, nemcsak a magyar vígjáték történetét kezdhették pár évtizeddel korábban, hanem az eredetiből készült Goldoni-fordításokét is. A *Hazug* sorsáról nem maradt fenn semmi adat.

II.

Az első magyar színtársulat felbomlása után 12 éves szakadás állott be a pesti magyar színjátszás folytonosságában Wesselényi Miklós kolozsvári színészeinek jöveteléig. Wesselényi 1807-ben két részre osztotta társulatát, amelynek java fele a Rondellában május hó folyamán mutatkozott be a fővárosi magyar közönségnek. Vida László Wesselényi halála után a Váci-úti Hacker-házban szerzett számukra díszesebb otthont; utódja Mérey Sándor azonban 1812-ben újból visszaköltöztette őket az omladozó Rondellába, ahol még két évig tengődtek a rozoga épület végleges lebontásáig.

A kolozsvári színészek hét pesti esztendejének műsorát még nagyrészt ugyanazok az olasz darabok gazdagították, amelyeket Kelemen László és társai kedveltettek meg a magyar közönséggel. Ungvári János Goldoni-fordítását (*«A tudákos leány»*), valamint Sággy Ferenc *«Két úr szolgája»* c. Goldoni-átdolgozását évenként többször is játszották. Ezekhez csatlakozott harmadiknak Goldoni: *«La finta ammalata»* c. vígjátéka, amelyet Seelman Károly, Landes *«Die verstellte Kranke oder der rechtschaffene Arzt»* c. műve nyomán írt 1795-ben. Első előadása után (1809. augusztus 13) még két alkalommal szerepelt műsorukon.

Az egykorú színházi almanach szerint Mérey, igazgatása idején, *«mulatságos játékokkal, ballettekkel, operákkal és muzsikákkal élénkítette a színházi műsort»*. Ezzel a szándékkal ajándékozta meg a magyar

színházjáró közönséget az említett *«Ravasz asszony»* c. Goldoni-fordításával, amelyet 1811-ben a kolozsváriak is műsorukra tűztek.

Metastasio is kedvelt műsorszámá maradt a fővárosi magyar színpadnak. Egerváry Ignác Artaxerxesét 1809. június 14-én hallotta először a magyar színházlátogató. Kelemen Lászlóék másik Metastasio-száma, Rudnyánszky Karolina *«Pusztasziget»* 1811–12-ben öt előadást ért meg. Kazinczy Themistoclese 1810, 13, 14-ben volt több ízben műsoron. A Kelemen-féle társulat műsorához képest még egy újdonságot találunk, Éder György színész *Sámson-át*, amelyet 1813. május 30-án adtak először.

A Goldoni és Metastasio darabok az erdélyiek műsorának szerves részét képezték. Ezt látjuk abból is, hogy javarészüket székesfehérvári sikeres vendégszereplésük alkalmával is felújították.

A Rondella lebontása következtében hontalanná vált magyar színészek szétszéledtek az országban. A fővárosi magyar színházi élet folytonossága másodízben szakadt meg, ezúttal tizenhét esztendőre. Időközben csak rövid vendégszereplésre rándult fel egy-egy vidéki társulat, így például 1818–25 között a székesfehérváriak, 1827–28 telén pedig ismét a kolozsváriak játszottak a pesti német színházban. Ezen utóbbi kiváló énekes erőkből tevődött össze (Déryné, Udvarhelyi Miklós, Szerdahelyi József), akik még a főváros németajkú közönségét is meghódították műsoruk énekes darabjaival. Rossini *Sevillai borbély*-ával aratták a legnagyobb sikert (1828. január 25-én). Déryné Rosinája már ekkor úgy elbűvölte a hallgatóságot, mint tíz év múlva a Nemzeti Színház deszkáin, amelynek ez volt az első s egyúttal utolsó operaszáma.

Pest vármegye pártfogásával 1833-ban a feloszlott kassai társulat egy csoportja telepedett meg a budai Várszínházban, amelyet most már a városi tanács is ingyen engedett át a magyar színészeknek. Megyeri Károly és Pályi Elek állott a társulat élén; a színészek sorában ott találjuk Telepi Györgyöt, Bartha Jánost, Barthánét, Parázsónét stb. Fáy András, a vármegye megbízottja és Döbrentei Gábor, az Akadémia titkára vették kezükbe a társulat művészi irányítását; nagy mértékben nekik köszönhetjük, hogy mind erőteljesebben bontakoztak ki a Nemzeti Színház első gárdájának fényes körvonalai. Nagy része volt ebben annak a szerencsés körülménynek is, hogy a budai magyar színházi élet megindulásával egyidőben megszületett a rendszeres magyar színi kritika. Különösen a Mátray Gábor szerkesztésében megjelenő Honművész, majd két év múlva Munkácsy János *Rajzolatok* című hetilapja hűségesen beszámolt minden színházi eseményről. Hellyel-közzel komoly hozzá-

szólás, figyelmet érdemlő szempont is megcsillant a dilettantizmus mértékét alig meghaladó színbírálókatban.

Az első időben főként prózai színészekből, köztük néhány kiváló komikusból állott a társulat. Ez magyarázza, hogy 1834-ben Goldoni-nak három vígjátéka is szerepelt a Várszínház műsorán. Január 26-án a *«Két úr szolgálója»* Telepinek adott jó alkalmat arra, hogy kitűnő komikus tehetségét megcsillogtassa a címszerepben. Nagy tetszést és a játék végén kitörő tapsot aratott. Sághy Ferenc fordítása azonban már elavult. A Honművész sok hibát talál benne, amelyektől a jövőben meg kell tisztítani.

Az első igazi Goldoni-előadást május 22-én rendezték az egykori kassai színészek, amikor a nagy olasz vígjátékíró ma is műsoron levő remekével, *«A fogadósné»*-val (*La locandiera*) lepték meg a budaiakat. Az Akadémia játékszíni *«küldöttsége»* jelölte ki a darabot fordításra, s Jakab István szerencsés kézzel ültette át nyelvünkre. A Honművész nagy elismeréssel emlékezik meg mind a fordításról, mind az előadásról. *«A fogadósné című játék most jöve elsőbben színpadunkra, s a csinos fordítást, mi által az olasz karakterek festése még inkább kitűnt, kedvesen fogadá a közönség. Nevelék az előadás érdekét a fő személyeknek szorgalmas viselőji, jelesen Parázsóné (Mirandolina fogadósné), Megyeri (az asszonygyűlölő Riprafratta), Telegy (az éhetetlen szegény, kevély s félékeny Firlipopoli marchese)»*.⁶

Fabrizio szerepét Fánecsy játszotta; az ő színlapgyűjteményéből pontosan ismerjük az előadás szereposztását.

Derűs órákat szerzett a fővárosi közönségnek, Goldoni *«Accidente curioso»*-ja is. A Honművész szerint: *«Szeptember 7-én először adatott «Házasságszerző» vígjáték 2 felvonásban (Goldoni után) igen mulattatá a nézőket»*. A vígjáték Bretzner-féle átdolgozása azonban már korábban is megfordult a magyar színpadon Gindl József fordításában. A Hazai Tudósítások 1808-i évfolyamában olvassuk: *«Ezen hónapnak (február) 15-én Pesten egynehány Nemes Ifjak a közönséges Theatromban játszották a Házasságszerző Prókátort. Maga a játék víg, de jól is adatott elő, úgy hogy a Néző Gyülekezet mind többszöri tapsolásával, mind a játék végén való kihívással meglegedését jelenteni el nem mulathatta. A Bevétel a Pesti Szegényeknek számokra rendeltetett. Mely mintegy 400 forint volt»*.⁷

Az új Móricz-féle fordítás még mindig Bretzner átdolgozása alapján készült. A címszerepet a Goldoni darabokban elmaradhatatlan Me-

⁶ *«Honművész»*, 1834. évf. 342. l.

⁷ *«Hazai Tudósítások»*, 1808. évf. 106. l.

gyeri Károly játszotta. «Megyeri úr (Walther) a nehéz címszerepben jelesen viselé magát, kivált a 2-ik felvonásban, midőn kisül, hogy Dornfeld a szegény kapitány (Tóth úr), nem mint Walther unszolá, szomszédja leányát, Constanzét (Bartháné asszony), hanem Waltherét, Julit (Parázsóné asszony) szökteté el, s vele egybekelt».⁸

Metastasio még kísértett a budai magyar színpadon is. Szeptember 11-én a «*Sámson*» c. ótörténeti rajzolatát adták Éder György fordításában, meglehetősen sikerrel. Amint a Honművész írja: «bár e darabnak különös színi fenségei nincsenek is, de az egyre változó tettek a történetnek előadatását nemcsak hogy nem tevék untatóvá, hanem némileg érdekessé is. A címszerepben Bartha úr lépe fel, s rendítő jeleneteit helyesen adá».⁹

Az év utolsó olasz darabja Alberto Nota «*A jótevő és árva*» (Il benefattore e l'orfana) című vígjátéka volt Jakab István fordításában. Az akadémiai színi bizottság gondoskodásának köszönhetjük ezt a darabot is. December 6-án került színre először. «Pálné asszony (Favers) élénken és helyesen vivé a fondorkodó és cselszövő asszony szerepét, Lendvayné asszony igen jelesen az árvát; érzékenyen hatott a nézőkre ama jelenete, midőn atyját feltalálja. Megyeri úr a nemes Sufoldot szokott jelességgel, Telepi úr Giorgio halászt mulattató szeszéllyel játszá».¹⁰

1835 tavaszán a budai társulathoz szegődtek a kassai együttes egykori tagjai úgyszólván teljes számban, köztük Szerdahelyi József, Udvarhelyi Miklós, majd maga Déryné is. Velük beköszöntött a daljáték fokozottabb kultusza. Eddig is többször előfordult, hogy egy-egy dal és zene-estély élénkítette a műsort. A prózai darabok felvonásközeibe is iktattak be némelykor énekes részleteket.

1833. augusztus 3-án Szentpéteryne a Sevillai borbélyból és a Tancrédből énekelt áriákat; Pálné, Pály és Szentpéteryne Mercadante «*Elisa és Claudio*»-jának egyes részleteit adta elő. Az egykorú kritika szerint: «Mindezen előadások számtalan tapsokat nyertek, a közönség különös buzdítással ébreszté az énekeseket».

A december 22-i hangversenyen Rossini «*Semiramide*» c. operájából olasz nyelven énekelt áriákat Minkné és Höfer. 1834. június 22-én Mogyoróssy Nina szintén olasz nyelven adta elő felvonásközben Rossini Armidájának «*Amor possente nome*» kezdetű kettős dalát Pály közreműködésével. «Tiszta, értelmes csengő hangja nagyon megnyerte a közönség tetszését».

A teljes operaelőadások sorát ezúttal is a *Sevillai borbély* nyitotta

⁸ «Honművész», 1834. évf. 591. l.

¹⁰ U. o. 791. l.

⁹ U. o. 596. l.

meg 1835. április 11-én; az előadás felülhaladta a várakozást, s mindenki óhajta, hogy hasonló nagy operák adhatására a színésztársaság tehetőségei mennél inkább gyarapíttatnának, és így ő is érdemesen állhatna az idegenajkú hasonló intézetek mellett hazánkban.»¹¹ Lendvay (Almaviva szerepében, gyengélkedése dacára «mind csinos szavával, mind előadásával újra meglepé a közönséget». Rosinát a vendégszereplő Chiabayné játszotta. Szerdahelyi Figaroja oly művészi teljesítmény volt, hogy a kritika a legjelesebb dalszínészek közé sorolta. A zenekar Erkel Ferenc, az új karmester, vezetése mellett nagy elismerésben részesült. Szilágyit (Bartolo), Udvarhelyit (Basilio), Pálnét (Berta) szintén melegen ünnepelte a zsúfolt nézőtér. Június 1-én «közkívánságra» telt ház előtt ismételték meg az előadást. Rosina szerepében Déryné nyert «köztetszést». «Különös méltánylással vettük, írja a Honművész, hogy e darabban, mely váratlanul jöve ismét színpadra, a «közkívánság sürgetvén azt, minden hosszas készület nélkül lépett fel». A június 25-i előadáson saját invenciójú «ékítményekkel» fűszerezte szerepét, a kritikus helyesen kifogásolta is ezt; «mi örömet maradjunk, úgymond, a szerzőnek eredetijénél».

Rossini «*Tancred*» c. «hős daljátékát» június 9-én tűzték először műsorukra a budaiak Bántó Sámuel fordításában. A címszerepet Szerdahelyi vállalta, hogy az előadást minél előbb megtarthassák. Déryné Amenaide szerepében tündöklött, a hallgatáságot ezúttal is lebilincselte «szavának csengésével, tisztaságával, lágyaságával és hajlékonyságával.» Lendvay Argiriójáról és Szilágyi Orbassanojáról szintén nagy elismeréssel szóltak a beszámolók. Az operát 1836. április 30-án új szereposztásban ismételték meg. Amenaidét Nyiriné, Tancredot Konti Nina énekelte. A közönség köréből lelkes zenebarátok két aranyat ajánlottak fel a két művésznő jutalmazására. A Honművész meg is jegyezte ezzel kapcsolatban: «Bár lehetnének e művészek oly szerencsések, hogy művészi szorgalmuk gyarapítására nekik a külföldi, kivált francia és olasz színpadokat meglátogatni, s ezeknek naponként emelkedő példájok szerint magokat képezni és tökéletesíteni mód és alkalom nyujtathatnék.»

Rossini harmadik műve, «*Izabella, vagy a szerencsés csalatás*» nem talált kedvező fogadtatásra és a két előzővel ellentétben nem is maradt műsoron. «Ámbár e rövid daljáték több szép és éneklői nagy ügyességre számított dalokkal p. o. Bertrand (Lendvay), Izabella (Déryné), Batonne (Szerdahelyi) áriájával, Tarabotto (Szilágyi) és Batonne tréfás duettjével kérkedik, de az mégis a szerzőnek felülegesb művei közé számítatik, és különös hatásra sem a külföldön sem nálunk szert nem tehetett.»¹² Szilágyi

¹¹ «Honművész», 1835. évf. 247. l.

¹² U. o. l. a következő számokat.

Pál dalszínész jutalomjátékaul adták 1835. szeptember 12-én, sokat azonban nem jövedelmezett a jutalomazottnak, mert a hallgatók csak gyér számban jelentek meg.

Déryné ebben az évben november 7-én lépett fel utoljára. Búcsúzól Mercadante «*Eliza és Claudio*» c. nagy daljátékát választotta, amelyet Szerdahelyi ültetett át magyarrá. Eliza szerepében «több ízben alkalmat nyert magát a közönség tapsaira érdemesíteni, jelesen midőn gyermekeit visszakérven a marquistól, kivált siránkozó adagióját igen meghatólag s jelesen éneklé.» Lendvay Claudiót játszotta nagy sikerrel. 1836. június 23-án Nyiriné jutalomjátékaként adták ismét az operát.» Legkitűnőbbek valának Nyiriné (Eliza) és Rötzer (Gróf), a pesti német színház tagja, ki szíveskedésből vállalván fel a szerepet, ha a magyar nyelvben észrevett itt-ott csekély hiányát nem említjük, annak szép szava és helyes játszása mellett illőleg felelt meg.»¹³ Lendvay távollétében a pesti német színház egy másik tagja, Bauer, játszotta Claudio szerepét «kinek azonban mind a magyar nyelvben nagyobb járatlansága, mind gyenge organuma elég sikeres hatást nem nyerhete.»

Mercadante és Rossini állandóan ünnepelt dalszerzője maradt a budaiaknak, akik az olaszul való éneklés hagyományát is megtartották. Nyiriné a Sevillai borbély 1836. augusztus 2-i előadása alkalmával Rosina szerepébe olasz nyelven szőtte bele Bellini «*Alla gioia e al piacere*» kezdetű dalát.

Mindez az olasz színi és zenei művészet iránti fokozottabb érdeklődés jelének tekinthető. A folyóiratokban mind gyakrabban jelennek meg Olaszországgal és az olasz kultúrával foglalkozó ismertetések. A Honművész az «Olaszországi theatrumokról»¹⁴ közöl kimerítő cikket. Városok szerint ismerteti a színházak multját, az olasz stagione-rendszert, a kiválóbb olasz színészeket, énekeseket és zeneszerzőket. Megemlékezik a többek közt Donzelli, Frezzolini, Giov. Paganini, Spiaggi, Rubini, Galli, Gerei, Negrini, Badiani színészekről, és Pasta, Grisi, Pantanelli, Malibrán-Garcia, Orto, Sachi, Macchi, a magyar származású Ungher színésznőkről, illetve énekesnőkről. A zeneszerzők között említi Bellini, Donizetti, Pagni, Ricci, Pacini, és Rossini nevét.

Különösen nagy elismeréssel szól a nápolyi S. Carlo színházról: «Itt valóban olyan előadásokat, s minden földi képzeletet felmúló színezetet láthatni, milyeneket sem Páris, sem London felül nem haladhat.»

Bologna a stagione-rendszer központja, a milánói Teatro della Scala a zeneművészet bölcsője. A római 8, a velencei 6 színházon kívül a többi

¹³ U. o. I. a következő számokat.

¹⁴ «Honművész», 1836. évf. 655—662. l.

jelentősebb olasz város, Firenze, Torino stb. színházainak sajátos világát vázolja a magyar olvasó elé. Külön tudósítás számol be a «római játékszíni szokásokról.»¹⁵ Megkezdődik az olasz színművészek életrajzá-
nak és arcképének közlése Malibran-Garcia Felicia ezidőtájt elhunyt
énekesnővel,¹⁶ akinek művészi pályáját, jelentőségét, szerepeit hosszú
cikk méltatja.

Meg kell még emlékeznünk a Turandot 1837. március 16-i elő-
adásáról, amelyet Kántorné Engelhardt Anna jutalomjátékául válasz-
tott. C. Gozzi eredetije után készítette Schiller ezt a sokak szemé-
ben különösnek tetsző darabot, amely Kovacsóczy Mihály fordításában
került színpadra. A Honművész kifogásolja is a művésznő választását :
«Legyen bár e színmű akár szatíra, akár karikatura, akár pusztán véve
a kínai sajátsgot karakterizáló mutatvány, — egyik esetben sem talál-
tuk méltónak silány érdeke mellett, hogy jeles művésznénk, ki a tragi-
kai nemben egyetlenünk nemzeti színészetünk világán, azt jutalmi játé-
kul válassza.»

A nagy szorgalommal előkészített előadást egyébiránt a közönség
tetszéssel fogadta. Lendvayné (Turandot) és Fánccsy (Kalaf) sok tapsot
aratott és többszörös előhívásban részesült. Kántorné nagyon kedves
jelenség volt Skirina szerepében. A szép számú nézőközönség két koszorú-
val is jutalmazta igyekezetét.

Újabb közel harminc esztendő fejlődést tekintettünk át az olasz
színmű és opera térhódítása szempontjából. Tíz új darabot, köztük négy
operát ismert meg az akkori magyar közönség 62 színházi estén. Az olasz
színdarabot már Kelemenék meggyökerezítették nálunk, ebben a korban
viszont az olasz opera találta meg az utat a budai magyarok szívéhez
főleg Rossini bűvös zenéjével.

III.

A Nemzeti Színház az 1937—38. színházi évben ünnepelte fennállá-
sának 100 éves évfordulóját. Számos megemlékezés és részlettanulmány
látott ezen ünnepélyes alkalommal napvilágot, amelyek Rédey Tivadar
egyelőre még csonka monografiájával együtt új szempontokkal gazdagít-
tották a fővárosi színjátszás multjára vonatkozó vizsgálatokat. Élénk
érdeklődés ébredt fel a Nemzeti Színházban előadott olasz darabok irá-
nyában is.¹⁷ Németh Antal adataiból kiviláglik, hogy az első száz esztendő

¹⁵ U. o. 710—II.

¹⁶ U. o. II. 8. 1.

¹⁷ RÉDEY TIVADAR: *A Nemzeti Színház története. Az első félszázad.* Budapest, 1937.
— ANTONIO NÉMETH: *La letteratura dram-
matica italiana e il Teatro Nazionale di*

Budapest. «Corvina», N. S. I. Gennaio
1938. — MICHELE SZABÓ: *Compagnie ita-
liane nel Teatro Nazionale Ungherese dopo
il '48.* «Corvina», N. S. 8—9. Settembre
1938.

során 26 olasz író 368 estén szólt a magyar közönséghez. Goldini 4, Giacosa 3, Federici 2, D'Annunzio 2, Pirandello 2, Bon, Bracco, Butti, Castellnuovo, Cavallotti, Costetti, De Stefani, Ferrari, Forais, Giacometti, Lodovici, Monti, Nota, Pellico, Terramare, Verga 1—1 darabbal szerepelt a műsoron. Legnagyobb közönség-sikere Niccodemi *L'alba, il giorno, la notte* (86 előadás) és *L'ombra* (41 előadás) c. darabjainak volt.

Ha most csupán kiindulópontul idézzük is ezeket az adatokat, mint-hogy a részletekbe menő adatkutatás csak a legújabbban indult meg, a több mint negyedszáz olasz szerző mindenképen méltó az utókor figyelmére. A szabadságharc kitöréséig terjedő időszakban csak két új olasz színműíróval ismerkedett meg a magyar színházjáró közönség. 1839. március 21-én adták először a «*Capriciosa, vagy ne kérdezd a nő éveit*» című Federici-darabot, Kovacsóczy Mihály fordításában. Camillo Federici (Giovan Battista Viassolo) «*Non contar gli anni ad una donna*» c. vígjátékából a fordító 3 felvonásos mulattató darabot alkotott, amelyben arra a kérdésre adott feleletet, «*nint lehet egy indulatos, önfejű hölgyet a maga gyarlóságaiból kigyógyítani. A gyógyításmód: szeget szeggel.*» Az Athenaeum nemcsak a darabot, hanem az előadást is meleg elismerésben részesíti. «*Lendvayné a címszerepben öröm volt látni, ő színészi tehetségeinek egész gazdagságában tűnt ki. Haragot, bosszút, örömet annyi tapintattal, annyi félreismerhetetlen vonásaival adá a művészi valóságnak, hogy őt e szerepben merném a legjobb színésznők mellé állítani...* Igen dicséretre méltólag állottak Lendvayné mellett az előadás emelésére Szentpétery (Dicsvári Tivadar), Fánecs (Cserepy), Bartháné (Mária), Szilágyi (Vegyesdi), Telepy (Lőrinc). Még Udvarhelyi Miklós (Dicsvári Boldizsár) is tudta szerepét.»¹⁸

Kovacsóczy Mihály talpraesett átdolgozása 11 előadást ért meg, vele erősen felfelé ívelt Lendvayné művészi pályája. Hasonlóképpen hosszabb ideig maradt színen a már ismerős Alberto Nota «*La donna ambiziosa*» c. vígjátéka. Földváry Ferenc «*Nagyravágyó nő*»-je ugyanis, amely először 1839. május 24-én került színre, Nagy Artur megállapítása szerint erre az olasz vígjátékra vezethető vissza.¹⁹ Nota ezidőtájt szerencsésebb volt a fővárosi magyar színpadon, mint nagy mestere, Goldoni. Egyedül a «*Két úr szolgáját*» látjuk viszont 1841. március 30-án a hosszú távollét után vendégszereplő Telepy kívánságára, aki «*csüggedetlenül*» játszott a régi híres szerepét még mindig az elavult Sággy-féle fordítás szerint.

¹⁸ «Athenaeum», 1839. március 28. (25. sz.)

¹⁹ ARTURO NAGY: *Drammi italiani nel*

Teatro Nazionale Ungherese dal 1837 fino al 1884. «Corvina», Nuova Serie. Anno II. 6. 1939.

Nemzeti játékszín.

Csütörtökön, Május 22-én 1834.

A fogadósne.

Vígjáték 3 felvonásban. — Goldoni munkája. — Magyarra tette Jakab István.

Személyek:

Ripafatta, földes úr	—	—	Megyeri úr.	+	Ortenia)	utazó színésznék	—	Szentpéteriné assz.
Albafiorita, gróf	—	—	Baranyi úr.	+	Gejanira)		—	Bartháné assz.
Firliopoli, marchese	—	—	Telepi úr.	+	Gróf inasa	—	—	Szalkay úr.
Mirandolina, fogadósne	—	—	Parázsóné assz.	+	Ripafatta' inasa	—	—	Somogyi úr.
Fabrizio, pincér	—	—	Fancy úr.	+				

Történik Florenzben.

Bémenetár: Közép páholy 3 for. Felső és alsó 4 for. Zártszék 1 for. Földszint 50 kr. Második emeleti árszékhely 50 kr. Második emeleti előszékly 30 kr. Korzat 15 kr. váltóban.

Kezdeté hét óraker vége gután.

«A fogadósne»

1834. május 22-én megtartott első budai előadásának színlapja.

Megyeri Károly,
a Goldoni-darabok kiváló komikusa.

Ristori Adelájd.

Pesti magyar színház.

Keddén, augusztus 29-án 1837.

Sevillai borbély.

Víg daljáték 2 felvonásban. Muzsikáját szerzerzte Rossini. Fordította Bantó.

Személyek:

Gróf Almaviva	Lendvay ur.
Barolo, orvos	Szilágyi ur.
Rosini, északkelety	Dehio assz.
Basilio, muzsikamester	Ulanichyi M. L. ur.
Figaro, borbély	Szarthelyi ur.
Berta, Rosini's nevelője	Eggersné assz.
Óriás	Erdély ur.
Fignillo, Almaviva's tanácsos	Eggersy, leány ur.
Ambrosio, Barolo's szolgája	Daragi ur.
Jegyző	Szilágyi ur.

Muzsikuskok: Óriás.

Bemenei ár váltó czékulában:

Földvárati's Kozmopolit. 8 fl. — kr.	Misondk emeleti zártaszék 1 fl. 30 kr.
Misondk emeleti helyek 6 " "	Földvárati beemelt 1 " — "
Első emeleti zártaszék 2 " 30 "	Misondk emeleti beemelt — " 40 "
Földvárati zártaszék 1 " 30 "	Karzatú beemelt — " 15 "

Bemenei jegyeket lehet váltani regg. 9 óráig és déli után 4 óráig a színháznál.
Kérleknek a pályaközt helyő listát, aranygok, hogy pályaközt írját a színháznál.
Hí óráig vendégeskedni emni mulatóssanak — az ellenkező esetben másoknak adának ki.

Kézlele 7 órákor, vége kilenczkor.

Belételek, (Belételek) járatok egy egész színház (Színház) egy egész színház.

Építőkész: Rosa
Építőkész: Rosa
Építőkész: Rosa

1837. augusztus 29-én megtartott első nemzeti színházi előadásának színlapja.

A «Sevillai borbély»

Déryné Széppataki Róza,
a «Sevillai borbély» ünnepelt Rosinája.

Goldoni vígjátékát megelőzőleg Francesco Augusto Bon «*Niente di male*» c. darabja aratott megérdemelt sikert Császár Ferenc fordításában. A «*Semmi rosszat*» első előadása alkalmával (1841. febr. 28.) nagy tet-
széssel fogadta a közönség és a kritika; az Athenaeum Laborfalvit,
Hubenaynét, Lászlót, Fáncsyt és Szigligetit emelte ki különösen. Az utána
következő «*Egy óra Velencében*» című némajátékról azonban annál lesuj-
több volt a véleménye: «Az utána következő néma táncmulatságról
nem sok kedvezőt mondhatunk, ha Carellet kivesszük, ki mint Polici-
nello mindkét ízben ügyes bohóskodásaival némileg felelevenítette az
érdektelen mulatságot.»²⁰

A szabadságharcot követő években az uralkodó hatalom titkos szán-
dékaihoz tartozott az is, hogy a Nemzeti Színházat nemzeti jellegéből
kivetkőztesse. Hentzi bombái megrongálták a német színházat, amelynek
hontalanná vált színészei rövid ideig a Nemzeti Színházban léptek fel a
magyarokkal felváltva; a magyar közönség túlnyomó többsége azonban
tüntető ellenszenvvel fordult el a ráerőszakolt idegen művésztől. Hogy
ez nem nemzeti elfogultságból, hanem a magyar játékszín védelme érde-
kében történt, ékesszólóan bizonyítja az a lelkesedés és megértés, amellyel
az ötvenes években hozzánk ellátogató külföldi színészeket, a francia
Rachelt, Levassort, az angol Aldridget és az olasz Ristorit fogadta.

A politikai elnyomatás és a szenvedések idején a művészetben keres-
tek és találtak felemelő vigasztalást a korszak magyarjai. A rejtett érze-
lemnyilvánítás egyetlen lehetősége a színpad volt. Néma politikai tü-
ntetésnek kell tekintenünk Silvio Pellico «*Francesca da Rimini*» c. törté-
neti tragédiájának 1849. szeptember 27-i bemutatóját. Ezt a versben írt
szomorújátékot Császár Ferenc tömör prózában ültette át magyarra.
Lendvay, Fáncsy, Szentpétery, Latkócziné, a színház legjobb erői,
mutatták be a lesujtott magyar közönségnek, másfél hónappal a világsi
katasztrófa után. Két előadásnál többre nem kerülhetett sor, hiszen
Silvio Pellico, a *Le mie prigioni* szerzője, közismert volt Magyarországon,
mint az olasz szabadsággondolat megszemélyesítője. A század első felé-
nek magyar irodalmi közvéleménye őt tartotta a legnagyobb élő olasz
írónak, s talán éppen ezért választotta a *Francesca da Rimini*-t jutalom-
játékaul Adelaide Ristori is 1856. november 27-én, amikor az izzó lel-
kesedés valóságos hazafias tüntetéssé avatta a nagy olasz tragika búcsú-
estjét.

1854-től kezdve Ráday Gedeon gróf volt a Nemzeti Színház igaz-
gatója. Benne a magyarság nem a kormány jóvoltából kinevezett igaz-

²⁰ «Athenaeum», 1841. március 9. (29. sz.)

gatót, hanem az egykori ellenzéki vezért és szabadsághóst szerette és becsülte. Ő nyerte meg Luigi Bellotti Bon, a montebellói ütközetben vitézül harcoló önkéntes kapitány színtársulatát a budapesti vendégszereplésre. Az 1856. márciusában megkötött szerződés értelmében a társulat Ristorival együtt látogat el hozzánk, akit az előadások bevételének fele illet meg tiszteletdíjként.

Luigi Bellotti Bon 1855-ben kivált Ernesto Rossival, Gaetano Gattival és Adelaide Ristorival együtt a Compagnia Reale Sarda kötelékéből, és saját vezetése alatt színtársulatot alakított, hogy annak keretében Ristorit Párizsban léptesse fel. A párizsi szereplés megszerezte a nagy olasz színésznő számára a világhírt, mert szerencsésen állotta ki az összehasonlítást Rachellel, a kor híres francia tragikájával. A párizsi döntő siker után diadalmas körútra indult Európa fővárosaiba, sőt az új világban is dicsőséget szerzett az olasz színművészetnek. Hozzánk már a következő évben eljutott, berlini és bécsi látogatása után.

A berlini közönséget valósággal megbabonázta 1855. november 13-án és 14-én történt felléptekor nemes egyéniségével és tüneményes játékával. A magyar kritikai irodalomnak egyik legmesteribb alkotása Gyulai Pálnak e két színházi estéről való beszámolója, aki történetesen éppen Berlinben tartózkodott, mint Nádasdy Tamás gróf utitársa. Megfigyeléseinek élességét, ítéletének biztosságát nem befolyásolták a német lapok színházi tudósításai, amelyek közül különösen Relstab Lajosnak a Vossische Zeitungban közölt cikke kapta meg a figyelmét. Velük szemben nem habozott kimondani, hogy Alfieri, akinek Mirraját játszotta egyik este Ristori, «bárminő drámai iskolához tartozott is, oly drámaköltő, akihez hasonlót a németek Goethen és Schilleren kívül nem tudnak felmutatni.»²¹

Ragyogó tollal megírt cikkében méltó rajzát adta Ristori művészi egyéniségének. «Ő alkalmasint van annyi, — úgymond — ha nem több, mint Rachel s jelenleg Európában a tragikai múzsa egyetlen gyermeke... Benne minden megvan, ami színésznőt nagyvá tehet. A természet semmit sem tagadott meg tőle, s ő maga mindent megszerzett. Az ő érdemei nem pusztán a francia-olasz színészeti iskola kitűnő sajátságain alapulnak melyeket annyira hűn képvisel. Neki megvan az a sajátsága, ami minden művészetben csak a lángészé: az egészben keresni a hatást, az egyöntetűségben a szabatoságot, a természetesben az eredetit és az újat. Ő egyetlen saspillantással a legtermészetesebb oldalról fogja fel szerepét s egszersmind e szellemben emeli érvényre.»

²¹ GYULAI PÁL: *Dramaturgiai dolgozások*. Budapest, 1908. (Signora Ristori) «Pesti Napló», 1855. (143—44. sz.)

Mirra szerepében megtestesítve látjuk a korabeli női művészi ideált. Ristori egész lényén tiszta nőiség ömlik el. Termete szoborszerű, melyen a ruha festői redőzetben hullámszik. Mozdulatai nyugodtak, a nemes méltóságot a szenvedély legkitörőbb perceiben is megőrzi. Taglejtésében semmi habozás vagy erőltetés. Arca bámulatosan mozgékony és kifejező. Gyulai nagy elismeréssel adózik értelmes előadásának is, amely a ritmust nem hangsúlyozza ki az értelem rovására. De ez még szerinte nem minden. «Úgy látszik, mintha e nőben valamely rejtett varázs volna... E rejtélyes varázs titka egyszerű: Ristori lelkesülve játszik, Ristorit lelkesíti a tragikai költészet.» Stuart Mária szerepében is csodákat művelt.» E szép és szerencsétlen, e büszke és megalázott, könnyelmű és nemesszívű, bűnös és jogtalanul lefejezett királynő talán most talált először méltó képviselőre.»

Ugyanezen cikkében fájó szívvel állapította meg, hogy a magyar irodalomból hiányzik a jó tragédia, színészeink pedig híjával vannak az igazi tragikai szellemnek. Ártatlan megjegyzése nagy vihart támasztott a hazai írók és színészek körében, amelyből új irodalmi és művészi szemlélet első villanásait állapíthatjuk meg. Elsőnek Jókai Mór emelte fel tiltakozó szavát a fiatal Gyulai ellen a Vasárnapi Újságban,²² megvádolta önteltséggel és hazafiatlansággal és észrevehetően a következő szavakat találta legsérelmesebbeknek: «hogy alig hiszi, miszerint volna magyar színésznő, aki órá a (Ristorira mondott) dicséretért meg ne haragudnék». Jókai mindjárt cikke elején idézi ezt a szerinte «jellem-sértő» megállapítást, s így valószínűleg igaza van Csengery Antalnak, aki azt írta Gyulainak 1855. december 24-én kelt levelében,²³ hogy Jókait nem annyira a megtámadott igazság, mint inkább felesége készítette a felszólalásra. Azonban Jókai is jogosnak ismerte el mindazt, amit Ristoriról, «a drámai művészet e méltán ünnepelt tüneményéről» olvasott Gyulai cikkében.

A vita hamarosan igen elmérgesedett. Gyulai, mint Csengery Antal és b. Kemény Zsigmond tanácsolta neki, új fulánkos cikkében hárdította el magától Jókai vádjait.²⁴ Még hevesebb harcot kellett megvívnia Egressy Gáborral, aki a Magyar Sajtóban támadott rá. «Gyulai Pál, ifjú hazánkfia — olvassuk a Levelek a színi világból VII. folytatásában — Ristorilázba esett, ... kifogja Ristori lovait, helyettük befogja magát a nagy művésznő diadalkocsijába, beszágul vele Magyarországra, elgázol minden magyar színiköltőt, színészt és ítészt... és elgázolja végre önmagát is.»²⁵

²² «Vasárnapi Újság», 1855. december 23. (51. sz.) 414. l.

²⁴ «Pesti Napló», 1856. (164. sz.)

²⁵ «Magyar Sajtó», 1856. (149. sz.)

²³ A Nemzeti Múzeum levéltárában.

A küzdelemben azonban nemcsak személyi érdekek ütköztek össze egymással, hanem a harci riadóból kihangzott az új irodalmi elv is. Gyulai hevesen támadta a színpadi hatás híres elméletét, igazi tragikumot kívánt a drámába, a finom lélekrajzra és határozott egyéniségek ábrázolására helyezte a fősúlyt. A hanyatló romantikával szemben a realizmus elvi álláspontjára helyezkedett, s az ellene irányuló támadást jogosnak ismerte volna el, ha a romanticizmus védelmében indították volna meg.

A heves sajtópárbajok széles körben ismertté tették nálunk Ristori nevét, aki közben már Bécsben vendégszerepelt. 1856. február 15-én lépett fel először Alfieri *Mirra*-jában. Nagy sikerrel játszotta a *Stuart Mariá*-t, a *Locandiera*-t, Marenco drámáját: *La Pia dei Tolomei*-t, és teljes diadalt aratott Giraud *I Gelosi Fortunati* c. vígjátékában is. A magyar lapok részletesen beszámoltak a bécsi előadásokról. A Vasárnapi Újságban²⁶ Jókai Mór írt róla szép méltatást, a Budapesti Viszhangban²⁷ Vahot Imre emlékezett meg róla, mindketten közölték arcképét is. Székely József a Magyar Sajtóban²⁸ kiemelte, hogy a bécsi közönség különösen Stuart Mária szerepében ünnepelte, s éppen ezért Schiller tragédiáját közkívánatra kétszer meg kellett ismételni.

Ugyszólván minden cikkből a türelmetlen várakozás és a legnagyobb elismerés hangja csengett ki. Székely Sándor lelkesedése emelkedett, magasan szárnyaló költeményben nyilatkozott meg, amelyben ott lapangott a hazafias fájdalom tüze is, amely mindjárt lángralobbant, ha a két egyforma sorsú nép kapcsolatba jutott egymással. A vers a mult fájó emlékeire való utalással végződik:

*És hogyha visszatérsz szép hazádba egykor,
Beszélj el mit láttál, mint lettél egy népre:
Lelke édes, tüzes, mint a csók avagy bor
Hamar lángot kap a lángoló beszédre,
Nyelve erős és szép, erkölcse egyszerű,
Szíve kemény acél, maga büszke komoly,
Mégis megrikatja egy kicsi hegedű,
Mikor őseire s nagy multjára gondol.
Eredj, eredj, és ahol jársz az ösvényen
Szereltem s dicsőség istene kíséren!*²⁹

Az olasz társulat budapesti sikere minden várakozást felülmúlt. Nemcsak Ristori művészete részesült osztatlan elismerésben, hanem a

²⁶ «Vasárnapi Újság», 1856. (8. sz.)

²⁷ «Budapesti Viszhang», 1856. (8. sz.)

²⁸ «Magyar Sajtó», 1856. március 4.

²⁹ «Magyar Sajtó», 1856. február 24.
«Ristorihoz.»

társulat igazgatója, Luigi Bellotti Bon, a színészek közül Gleck, Buti, Pietro Boccomini, a színésznők sorából pedig Baraccani és Feliziani férközött még jobban a magyar közönség szívéhez. A magyar kritikai irodalom legnagyobbjai örökítették meg a felejthetetlen színházi esték emlékét. Salamon Ferenc (Budapesti Hirlap), Greguss Ágost (Pesti Napló), Jókai Mór (Vasárnapi Újság), Egressy Gábor (Magyar Sajtó) avatott tollal jellemezte a színészek kimagasló művészi teljesítményét.

Salamon Ferenc mindenekelőtt annak megállapítását tartotta a legfontosabbnak, hogy «Ristori művészetén lehetetlen, első figyelmes nézésre is föl nem ismerni, hogy a Danték, Petrarca, Michel Angelók és Coreggiók hazájában született, hogy az emberi képzelet, szellem és ízlés elsőrendű művein nevelkedett föl. Ő olasz nemcsak születése és nyelvénél fogva, hanem az olasz művészeti és irodalmi hagyományok elsajátítása által is, melyek rajta meglátszanak.»³⁰

Most már Egressy Gábor is a legnagyobb hódolattal hajolt meg előtte. Homér Penelopéját vélte benne felismerni középkori jelmezben. Színész szebben nem nyilatkozhatott volna pályafutásáról, mint ő tette a következő megkapó leírásban: «Sugár termet, nemes tartás, antik élű arc, az olasz faj teljes kinyomatával, ama női báj, mely már méltóságba, s az értelem fenségébe van átolvadva, átlátszó személyiség, a lélek minden mozzanatát kisugárzó.»³¹ Nem szégyelt tanulni tőle, amikor az önképzésnek egyetlen útját abban jelölte meg, hogy a szellem határtalan uralomra-jutását kell biztosítani a test felett.

Nem kisebb csodálattal és elismeréssel adózott nagyszerű egyéniségének maga Jókai Mór, aki a társulat többi tagjának erényeit is Ristori sugalmazó erejének tulajdonította. «Ristori művészetéhez — úgymond — mellékneveket keresni annyi volna, mint baglyokat hordani Athenásba: ő bevégzett művésznő... A társulat többi tagjain is meglátszik Ristori alakító szelleme s egypár nőt és két férfit teljes méltánylattal mutatunk be, mint akik mesternéjüknek becsületére válnak.»³²

Az olasz társulat első előadása alkalnából, 1856. november 21-én a közönség színültig megtöltötte a színházat, hogy Schiller *Stuart Mariá*-ját hallhassa Andrea Maffei olasz fordításában. Salamon Ferenc szerint Ristori Stuart Mariában a vallásosság kifejezésében messzebb ment, mint amennyire Schiller utasításai megkívánják, mert a szerep szellemé-

³⁰ SALAMON FERENC: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. Budapest, 1907. 404—447. l. — «Pesti Hirlap», 1856. nov. 23, 26; december 2, II.

³¹ «Magyar Sajtó», II. évf. 273, 281.

(1856. november 26; december 5.) Levelek a színvilágból. XX., XXI.

³² «Vasárnapi Újság», 1856. 48. sz. 422. l.

hez, s nem külsőségeihez ragaszkodott. Egyébként valódi királynőnek hatott a bűnbánás, a könnyek és önmegadás közepette is. Greguss Ágostra szintén nagy hatást tett a művész nő nemesveretű szépsége és tehetsége, amely lankadatlan művészi szorgalommal párosult. Kifejező hangja, eleven arcjátéka, szoborszerűen szép mozdulatai képessé teszik minden érzés vagy indulat visszaadására, bár az érzelem ábrázolása néha az értelmi elemek rovására történik, s mozdulatai sem mindig elég természetesek. Mindazonáltal csak ebben ez egy szerepében is néhány száz szoborban volna megörökíthető.

Másnap Legouvé *Medea*-ját játszotta Montanelli fordításában. A lapok megírták, hogy ez a darab eredetileg Rachel számára készült, aki azonban nem vállalta a szerepet, inkább megfizette a súlyos pénz-bírságot. A szépszámú nézőközönség sorában megjelent a kormányzó főherceg, Albrecht, nejével Hildegard főhercegnővel együtt. Az antik mitológia borzalmas Medeját elevenítette fel Ristori, utólérhetetlen művészetével azonban a borzalom mellett a rokonszenv, vagy legalább a részvét érzését is felébresztette. Greguss éppen abban látta az alakítás legnagyobb érdemét, hogy kifejezésre tudta juttatni a borzasztó szerep nőies vonásait is.

November 24-én Carlo Marengo közepszerű romantikus drámájában a *Pia dei Tolomei*-ben fakasztotta könnyekre az elragadtatott nézőket, akik színültig megtöltötték a színházat. Salamon Ferenc szerint megkapóan ábrázolta az erényére és ártatlanságára büszke nőt, a mosolyogva szenvedő mártírt. Itt is, mint a Stuart Máriában, minden alkalmat felhasznált arra, hogy az egész szerep főmotívumát, az erkölcsi és vallásos meggyőződést, eddig elképzelhetetlen tökéletességgel fejezze ki. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy neki magának is mély meggyőzések éltek a lelkében. Greguss különösen Pia halálának nagyszerű jelenetét dicsérte: «Mindenki azt mondja, hogy ily meghalást még nem látott. Ez csakugyan mesteri». ³³

Ristori művészetének igazi próbaköve Alfieri *Mirra*-jának előadása volt november 25-én. Greguss nem habozott megállapítani, hogy Alfieri felülmulhatatlan gyöngédséggel dolgozta ki ezt az alkalmatlan tárgyat, Mirra természetellenes szerelmét atyja iránt, és hibás tragédiát, de költői művet alkotott belőle. Ristori megtestesíti a költeményt, Mirrában a legnagyobb művész, mert széppé varázsolja azt, ami ellenkezni látszik a széppel. Lehetővé teszi a lehetetlennek látszót, amikor bebizonyítja, hogy Mirra színpadi előadása művészileg nem kivihetetlen.

³³ GREGUSS ÁGOST: Tanulmányai. II. Pest, 1872. — «Pesti Napló». 1856. november 23, 25, 27, 29, december 2.

Sárosy Gyula összeállította a darabból Ristori «fényszerepeinek» kivonatát, hogy a nehéz tragédia megértését megkönnyítse a magyar hallgatóság számára. Az ünneplés és lelkesedés felülmúlt minden eddigi sikert, a tapsvihar nem akart elülni, miközben virágkoszorúk hullottak a művésznő lába elé.

November 27-én Ristori jutalomjátékaként Silvio Pellico *Francesca da Rimini*-je került színre. Ekkor hágott tetőfokra a lelkesedés. Jóllehet a közönség soraiban ismét megjelent a főhercegi pár, s a rokonszenvtüntetés elsősorban a búcsúzó Ristorinak szólt, mégsem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy a lelkek mélyéről elementáris erővel tört elő a szabadság utáni vágy, amelyet annyi szimbolum testesített meg ezen a forró színházi estén. Ez csillan meg a költők verseiben is, a közönség közé szétszórt üdvözlő sorokban. Sárosy Gyula epigramma-szerű költeménye ugyan inkább Ristori remek alakításainak fényes foglalatja:

*«Nagy vagy Te, mint Stuarda Mária!»
Hajh! mint Medéa, véghetetlen vagy;
Piában im a mennyet korholod:
De már Mirrában elérhetlen vagy.
S Francesca da Rimini? — Neked út:
A csillagokból fenni koszorút!»³⁴*

Tóth Kálmán «Ristori Adélnak utolsó előadásakor» c. bánatos hangú költeménye, amely a Hölgyfutár november 29-i számában már napvilágot látott, félreérthetetlen burkolt célzást tartalmaz a nemzet fájó sebeire vonatkozólag, amelyek fogékonnyá teszik a magyarokat Ristori művészetének mély átérzésére. A vers nem egy sora Vörösmarty fájdalommas akkordjaira emlékeztet:

*Nem hervadó virágok levelit,
Mik szerte hullanak a porban:
Oh művészet nagy asszonya!
Mást hagysz te itt nekünk nyomodban
Megnemesedett szíveket
Ilyen virág kell tened!*

³⁴ SÁROSY GYULA *vegyes költeményei*. (Nemzeti Könyvtár. 20.) 179. l. — «Pesti Napló», 1856. 476. sz.

*Lehull a függöny majd utószor is...
S mi nem mondjuk, hogy ne feledjél,
Te nem feledsz minket soha,
Nincsen is több vígaszunk most ennél.
Te nem feledsz minket soha
Oh érzések nagy asszonya!*

*Csodálhat, érthet jobban a világ,
De úgy nem érez téged mint mi,
Nem tud senki, mint a magyar
Oly nagyon érzeni, úgy sírni.
A világon bárhol láss könnyeket
Eszedbe jutunk ott neked.*

A versek példányait százszámra dobálták le a nézőterre, a színpadra pedig valóságos virágeső hullott, úgyhogy az ünnepekt nagy színésznő alig tudott járni a virágtól. Különösen a harmadik felvonás alatt zúgott fel a taps; ekkor Ristori játéka Greguss szavai szerint «jó hasonmása, jelképe volt a lassan közelgő, rögtön kitörő s pusztulást maga után hagyó égi zivatarnak».

Mindenki fájó szívvel gondolt a válásra, azonban mégsem ez volt az utolsó előadás. Ristori fia hirtelen megbetegedése miatt nem utazhatott el, és a magyar közönség iránt érzett őszinte hálája és szeretete jeléül november 29-én még egyszer fellépett Alfieri *Rosamunda*-jában. Greguss ezúttal azért dícsérte meg, hogy szerepéből a gonoszság önérzését emelte ki, mint uralkodó hangulatot. Gazdag és erős árnyalásai, rögtönös átmenetei a hang és taglejtésben nagy hatást gyakoroltak a nézőkre.

Ristori derűs közvetlenségével lebilincselően hatott a vígjátékban is. A megelőző alkalommal Giraud egyfelvonásos vígjátékában, az *I Gelosi Fortunati*-ban, az utolsó estén pedig Luigi Bellotti Bon-Labiche vídám jelenetében az *Un dente all'epoca* di Luigi XV-ban adta tanujelét művészi sokoldalúságának.

Az olasz társulat vendégjátéka idején az anyagi siker is rendkívüli volt. Nem számítva Ristori tiszteletdíját, 1038 forintot tett ki a bevétel, jöllehet egész magasan szabták meg a belépti díjakat (20 krajcártól 15 forintig). A főhercegi pár látogatása után, megelégedésük jeléül, a fővárosban állomásozó olasz nemzetiségű katonák között sok jegyet osztott szét a parancsnokság.

A magyar közönség Ristori tolmácsolásában ismerte meg Alfierit, a magyar kritikai irodalomban azonban nem részesült egyöntetű elismerésben. Salamon Ferenc azonban óva intett a túlzástól: «Annyi bizonyos, hogy journalistikánk mintegy kötelességének ismerte, ép oly röviden, mint kereken kimondani, hogy Alfieri, Silvio Pellico, és Carlo Marenco előadott tragédiái semmit sem érnek... Bármennyire elismerjük, hogy Shakespeare a világ legnagyobb költői közé tartozik, nevetéses csak őt ismernünk el tragédiaíróként».

Voltak, akik nem vetették Ristori szemére, hogy többnyire gyenge olasz tragédiákban szerepel, mert a hazafias szempont érvényesítését látták a választásban. Mások túlozták a tragédiák hibáit, hogy a színészek kiválóságát, mesteri játékát még ezzel is kiemeljék. A legszélsőségesebben Greguss képviselte ezt az irányzatot. Szerinte a «Ristori bemutatta színpadunkon még eddig elő nem fordult tragédiák egytől egyig rosszak. És mégis mily kitűnő előadások kerültek ki a szegény tragédiák alapján!» Nem győzi eléggé magasztalni az olasz színészek rendkívül szabatos, pontos készültségét, az előadások minden kis részletére kiterjedő lelkiismeretes kidolgozását.

Az olaszok vendégszereplésétől mindenki gyümölcsöző eredményeket várt a magyar színjátszás és drámairodalom további fejlődését illetőleg. Jókai hívta fel elsőnek az illetékesek figyelmét arra, hogy tanulni nem szégyen és gondos körültekintéssel rendszerezte a tanulságokat. Drámaíróinknak csak a szép nyelvre és az ügyes mesére van gondjuk, a jövőben igyekezzenek szenvedélyt is oltani a darabba. Színészeink minden költői mozzanatot ragadjanak meg a szerep jellemének, a belső indulatnak a kifejezésére. Tanulmányozzák a festők és a szobrászok remekeit és a legremekebb szobrászt, a természetet. Az igazgatóság adjon elég időt a színészeknek a szerep gondos tanulmányozására és betanulására. Minden színésznek a neki való szerepet ossza ki, és tegye összevágóvá az előadásokat. A drámabíráló bizottság a legnagyobb szigorral rostálja meg a benyújtott műveket. A kritikusokhoz pedig azt a felhívást intézi, hogy kísérvék valódi figyelemmel művészetünk életét, a megrovást és a dicséretet a maga helyén alkalmazzák.

Ristorinak és társainak vendégszereplése mély nyomot hagyott a főváros művészi életében. Azonnali kézzelfogható változásról nem beszélhetünk, amint ezt Jókai és Salamon Ferenc is megállapították. A nagy kő nyomán támadt hullámgyűrűk, amelyet Ristori a színház napirendjének sima tavába dobott, hamarosan elsimultak. A mélyben azonban tovább érlelődtek és Gyulai, Greguss, Salamon Ferenc műveiben kikristályosodtak az irodalmi és művészi realizmusnak egyre jobban

hangoztatott igényei. Ezt az irányt mélyítették el a naturalizmus felé a későbbi évtizedekben hozzánk ellátogató nagy olasz művészek ; Ernesto Rossini, Giacinta Pezzana, Tommaso Salvini, Eleonora Duse, Gustavo Salvini, Ermete Zacconi, Ermete Novelli és Giovanni Grasso.³⁵ Nem a Nemzeti Színházban, hanem a német és a gyorsan szaporodó többi fővárosi színházban léptek fel, s megjelenésük nem egyszer a magyar-olasz barátság és szellemi rokonság jegyében fényes ünnepélyekre adott alkalmat. Gustavo Salvini valóságos lázba ejtette a főváros és az ország közönségét Bánk Bán olasznyelvű előadásával (1897. október 11—13), amely Gauss Viktor fordításában a Vígszínházban folyt le nagyszámú előkelő közönség előtt. Az olasz színpadi szerzők tolmácsolásában nagy jelentőségű volt különösen két színtársulat tevékenysége : a Compagnia Comica Goldoniana a nagy vígjátékiró halálának 100. évfordulója alkalmából (1893) a centenariumot követő évben, majd 1896-ban a Vígszínház alapítási évében méltó előadásban ismertette meg a főváros közönségével az igazi olaszos levegőjű színpadot. Giovanni Grasso sicíliai társulata a Magyar Színházban (1908) hozta először színre D'Annunzio «*La figlia di Jorio*» című pásztorjátékát.

Ristorióhoz hasonló káprázatos színpadi sikere Eleonora Dusenak volt, aki ugyancsak fényesen kiállta az összehasonlítást a székesfővárosban szintén vendégszereplő híres francia tragikával Sarah Bernhardt-ral. Első ízben 1892-ben jött hozzánk, s a nagy-külföldi drámairók mellett olasz szerzőket is megszólaltatott. (Verga, Goldoni.) Előadóművészetének lényegét a természetességben és az egyszerűségben látták az egykorú bírálók is. Utoljára 1907. március 22-én játszott a Vígszínházban, a magyar közönség lélekzetét visszafojtva kegyeletes csendben hallgatta minden idők egyik legnagyobb színésznőjének búcsújátékát, aki leg-híresebb szerepében, a Kaméliás Hölgyben, vett búcsút a magyar fővárostól.

A világháború után a Városi Színház látta vendégül elsőnek az olasz színészeket. Pirandello kitűnő társulattal személyesen hozta el a mai olasz irodalom legjellemzőbb alkotását, a metafizikai drámát, és bevezető előadásában mély bölcseséggel ismertette művészi hitvallását.

A főváros vezetősége ünnepélyesen fogadta Pirandellót és társulatát, amely a «*Sei personaggio in cerca d'autore*», «*Così è se vi pare*» és a «*Vestire*

³⁵ Lásd még ARTURO NAGY: *Attori italiani a Budapest dal 1856 in poi*. «Corvina», N. S. II. 1939. 8—12. sz. — NAGY

ARTUR: *Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban 1837—1884-ig*. Budapest, 1940.

gli ignudi» előadásával (1926. december 20, 21, 22) hozzájárult a háború után újból feléledő olasz-magyar szellemi kapcsolatok elmélyítéséhez. Ezt a törekvést maga Pirandello is hangoztatta, különös melegséggel méltatva a Corvin Mátyás magyar-olasz egyesület tevékenységét és érdemeit.

Olasz vendégszínészeink sora a Nemzeti Színház Kamaraszínházában zárult le Emma Grammatica vendégszereplésével, aki reális lélekrajzával a legnagyobb elismerést vívta ki. Jövedele összeesett az olasz-magyar barátsági szerződés római aláírásával, ami még csak fokozta a közönség lelkesedését.

Ristori káprázatos sikerű vendégszereplése nemcsak ráirányította az írók és a közönség figyelmét az olasz színpadi irodalomra, hanem szabadabb levegőt és bátorító ösztönzést is hozott. A nemzeti elnyomatás korában a német hatás újra erőteljesen érvényesült. Az 1851. február 21-én színrekerült «Nőtlen maradok» c. vígjáték esete mutatja ezt a legjellemzőbben. Fekete Soma, a darab fordítója, német eredetiből, Blum Károly «Ich bleibe ledig»-jéből ültette át a vígjátékot a Nemzeti Színház számára. A német szerző viszont Alberto Nota külföldön is eléggé ismert vígjátékát, az «Il filosofo celibe»-t vette alapul, amelyet magyar nyelven Császár Ferenc már 1833-ban kiadott az Akadémia külföldi játékszíngyűjteményében. Ugyanebben az évben adták elő Jakab István fordításában Nota *Jótevő és árva*-ját. A magyar közönség előtt így régóta ismerősen csengett Alberto Nota neve, s a Nemzeti Színház egyéb szempont mellett minden bizonnyal a politikai helyzetet is mérlegelte, amikor a német átdolgozó nevét viselő darabot választotta.

Ristori pesti látogatása után viszont mindjárt két olasz szerző is szóhoz juthatott a magyar színpadon. Bulyovszky Lilla, Ristori lelkes csodálója és követője, szép sikert aratott Leone Fortis egyik sovány irodalmi becsű romantikus drámájában, a «Cuore ed arte»-ban. Csépy Pál fordította le «Gabriela, vagy szív és művészet» címen; az első előadás (1857. április 1-én) egyúttal Bulyovszky Lilla jutalomjátéka volt, aki Ristori modorában oly lenyűgöző hatással alakította a címszerep érzélgős, ellentétes lelki helyzetekben vergődő hercegnőjét, hogy a közönség elragadtatása határtalan volt. Ez bátorította a művésznőt külföldi körútra, amelyen becsületet és elismerést szerzett a magyar művészetnek.

Sárossy Gyula, a Ristoriért rajongó, tüzes szavú költő az olasz irodalom nagyjainak egyikét, Vincenzo Montit, ismertette meg a főváros közönségével. A «Manfrédi, Faenza hercege» komoly irodalmi értéket képvisel; Sárossy fordítása is kifogástalan. Greguss megállapítása szerint: «Monti Vincze Manfrédija a klasszikus iskolához tartozó, nemes

hangú mű, aminőt vajha többet láthatnánk színpadunkon.»³⁶ Greguss éles szeme azonban rögtön felfedezte a tragédia alapvető hibáját, hogy a főhős bukása nem származik bűnből, mert Manfrédi félreértés áldozata. Az 1857. szeptember 16-án megtartott előadást Egressy Gábor választotta jutalomjátékaul, aki Ubaldot személyesítette meg. Matilde szerepe szenvedélyes, ellentétekben kirobbanó játékot követelt volna Jókainé tól; a közönség benne is Ristorit szerette volna viszontlátni. A férjgyilkos asszony Ristori-szerű örvénylésének ábrázolása azonban meghaladta fizikai erejét.

A kiegyezés létrejöttével minden akadály elhárult az olasz darabok útjából is. Az írók és a közönség figyelve már hosszú idő óta tartózkodóan elfordult az olasz irodalomtól, amely az egységes Olaszországért folyó küzdelem korában a közösen sóvárgott, de veszélyes törekvések hordozója volt.

Lassanként mégis csak megtört a jég. Csepregi Lajosé a kezdeményezés érdeme, aki elsőnek Paolo Ferrari *«Il duello»* című drámáját ültette át magyarra. 1872. április 26-án tűzték először műsorra a Nemzeti Színházban; közérdekű témájára felfigyelt a sajtó és a közönség. A következő évben színrekerült Paolo Giacometti *«Carlo Il Re d'Inghilterra»* című történelmi vígjátéka, 1875-ben pedig Leo di Castelnovo *«Un cuore morto»*-ja, mindkettő Csepregi Lajos fordításában. Sokkal szerencsésebb kézzel választotta ki a fordítandó darabokat a széles irodalmi látókörrrel rendelkező Radó Antal, az olasz irodalom legtermékenyebb magyar tolmácsolója. A világháború kitörése előtti időszakban számos kiváló, vagy divatos olasz szerzőnek, köztük Giuseppe Giacosanak (*Una partita a scacchi*, 1887; *Trisiti Amori* 1897), Giuseppe Costettinek (*Solita storia* 1888), Roberto Braconak (*Don Pietro Caruso* 1898), Giovanni Verganak (*Cavalleria Rusticana* 1903) és Carlo Goldoninak (*Il bugiardo* 1907) szerzett polgárjogot a magyar színpadon.

Ekkor már több buzgó munkás szorgosan igyekezett terjeszteni hazánkban az olasz irodalmat. Rényi Rezső, Rudán Amadéval, Cavallotti egyfelvonásos vígjátékát a *«La figlia di Jesto»*-t (1896), Hegedüs Sándor Enrico Annibale Butti *«Lucifer»*-ét (1906) és C. Goldoni *«La Locandiera»*-ját (1912) fordította le a Nemzeti Színház számára.

A világháború után Radó Antal sietett a fejlődésben szükségképpen jelentkező hézagot kitölteni Dario Niccodemi (*L'ombra* 1923), D'Annunzio (*La Gioconda* 1926), Pirandello (*Trovarsi* 1933), korunk e három legnagyobb olasz színpadi szerzőjének avatott tollú tolmácsolásával.

³⁶ GREGUSS id. m.

Példáját mások is követték, s így Pirandello még Balla Ignác fordításában (*Il piacere dell'onestà* 1924), Niccodemi (*L'alba, il giorno, la notte* 1929) Oscarre di Franco tolmácsolásában, D'Annunzio pedig (*La figlia di Jorio* 1937) Kallós Zsigmond és Balla Ignác, illetve Oláh Gábor átültetésében lett mindmegannyi ékessége a fővárosi magyar színpadnak. A Nemzeti Színház nagy érdeme, hogy mindig felkarolta és ápolta az olasz-magyar irodalmi és művészeti kapcsolatokat. Az utóbbi években melegen érdeklődött a legújabb és legjellemzőbb színpadi művek iránt. Színrehozta a többek közt Mussolini és Forzano jellegzetes közös alkotását a *Száz Nap*-ot Herczeg Géza átdolgozásában.

A Nemzeti Színház centenaris műsorát gazdagították Cesare Vico Ludovici *Ruotá*-ja. Lánczy Margit fordításában került színre, Goldoni «*Il Ventaglio*»-jával közös előadásban, amelyet Antonio Widmar műfordítói buzgalmának köszönhetünk. Rino Alessi *Medici Katalin*-jának viszont azt a szerepet szánta Németh Antal igazgató, hogy a jubiláris év külföldi újdonságainak sorát nyissa meg Fáy E. Béla átültetésében.

Befejezésül röviden foglalkoznunk kell a Nemzeti Színházban előadott olasz operákkal is, amelyek a színház életének első évtizedeiben sokszor döntő szerepet játszottak. Bajza tiltakozott is a túlzott operakultusz ellen, mert a nemzeti dráma kibontakozására károsnak tartotta. Pukánszky Kádár Jolán nagyon helyesen állapítja meg, hogy a gyakorlat az opera barátainak adott igazat. Az opera nélkül ugyanis nem vívhatta volna meg a fővárosi magyar színpad diadalmas harcát a pesti német színházzal, mert nem tudta volna megnyerni közönségül a legnagyobb társadalmi és anyagi erőt jelentő főúri rendet, amely nemzetközi műveltségénél fogva legnagyobb élvezője volt az operának.³⁷

Az olasz opera virágkora nálunk is mint Bécsben az 1830–50 évekre esik. A szövegkönyvet kezdetben nagyobbrészt német eredetiből fordították, tekintve, hogy bécsi közvetítéssel jutottak el hozzánk a divatos zeneművek.³⁸

A Nemzeti Színház Rossinivel kezdte meg az operai műsort 1837. augusztus 29-én. A *Sevillai borbély*-ban Déryné Rosinája ezúttal is telt házat vonzott. Október 28-án Bellini *Normá*-ját mutatta be, amelyet két nap mulva Schodelné, a Kärntner Thor melletti színház egykori énekesnője vett át tőle. November 4-én a másik új Bellini-opera, a

³⁷ PUKÁNSZKY KÁDÁR JOLÁN: *Nemzeti Színházunk és a közvélemény a XIX. században*. «Budapesti Szemle», 1937. aug. (717. sz.) 191. l.

³⁸ VÁRADY EMERICO: *La letteratura Italiana e la sua influenza in Ungheria*. Roma. 1934. I. 329.

Montecchi és Capuletti-párt Júliáját szintén a vendégszínésznő énekelte, aki a *Straniera*-ban (dec. 21) és a *Beatrice da Tenda*-ban is (1838. márc. 13) háttérbe szorította Dérynét.

Bellini egyeduralmát 1838. június 26-án megszüntette Spontini *Vesta Szüze*. Ebben Júliát Schodelné, a főpaprét Déryné alakította.

Az operai műsor hamarosan széles mederben bontakozott ki Schodelné körül, aki 1838 január 15-től kezdve szerződéses tagja volt a színháznak. Ő vitte diadalra Donizetti darabjait, melyekből rövid egymásutánban négyet is bemutattak (*Bájital* 1838; *Gemma di Vergy, Borgia Lucretia, Saardami polgármester* 1839). Őt ünnepelték Mercadante *Esküjében* is (1939).

A negyvenes évek uralkodó csillaga Donizetti maradt, egyébként az eddig kialakult műsor alig változott. A Donizetti-bemutatókon kívül (*Marino Faliero* 1840; *Devereux Róbert, Belizár* 1841) Bellini *Alvajáró*-jának volt az övéhez mérhető sikere. Donizetti új darabjaiban továbbra is Schodelné aratta diadalait. Fényes sikere volt «Az ezred leányá»-ban és a «Lindá»-ban. Ezen utóbbiban színjátszó művészetével is elragadta hallgatóit.

A «*Don Sebastian*» bemutatóján (1846) hozzá méltó férfiénekés is akadt Wolf (Farkas) Károly személyében. *Lammermoori Luciá*-t azonban Paksyné Mochonaky Amália csodáltatta meg először (1847) a Nemzeti színpadán, ahol közel 200 előadást ért meg.

Ugyanebben az évben honosodott meg nálunk Verdi művészete is. A *Nabukodonozor*-ban Füredi Mihály, az *Ernani*-ban rajta kívül Wolf és Hollósy Kornélia biztosította a hódító sikert. Schodelné is Verdi *Macbeth*-jében nyújtotta utolsó nagy művészi teljesítményét.

Az elnyomatás korában Verdi megmaradt az olasz opera főképviselőjének. Ráday hamarosan színrehozta a *Traviátá*-t, Radnótfáy az *Álarcosbál*-t. A *Rigoletto* (1852) Füredi és Hollósy Kornélia (Gilda) előadásában kezdte meg nálunk diadalútját. A *Troubadour* (1854) Leonoráját Lesniewska Lujza énekelte először.

A kiegyezést követő időszakban az olasz opera egyre jobban tért veszt a francia és német zeneművekkel szemben. Verdi tartja csak továbbra is megingathatatlanul fényes rangját két nagyszerű új bemutatóval, a *Don Carlos*-szal és az *Aida*-val.

1884. június 30-án volt az utolsó előadás a Nemzeti Színházban az énekes színpad szétválása előtt. Ugyanez az olasz opera szerepelt a műsoron, mint az első opera-est alkalmával. A Sevillai borbély Rosinájában Risley Lélia búcsúzott el a halhatatlan deszkáktól.

Ha most ki akarjuk domborítani a Nemzeti Színházban előadott olasz darabok jelentőségét, számszerű adatok is rendelkezésünkre állanak. Németh Antal a centenarium évét megelőzőleg 26 színműíró 34 darabját tartotta számon, amelyek 368 színházi est műsorát töltötték ki. Ehhez hozzá kell számítanunk 2431 operaelőadást. Sokkal többet mond e nagy számnál az a megállapítás, hogy az első magyar opera, Erkel Ferenc *Hunyadi László*-ja is az olasz zeneművészet termékeny talajából sarjadt ki. Rédey Ferenc szavait idézve : «Az olasz iskola modorában itt a magyar génusz lelt önmagára».

A fővárosi magyar színjátszás közel ötvenéves első szakát bízvást a Nemzeti Színház bölcsőkorának tekinthetjük. Erre 16 olasz darab (köztük 4 opera) esik 77 előadással. Az áttekintett másfélszáz esztendő során így mindent összevéve 2866 ízben szólt az olasz génusz a magyar közönséghez a Nemzeti Színház, és az azt megelőző fővárosi magyar színpad közvetítésével.

Az olasz színdarab és színművészet időnként számottevő tényező volt a magyar színjátszás fejlődésében. Napjainkban is méltó hely illeti meg színházaink műsorában és művészi törekvéseiben. A magyar közönség ma sem marad adósa színigazgatóink, színészeink és íróink fáradozásának, amint ezt a Goldoni-előadásoknak a Nemzeti Színházban³⁹ és a rádióban való felújítása, vagy Pütkösti Andor művészi vállalkozásainak (Gozzi : *L'Amore dellè tre melarance*, Pirandello : *Enrico IV.*) nagy közönségsikere bizonyítja.

SZABÓ MIHÁLY

³⁹ LADISLAO PÁLINKÁS id. m. u. o.

KÖNYVISMERTETÉSEK

ALESSANDRO MANZONI: *A jegyesek*. Révay József fordítása. Franklin-Társulat kiadása, 1942, XV—264—258 ll.

Némelyek szerint a «Promessi Sposi», amelyet az olasz irodalom reprezentatív művei közé soroltak mintegy összehasonlítást képezni a Divina Commedia-és az Orlando Furiosoval, mivel nem tett szert a haza határain túl a másik kettő hírnevére, nem egyetemes remekmű és a műnek erre a «nem egyetemességére» a következő magyarázatokat adják: hogy a regényt vallásetikai elfogultsága bizonyos «áthathatatlan homályos légkörrel» vonta be; és ezért Manzoni műve nem gyakorolt semmilyen jelentős hatást az idegen irodalmak fejlődésére (Citanna); hogy a «lélektani probléma momentáneitása, amely a szellemét képezi» és «a novella vidékiessége» a regény elterjedésének ártalmára lettek (Carducci); hogy Olaszországon kívül a Promessi Sposi-t mindössze Scott regényeinek szerencsés utánzatának tartják (Croce).

Mindhárom érvelés szuggesztív és az igazság egy részét is tartalmazza, de nem magyarázhatnak meg eléggé más még kisebb belső értékű művek sikerét. Tényleg, ha vitatható az a vélemény, amely szerint az a külföldi nem katolikus olvasók szemében a regénynek ártott tiszta katolikus szelleme; ha elfogadható is az a tétel, hogy a tények és szereplők és az őket jellemző lélektani eshetőségek szűken lokalizálták a regény eszményét; ha végül az a közönséges előítélet, hogy a Scott-műfaj egyszerű utánzatáról van szó, eltávolíthatta adott pillanatokban bizonyos országok olvasóközönségét a regénytől, szerintünk az «I Promessi Sposi» viszonylagosan csekély külföldi elterjedtségének igazi oka egészen más és pedig kettős: 1. a Manzoni-mű átültetésének nehézsége más nyelvre (valamennyi művészi szépségével és valamennyi lélektani finom-

ságával); 2. a történelmi készültség szigorúsága, amelyet a regény megkövetel attól az olvasótól, aki meg akarja érteni és becsülni, nemcsak az egyes hozzáférhetőbb részleteket úgy-ahogy élvezni. A mondottak megerősítését látjuk abban a jelentős számú részleges vagy éppen megcsonkított fordításban, amely a műből különféle nyelveken különböző időszakokban készült, főleg gyakorlati megfontolásokból: kereskedelmi, politikai, vallás erkölcsi, de egyáltalán nem művészi vagy irodalmi szempontokból. Köztudomású, hogy Manzoni regénye nyersanyagát hosszú és komoly tanulmányok alapján Melchiorre Gioia tractatusából, Ripamonte krónikájából, számos, Lombardia XVII. századbeli életére vonatkozó könyvből és okmányból, valamint ifjúkori emlékeiből vette; az általa leírt és bemutatott helyek a Comotó körül hosszú megszokásból voltak előtte olyan ismeretesekek. Mindezen okok, amelyek külföldön megakadályozták a könyv azonnali elterjedését, Olaszországban viszont sikerének tényezőivé váltak; valóban a mű az Olaszországban kiadott első történelmi regények egyike volt; még ellentétes eszméktől áthatott olvasói is azonnal megszerették: egyforma tetszéssel olvasták mind az egyház hívei, mind ellenségei; a hazafiak és az osztrákpárti reakcionáriusok.

Alighogy megjelent 1827-ben a regény, a közönség mohón vetette rá magát és tüstént megjelentek a fordítások is: kettő francia, kettő német és egy angol nyelvű. Magyarországon is, ez a mű mindig élénk és állandó érdeklődésnek örvendett az olvasók között, amióta 1851-ben megjelent első fordítása Mézáros Imre tollából; ez egyáltalán nem volt hű fordítás, sőt nem is az eredeti alapján készült, hanem Schmidt Kristóf

német fordítása nyomán. Nyilvánvaló, hogy a fordító csupán a tények anyagát akarta rendezni, minden stílus vagy művészi szempont mellőzésével és ezért az olvasó a Manzoni-remekmű esztétikai értékéről kevéssé vagy egyáltalán nem alkothatott magának fogalmat. Egy második fordítást készít Beksics Gusztáv 1874-ben, de ez sem volt teljes, mert azokat a részleteket, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a két jegyes történetéhez és amelyek mégis kidomborították volna a műben lelhető realiztikus megfigyelés élességét, a táj sajtáságos színezetét és az egész regényt átható finom humort, — elhagyta a fordító és így Manzoni művészete e fordításban is felismerhetetlen. Mindazonáltal a fordításnak bizonyos sikere volt és Ráth Móric családi könyvtárában több kiadást ért meg 1884-ben és 1892-ben. Mindent egybevetve Magyarországon a legjobb fordítás mindmáig az 1901-ben megjelent Vétési (Winkler) József-féle; ez a fordítás az 1896-os Hoepli-kiadású eredetit vette alapul. E fordítás képviseli az első komoly törekvést, hogy az eredeti szöveghez hű maradjon a szellem és betű szerint, de nem teljes sikerrel, mert gyakran a kifejezésekben a magyar nyelvvel szemben idegen jelleget tart meg. Időrendben az utolsó fordítás Várdai Béláé (1929), de ez tulajdonképpen a regény rövidebb kiadása Vétési fordítása nyomán.

Az előttünk fekvő Révay-fordítás, az olasz-magyar művelődési kapcsolatok ügyének mintegy értékes és kedves karácsonyi ajándéka, mind a fordító bevallása, mind személyes tapasztalatunk szerint olyan teljes fordítás, amely szembeáll az eredeti stílusnehézségeivel és szerencsésen oldja meg azokat; iparkodik megadni a magyar szövegnek az olasz szöveg jellegzetességeit, mind a

Manzoni-mondatfűzés, mind a magyar kifejezések és szólásmódok szempontjából; ebben az eljárásában felhasználja Vetésitől, a maga fordításában követett észrevételeit, utánozva ebben Babitsnak a Szász-féle elavult fordítással szembeni

eljárását. Révay elkerülte elődei hibáit és így az eredeti szöveghez hű és Alessandro Manzoni őszinte és egyetemes művészetét tiszteletben tartó hibátlan átültetésével gazdagította a magyar fordítás-sorozatot.

REMIGIO PIAN

KARDOS TIBOR : *Magyarország antik hagyományai*. Parthenon, Budapest, 1942, 93 ll.

Az európai kultúrára ható klasszikus hagyomány hatásosságának problémáját több műben tették már általános vizsgálat tárgyává e században, kezdve Zielinski híres munkájától; de ami a magyar művelődést illeti, eddig csak részlettanulmányokkal találkoztunk: akár egyes korszakokra, akár egyes kiemelkedő személyekre vonatkozóan. Ennél fogva igen időszerű ez az ügyes szintézis, amelyet a hasonló tanulmányokban különösen illetékes Kardos nyújt a választékos és hasznos «Parthenon Tanulmányok» legújabb kis kötetében.

Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a szerző ebben a kis munkájában nem annyira a klasszikus hagyománynak a magyar kultúrára gyakorolt hatását akarja vizsgálni, hanem inkább meghatározza, mikor és mily módon történt a szerencsés találkozás a magyar lélek és az antik kultúra teremő géniusza között.

E találkozás tényleg nem egyetlen korszakban folyt le, hanem mindig ismétlődött, új gyümölcsökben termékenyen a különböző időszakokban.

Először akkor volt, amikor a magyar honfoglalók meghódították az országot, ahol azonban az előző betörések és vándorlások miatt az itt virágzott római mű-

velődésnek csak igen kevés jelének kellett lennie: néhány központ vagy név, amely még emlékeztetett a régi nagyságra és a lerombolt épületekben vagy a vidéken, a régi népesség szórványai, a latin nyelv és hagyományok meg szokások állhatatos őrzőiként. Ennek ellenére a magyar uralkodók még sem iparkodnak berendezni a maguk egyeduralmát egészen a római császárok mintájára, vagy államát a római berendezkedésre. Ezek a magyar uralkodók már keresztényekké váltak és ezt a vallást mostantól fogva terjeszteni és támogatni iparkodnak; sőt — a szerző helyes felfogása szerint — ez a vallás a legdőntőbb tényező ebben a magyar géniusz és a romanitás közt lefolyt első találkozásban. A keresztény vallással azonban befogadják a latin nyelvet is, amely hosszú ideig megmaradt az Egyházban és egyengette a római irodalom útját; ez éreztette hatását a történetíráson és általában Magyarország politikai és társadalmi felfogásán. Mindazonáltal a magyar kultúra nem maradt teljesen passzív és nem akarta elveszteni lényeges jellegzetességeit, ezért csak azt fogadta be, ami formatív elem volt és visszautasította azt, ami fejlődését megakadályozta volna. Külön figyelmet érdemel az a paragrafus,

amelyben a szerző, miután utal a római művészetnek a magyarra gyakorolt hatására, kiemeli a Gesta Ungarorumban és Anonymus elbeszéléseiben lelhető néhány, az antik trójai legendákra emlékeztető vonatkozást; azonban meg kell vizsgálni, hogy ezek közvetlenül a latin íróktól vagy bizonyos esetekben a nyugati lovagköltészetből származnak-e.

A második mozzanat a humanizmusé. És itt egész biztos, nem hiányzott az anyag, de a szerző célszerűen ki tudta választani a korszakot jellemző főjelenségeket. Bemutatja a Magyarországra jött humanisták működését Piccolomini-től Bonfiniig, kimutatva: egyik-másik számára hogyan válik a magyar táj szinte klasszikus tájjá, hogyan kelnek új életre az antik helynevek, milyen gyakran keletkeznek fantasztikus etimológiák és végül hogyan születnek olyan tanok, amelyeket ma nagyon támadnak, mint pl. a dáciai római kontinuitás (amelyet a mai magyar tudósok joggal elleneznek.) A szerző beszél még a humanista típusú magyar állameszméről, amely a humanista Mátyás király udvarában él és ezeknek az eszméknek az uralkodó halála után való továbbhatásáról, amikor azok elterjednek a különböző rétegekben és főleg a diákok között. Ennek a kornak végül jellegzetes vonása egy olyan magyar nyelv szükségérzete, amely a latin mellett a vallás és a kultúra nyelve lenne.

A harmadik találkozás az antik hagyomány és a magyar szellem közt az ú. n. barokk-korban van. A klasszikus kultúra horizontja most tágabb, de a magyar szellem mindinkább megszilárdult és ha találunk is az irodalomban még sok klasszikus elemet, ezek összekeverednek a magyar szokásokkal, élettel, tájjal. Erdélyben különösen érez-

hető a pádovai egyetem hatása és az a történetírás, amely itt keletkezik, szinte olyan, mint valami színdarab-jelenet, amelyben a fejedelmek hasonlóak az antik hősökhez; és tényleg ilyen «hősöktől és hősnőktől» veszi címét Kardos művének ez a fejezete is. A magyar szellem folytonos megszilárdulását észrevehetjük abból a tényből is, hogy e korszakban a magyar nyelv a latinnal szemben mindinkább tért hódít: sőt ekkor zajlik le a magyar nyelvújítás kezdete is.

Végül az utolsó korszak a XIX. században van, amelyben a klasszicizmus és a romanticizmus élénk harcát látjuk, akárcsak más európai államokban. Magyarországon a romanticizmus a francia forradalmat követi és kiemelten keleti jellegű, míg a klasszicizmust megerősíti a német, főleg a jenai egyetemeken tanuló ifjak révén a neohumanizmus. Ez a klasszicizmus 1848 után leáldozik és csak néhány író művében tér még vissza, hozzánk közelálló korszakban. De a század eleje óta a nemesség latin iskolákban nevelődik, az irodalomban és főleg a költészetben újraélednek az antik tájak és hősök, miközben a klasszicizmust politikai téren is támogatja Kossuth, Széchenyi, Kölcsey, aki az új görög klasszicizmusra törekszik. Úgy hogy azt mondhatjuk, ha ebben a korszakban a latin kultúra tere valamiképpen szűkül is, a klasszikus irány a hellén kultúrával gazdagodik.

Az antik hagyomány folytonosságának gondolata — (de egy olyan folytonosságé, amely minden időben új alakban és új megnyilvánulásban jelentkezik), tűnik ki Kardosnak ebből a világos és szerencsés szintéziséből, amelynek látszólagos egyszerűsége alatt megérezzük a szerző nagy és szilárd kultúráját; ezt különben a könyv végén közölt bőséges

jegyzet is mutatja és egyben ügyesen tájékoztatja a részletekre is vágyó műveltebb olvasót.

Befejezésül még csak annyit: ez az írás megérdemelné, hogy fordítás útján a nem magyar közönség is megismerje, minthogy kis terjedelme ellenére nemcsak a magyar kultúra sokoldalú megnyilvánulását és állásfoglalását magya-

rázza meg a különböző korszakokban, hanem felfedi ama szoros kapcsolato mély okait is, amelyek a magyar szellemet más országokéhoz és főleg Olaszországéhoz kötik, amellyel Magyarország egyéb történeti és politikai szilárd kötelékkel van szorosan egybekapcsolva.

G. LIBERTINI

HORVÁTH BÉLA: *Húsz olasz költő*. Róma könyvkiadó vállalat. Budapest, 1943, 70 ll.

Horváth Béla ízléses kis könyvben (amely első kötetét képezi a Budapesten nemrég megalakult Róma könyvkiadó vállalatától hirdetett olasz művek magyar fordítás-sorozatának), finom esztétikai ízlést eláruló fordítói munkával összegyűjtötte az olasz irodalom különböző századaiban virágzott húsz lírikus huszonnégy alkotását: két XIII. sz.-i, egy XIV. sz.-i, két XV. sz.-i, egy XVI. sz.-i, két XIX. sz.-i és tizenkét mai verset. Minthogy a fordító nem árulja el azt az elvet, amelyet követett a szerzők, illetve műveik kiválasztásánál, és minthogy ez az elv magából az antológiából sem tűnik ki, fel kell tételeznünk, hogy tolmácsi mivoltának művészi bizonyosságát akarta adni, minden egyéb meggondolás helyett, csupán fordítói készségét és költői fogékonyságát gyakorolva a vele legkongeniálisabb költőkön és műveiken; és ezért őszinte hálával tartozunk neki, mert bármennyire igyekezett is volna, hogy szervezesebbé, illetve teljesebbe tegye e gyűjteményt, feltétlenül kevésbé őszinte, következőkép kevésbé tökéletes munkát nyújtott volna.

A kiválasztott szerzők egymásutánja külső, időrendi sorrendet (bár a XVII. és XVIII. sz.-i lírikusok mellőzése miatt elég jelentős hiánnyal: így nem szerepelnek a marinisták, az arkádiaiak és a klasszikusok Pariniig) követ, az eklektikus sorrenddel szemben. Tényleg Aquinói Sz. Tamás és Jacopone da Todi vallásos költészetének példái mellett találunk más, hazafias ihletettséget, mint *Petrarca All'Italiája*, vagy madrigál hangút, mint *Lorenzo de Medici* szonettje, vagy *Michelangelo Buonarroti* zord és erőteljes *Dante*-ja, vagy még *Tommaso Campanella* sötéten átszenvedett szonettje, avagy váltakozva: vallásos és hazafias tárgyút, mint *Alessandro Manzoni Resurrenzione* és *Il Cinque Maggio*-ja.

Ez első fordítói kísérletében szereplő irodalmi kedvenceiből ítélve, Horváth igen nagy érzékkel bír a vallásos és misztikus utalások iránt, de annak az irodalmi dekadens iránynak a bonyolult technikai és stilisztikai tapasztalatai iránt is, amely a huszadik század szembeötlő jelensége és amely a művészi kifejezés-közvetlenség romantikus felfogásának értelmezéséből fakadt.

a D'Annunzio például, akit Horváth *Morte del cervo* és Pán isten eljöttére vonatkozó *Annunzio*-fordításaiban mutat be, bár részben megszabadítja az olasz költészetet a hagyományos és még Carducci működésében gyökerező akadémizmus és klasszicizmus maradványaitól, új kifejezésmódokat és új érzéseket teremt és ezek maguk alkotják a költészet lényegét a kádenciák, a szünetek és a konzonanciák varázsával együtt.

A dekadens irodalmi irány körén belül élnek mindazok a költők, akiket általában a *crepuscolari*, a *futuristi* és az *ermetici* megnevezésekkel jelölünk; és Horváth ezeknek néhány jellegetes alakját mutatja be az eredetihez hű és a hangsúly, ritmus, valamint versmérték szempontjából is megfelelő fordításban. (Paolo Buzzi, Massimo Bontempelli, Giuseppe Ungaretti, Ugo Betti, Nicola Moscardelli, Lionello Fiumi és Giovanni Papini.) Például Papini számára, híven a művészet autonómiájához, amint azt maga hangsúlyozta versei (*Cento pagine di poesia, Opera prima*) elé írt *Ragioni in prosa*-ban, a művész célja olyan szokatlan hangharmóniák létrehozása, amelyek a szavak értelmétől függetlenül is tetszenek. Lionello Fiumi, akit, első verskötetének (*Polline*, 1914) kiadása óta a szabadverseiben szereplő lírai képek és realiztikus és groteszk motívumok merész közelítése miatt, elszánt iskolafőnek tartottak, a *Poesie scelté*-jét megelőző *Avvertenza*-ban nem hiszi, hogy ifjúkori versei a költészet országútjáról való letérést képviselnék, mielőtt azt állítja, hogy az egykorú ízlés-

megegyezés történetileg fogja őt igazolni; tényleg a lélek tétlen magára hagyása a benyomások következtelen és szeszélyes egymásrakövetkezésével szemben és a belőle fakadt ritmus- és stílusformák feloldása általános európai jelenség (és mintegy esztétikai vetülete az utóbbi negyven évben tapasztalt ítéletképesség hanyatlásnak.)

A lírai tisztaság és bensőség igazságait képviselik többek közt Nicola Moscardelli, Ugo Betti és valamennyi közt a legolvasottabb Giuseppe Ungaretti, akiknek személyes árnaylatait és jellegzeteségeit, amint látjuk, Horváth meg tudja ragadni. Költeményeik *nem fejeznek ki*, hanem *sugallnak*; nem akarnak eljutni a képzelethez az értelem útján, hanem az emberek isteni bensőségéhez fordulnak. Többféle hermetizmusfokozat van, szinte valamennyiben azonban túlsúlyban van egy bizonyos olasz józan ész és a klasszicizmus bizonyos kitörülhetetlen bélyege, amely nem más, mint a képzelet egybeolvadása az értelemmel; és ezek a tulajdonságok sok hasonló újítót tartottak távol a külföldi esztétizmusok számtalan kilengéseitől.

Ezt a költők és költészeti irányok közt tapasztalható rövid megkülönböztetést azért akartuk körvonalozni ebből az alkalomból, (hogy Horváth jelentős fordításaiban az olasz költészetből kis kötetével ízelítőt nyújtott), mert ki kívántuk emelni hallgatólag is azt a különböző természetű (technikai, stilisztikai és fordítási) nehézséget, amellyel meg kellett küzdenie, de főként, hogy kifejezzük a fordítónak őszinte örömeinket és helyeslésünket.

REMIGIO PIAN

EMLÉKEZÉSEK

100.* Nehéz kitalálni ezeket az emlékezéseket, de még nehezebb megvalósítani őket, mert gyakran ügyes az ember, de nem cselekszik ; azért ha élni akartok velők, vegyetek erőt a természeteteken és tegyetek szert jó hajlandóságra ; ennek segítségével nemcsak véghez fogjátok vinni mindezt, hanem fáradság nélkül megteszik nektek azt, amit a józan ész parancsol.

8. Szereti a nép az államban azt a férfit, aki igazságot szolgáltat ; az okosakat inkább tisztelik, mint szeretik.

15. Aki nem érzi magát eléggé biztonságban akár szerződés folytán, akár mert olyan hatalmasnak véli magát, hogy semilyen esetben sincs mitől tartania, esztelenséget követ el, ha a mások háborújában semleges marad, mert nem elégtíti ki a legyőzöttet és a győző kényének teszi ki magát ; és aki nem hisz a józan észnek, vegye tekintetbe a mi városunk példáját és azt, ami vele történt semlegessége miatt abban a háborúban, amelyet Gyula pápa és az aragóniai Katolikus király viselt Lajos francia királlyal.

* Válogatott maximákat adunk a nagy olasz történetíró-politikus : Francesco Guicciardini (1483—1540) *«Emlékezések»* c. művéből. A közölt szemelvények az Emlékezések első sorozatából valók. Guicciardini összes művei megjelentek a Laterza (Bari)-kiadású Scrittori d'Italia sorozatban : *La storia Fiorentina, Discorsi politici, Del reggimento di Firenze,*

Considerazioni sui discorsi del Machiavelli, Ricordi, Storia d'Italia. Az itt közreadott eredeti szöveg alapján készült a szemelvények fordítása. Igen gazdag Machiavelli e méltó kortársának kritikai életrajzirodalma. Életére és működésére lásd Edoardo Bizzarri, *L'Italiano Francesco Guicciardini* (Vallecchi, Firenze, 1942—XX) c. művet.

16. Ha mégis semleges akarsz maradni, legalább tárgyalj meg a semlegességet azzal a féllal, amely azt óhajtja, mert egy módja ez a csatlakozásnak ; és ha ő fog győzni, talán lesz benne mégis valami fék vagy szégyenkezés, hogy ne támadjon rád.

23. A gonoszlelkűség a szegényekben könnyen keletkezhetik véletlenül, a gazdagokban gyakrabban van meg természetüknél fogva ; rendesen azonban elítélendőbb a gazdagban, mint a szegényben.

30. Már Pescara örgrófja mondotta nekem, hogy azok a dolgok, amelyeket egyetemesen óhajtanak, ritka esetben sikerülnek ; ha igaz, ennek oka az, hogy a kevesek azok, akik általában megadják a dolgok indítékát és a kevesek célja szinte mindig ellenkezik a sokak céljával és vágyával.

31. Sohase harcoljatok a vallással, sem olyan dolgokkal, amelyek Istentől látszanak függeni ; mert e tárgynak túlnagy ereje van az együgyűek lelkében.

32. Helyesen mondták, hogy a túlsok vallásosság megrontja a világot, mert elgyengíti a szíveket, behálózza az embereket ezer tévedéssel és elvonja őket sok nagylelkű és férfias vállalkozástól ; ezzel nem akarok ellentétbe jönni a keresztény hittel és az istentisztelettel, sőt inkább megerősíteni és növelni akarom megkülönböztetve a túlsokat az elégtől és buzdítva az elméket, hogy jól vegyék tekintetbe minek kell fontosságot tulajdonítani és mi kicsinyelhető le.

41. Az emberek inkább tartják emlékezetükben a sérelmeket, mint a jótetteket ; sőt amikor emlékeznek is a jótétre, kisebbre becsülik, mint tényleg volt, mert meg vannak győződve arról, hogy többet érdemelnek, mint amennyit igazán megérdemelnek ; az ellenkezőjét cselekszik a sérelemmel, amely mindenkinek jobban fáj, mint amennyire észszerűen kellene fájni ; ezért ahol a többi körülmény egyenlő, őrizkedjetez attól, hogy valakivel olyan szívességet tegyetez, amely szükségképpen egy másiknak egyenlő kellemetlenséget okoz, mert a fent említett okból az ember sokkal inkább veszít, mint nyer.

42. Jobban bízhattok olyanban, akinek szüksége van rátok, vagy az adott esetben közös az érdeke, mint olyanban, akivel jót cselekedtetek, mert az emberek általában nem hálásak ; azért ha nem akartok csalódní, ezzel a mértékkel vegyetez fontolóra minden eshetőséget.

43. Azért tettem ide ezeket az emlékezéseket, hogy tudjatek élni és tudjatek megismerni mennyit nyomnak a latban a dolgok, nem pedig, hogy visszatartsalak benneteket a jótevéstől ; mert azonkívül, hogy ez nagylelkű dolog és szép lélekből fakad, látni mégis, hogy néha valamely jótéteményt jutalmaznak és oly módon is, hogy sokat is eredményez ; és elhihető, hogy annak a hatalomnak, amely az embe-

rek fölött áll, tetszenek a némes cselekedetek és azért nem engedi, hogy mindig gyümölcs nélkül legyenek.

52. Még azok sem tagadhatják, akik mindent az okosságnak és az erénynek tulajdonítva azon mesterkednek, hogy semmibe se vegyék a szerencsét, hogy legalább igen nagy szerencseelőny az, ha a magad korában olyan alkalmak vannak, amelyekben becsben tartják azokat a hivatásokat és erényeket, amelyekben jeleskedel; és a tapasztalatból látszik, hogy egyazon erények egyik időben tiszteltebbek, mint máskor, és, hogy ugyanazok a dolgok, amelyeket valaki egyik időben végrehajt, kedvesek lesznek, és más időben végrehajtva hálátlanok lesznek.

55. Aki mégis tárgyalásokkal akar foglalkozni, emlékezzék, hogy semmi sem teszi tönkre azokat jobban, mint az az óhaj, hogy túlsok biztosítékkal akarja vezetni azokat; mert ezzel több idő telik el, több ember keveredik bele és több dolog bonyolódik, ami ok arra, hogy hasonló fondorlatok kiderüljenek. És azt is hinnünk kell, hogy a szerencse, amelynek uralma alatt vannak ezek a dolgok, megharagszik arra, aki annyira meg akar szabadulni az ő hatalmától és biztosítani akarja magát; ezért azzal fejezem be, hogy biztosabb végrehajtani ilyeneket némi veszéllyel, mint sok biztosítékkal.

57. Ne higgyetek ezeknek, akik azt hirdetik, hogy a nyugalom kedvéért hagyták el az országos ügyeket, és hogy kimerültek a becsvágytól; mert szinte mindig, a szívükben éppen az ellenkezője lakozik és a visszavonult életre vagy haragból, vagy szükségből, vagy esztelenségből fanyalodtak. Mindennap látható erre példa; mert mihelyt ilyenek számára adódik valamilyen nagyság lehetőség, elhagyván az annyira dicsért nyugalmat, magukat azzal a hévvel vetik rá, amellyel a tűz száraz vagy zsíros dolgokat éget.

67. Nem helytelenítem egészen a török polgári igazságszolgáltatást, amely inkább elhamarkodott, mint sommás; mert aki csukott szemmel ítélkezik, valószínűleg igazságosan tárgyalja le az ügyek felét, és megszabadítja a feleket költségtől és idővesztéstől; de a mi bíránk oly módon járnak el, hogy gyakran többet érne annak, akinek igaza van, elnyerni első nap a marasztaló ítéletet, mint elnyerni azt annyi költség és annyi gyötrelme után, ami nélkül, a bírák gonoszsága és tudatlansága és azonfölül a törvény homályossága miatt nekünk is túl gyakran csinálnak fehérből feketét.

72. Kétségtelen, hogy inkább szeretik a bőkezű fejedelmet, mint a takarékos; és mégis fordítva kellene lenni, mert a bőkezű kénytelen zsarolással és zsákmányolással élni, a takarékos nem vesz el senkitől se semmit; többen vannak azok, akik szenvednek a bőkezű adói miatt, mint azok, akik javadalmakat élveznek bőkezűségéből. Oka ennek tehát véleményem szerint az, hogy az emberekre jobban hat a remény, mint a félelem és többen vannak azok, akik azt remélik, hogy valamit elérnek tőle, mint azok, akik attól félnek, hogy kifizetja őket.

88. Őrizkedjetez mindattól, ami árthat nektek és nem lehet hasznokra, ezért sem mások távollétében, sem jelenlétében ne mondjatok soha haszon vagy szükség nélkül nekik nem tetsző dolgokat, mert esztelenség ok nélkül ellenséget szerezni ; és erre azért emlékeztetek benneteket, mert szinte mindenki belesik ebbe a könnyelműségbe.

90. Sokan azt hiszik, hogy a bölcs, mert átlát minden veszélyt, nem lehet bátor ; én ellenkező véleményen vagyok : nem lehet bölcs, aki félénk, mert okosság híjával van az, aki kelleténél nagyobbra becsüli a veszélyt. Hogy jól megvilágítsam ezt a pontot, amely zavaros, állítom, hogy nem minden veszélynek van hatása, mert az ember némelyeket elhárít gondosságával, élelmességével vagy őszinteségével ; másokat elsodor a véletlen és a bekövetkező előre nem látott számtalan esemény. Ezért, aki megismeri a veszélyeket, nem kell neki valamennyit biztosnak feltételeznie ; hanem megfontolva bölcseséggel azt, amelyikben remélheti, hogy segít magán, és ahol a véletlen valószínűleg kedvezhet neki, bátorítsa magát és ne vonuljon vissza a férfias és becsületére váló vállalkozásoktól, mindama veszedelmektől való félelemből, amelyeket úgy ismer, hogy ellenségesekként fordulnak elő.

91. Téved az, aki azt mondja, hogy a tudományok megrontják az emberek agyát, mert ez talán igaz annál, akié gyenge ; de ahol jónak találják, tökéletesítik azt, mert a természetes jó, a mesterséges jóval egybekapcsolva igen nemes alkatot hoz létre.

96. A világ dolgai olyan különbözők és annyi előre nem látott eseménytől függenek, hogy igen nehezen lehet a jövőről ítéletet alkotni ; és a tapasztalatból látni, hogy szinte mindig hiúak a bölcsök sejtései ; ezért nem dicsérem azoknak az elhatározását, akik egy jelen, bár kisebb jónak a kényelmét odahagyják, egy jövő, bár nagyobb rossztól való félelmükben, ha az, nem nagyon közeli és nagyon bizonyos ; mert nem következvén be azután gyakran az, amitől féltél, arra ébredsz, hogy üres félelem miatt elhagytad azt, ami tetszett ; és ezért bölcs közmondás az : egyik dologból születik a másik.

97. Az államról szóló tanulmányokban láttam gyakran tévedni azt, aki ítéletet alkot magának ; mert mindig azt vizsgálják, amit észszerűen meg kellene tennie ennek vagy annak a fejedelemnek, és nem azt, amit meg fog tenni a természete és agya szerint ; ezért aki meg akarja ítélni, hogy mit fog tenni, például a francia király, inkább kell figyelembe vennie milyen a francia természete és szokása, mint azt, hogy mit kellene tennie az okos embernek.

103. Azok a dolgok, amelyeknek el kell bukniok, nem támadás, hanem sorvadás folytán, jóval tovább tartanak, mintsem elején hitték, egyrészt mert a mozgások lassúbbak, mint hisszük, másrészt az emberek, amikor megmakacsodnak a szenvedésben, jóval többet visznek végre és jóval többet szenvednek, mint amennyit

hittek volna ; ezért látjuk, hogy egy háború, amelynek éhség, alkalmatlanság, pénzhiány és hasonló okok miatt kell megszűnnie, hosszabb ideig tart, mint hiszik. Így a tüdővészese élete mindig tovább tart annál a véleménynél, amelyet alkotnak maguknak az orvosok és hozzátartozók ; és a kalmár, mielőtt megbukik, mert tönkretették a kamatok, hosszabb ideig tart ki, mint hiszik.

106. Üzzetek gúnyt ezekből, akik a szabadságot prédikálják : nem mondom mindegyikből, de nagyon kevesekkel teszek kivételt ; mert ha azt remélik, hogy egy tekintélyállamban jobban menne soruk, odarohannának hamarosan, mert szinte valamennyiben túlsúlyban van a saját érdekük tisztelete és kevesen vannak azok, akik ismerik, mennyit ér a dicsőség és a tisztesség.

114. Az elmúlt dolgok megvilágítják az eljövendőket, mert a világ mindig egyforma volt, és mindaz, ami van és lesz, megvolt más időben és ugyanazok a dolgok visszatérnek, de más néven és színezettel ; ezért nem mindenki ismeri fel őket, hanem csak aki bölcs és szorgosan megfigyeli és tekintetbe veszi őket.

121. Emlékezzetek arra, amit már máskor mondtam, hogy ezeket az emlékezőket nem kell betartani megkülönböztetés nélkül, hanem némely sajátságos esetben, amely más körülményű, nem jók ; és hogy melyek ezek az esetek, nem lehet semilyen szabályba foglalni, és könyv sincs, amely tanítaná, hanem szükséges, hogy előbb a természet, majd a tapasztalat adja meg neked ezt az okosságot.

139. Nincs nagyobb ellensége az embernek saját magánál ; mert szinte minden baj, veszély és fölösleges gyötrellem, amely sulytja, nem másból fakad, mint az ő túlságos sóvárgásából.

140. A világ dolgai nem állanak ; sőt mindig haladnak azon az úton, amelyen észszerűen természetüknél fogva haladniok kell, de véleményünkhöz képest jobban késlekednek, mert mi, a mi rövid életünk szerint mérjük őket és nem az ő idejük szerint, amely hosszú ; és mivel lépéseik lassúbbak, mint a mieink, természetük szerint olyan lassúak, hogy bár mozognak, nem vesszük észre gyakran mozgásaikat és ezért hamisak gyakran a vélemények, amelyeket alkotunk.

143. Az államok szabadsága az igazságosság szolgája, mert nincs más célra rendelve, mint annak védelmére, hogy egyiket ne nyomja el a másik ; azonban aki biztos lehet abban, hogy egynek vagy keveseknek az államában követik az igazságosságot, nem volna oka nagyon kívánni a szabadságot. És ez a magyarázata annak, hogy a régi bölcsek és filozófusok nem dicsérték jobban a többieknél a szabad kormányzásokat, de elébe helyezték azokat, amelyekben jobban gondoskodtak a törvény és az igazságosság megőrzéséről.

144. Amikor megbízható szerzőtől származnak a hírek, és valószínű vagy várt hírek, én kevés hitelt adok nekik, mert az emberek könnyen kitalál-

ják azt, amit várnak vagy hisznek. Jobban hallgatok rájuk, ha szokatlanok vagy váratlanok, mert az embereknek eszükbe sem jut kitalálni vagy elhinni azt, amit egyáltalán nem vesznek számításba ; és erre én sokszor láttam példát.

146. Kérjétek Istent, hogy ne legyetek ott, ahol veszítenek, mert ha még hibátok nélkül történik is, mindig a nyakatokon marad valami és nem lehet bejárni minden piacot és bankot igazolni magatokat ; így, aki ott van, ahol nyernek, mindig, még érdeme nélkül is, dicséretet nyer el.

151. Nincs mindenkinek hatalmában, hogy megválassza a rangot és a teendőket, amelyeket az ember szeretne ; hanem gyakran kell azt tenned, amit a sorsod nyújt és megfelel állapotodnak, amelyben születted ; azonban minden dicséret abban áll, hogy jól és megfelelően végezze az ember a maga dolgát. Amiként a színdarabban sem dicsérik kevésbé azt, aki a szolga szerepét jól adja elő, mint azokat, akikre a király ruháit adták ; valóban mindenki szerezhethet dicséretet és megbecsülést a maga állásában.

158. Én kész lennék megpróbálni olyan államok megváltoztatását, amelyek nem tetszenek nekem, ha remélhetném, hogy egyedül megváltoztathatnám őket ; de amikor eszembe jut, hogy másokkal kell társulnom és a legtöbbször esztelenekkel és gonoszokkal, akik sem hallgatni, sem cselekedni nem tudnak, nincs dolog, amitől jobban vissza borzadnék, mint erre gondolni.

173. A fenyegető bajokat, és főleg a háborús dolgokban, ne vonakodjatok vagy ne mulasszátok el orvosolni, mert úgy tűnik nektek, hogy nem lehetnek meg idejében ; mert mivel a dolgok lassabban járnak, mint hinnők, mind természetük, mind a különböző akadályok miatt, sokszor idejében lenne az az orvoslás, amelyet te elmulasztottál, mert úgy ítélted, hogy nem lehet meg, ha csak nem későn ; és én láttam többször erre példát.

160. Tévedtek a Mediciek, amikor államukat sok dologban a szabadság intézményeivel akarták kormányozni ; például abban, hogy széleskörű szavazást csináltak ; mindenkinek részt adtak és hasonló dolgokat ; mert miután Firenzében nem lehetett többé fenntartani egy tekintélyállamot csakis kevesek lelkes támogatásával, ezek a módok nem tették barátjukká az egész népet, sem a kevés párthívüket. Hibázna a köztársaság, ha sok dologban tekintélyállam intézményei szerint akarná kormányozni magát, főleg az állam egy részének kirekesztésével ; mert a szabadságot csak az egyetemes megelégedettséggel lehet fenntartani, mert népi kormányzás nem utánozhat minden dologban tekintélyállamot és esztelenség utánozni azt azokban, amelyek gyűlöletessé teszik és nem azokban, amelyek erőssé teszik.

Ford. : *Ecsödi János.*

FRANCESCO GUICCIARDINI

ÚJ OLASZ TUDOMÁNYOS KÖNYVEK

VALLÁS ÉS BÖLCSELET

ALETTI ARTURO, *Costruire la vita. Saggio sull'etica della fatica*, Milano, «Vita e Pensiero», 1942, pp. XIV—223, Lire 15.

E könyv célja életutunk társának, a munkának keresztény szempontból való vizsgálata és rehabilitálása a krisztusi tanok révén.

BARGELLINI PIERO: *San Bernardino da Siena*. III edizione, Brescia «Marcelliana», 1942, pp. 418, Lire 18.

A szent igen részletes életrajza születésétől egészen V. Miklós által történt szenttéavatásáig.

CARABELLESE PANTALEO, *Che cosa è la filosofia?* Seconda edizione con postille ed altri saggi, Roma, A. Signorelli, 1942, pp. XII—382.

DE RUGGIERO GUIDO, *L'esistenzialismo*. Aggiunta alla prima edizione dei «Filosofi del Novecento», Bari, Laterza, 1942, pp. 54, Lire 8.

A Kirkegaard, valamint Heidegger, Jaspers és Marcel által képviselt új filo-

zófiai irány formáit veszi bírálata tárgyául a szerző és elismerve annak bizonyos létjogosultságát, az idealizmus elvontságaival szemben tagadja annak a jövőt kialakító szerepét.

DE RUGGIERO GUIDO, *Filosofi del novecento*. Appendice alla filosofia contemporanea. Seconda edizione accresciuta di un capitolo sull'esistenzialismo, Bari, Laterza, 1942, pp. VIII—342, Lire 40. Bibl. di cultura moderna, 250.

Újra való kiadása a szerző 1934-ben kiadott könyvének, amelyben «a legújabb európai és amerikai filozófiára vonatkozó jegyzeteit adta ki». A kötetben a következő tanulmányok szerepelnek: I. Alexander és az angol realizmus; II. Whitehead és a természettudományok doktrínája; III. A realizmus epigónjai; IV. Santayana György; V. John Dewey; VI. Angol idealisták (Baillie, Collingwood); VII. Hamelin; VIII. Meyerson Emil; IX. Az utolsó Bergson; X. A relativitás teóriája és filozófiai fejlődései; XI. Az új atomizmus; XII. A darwinizmus és bírálói; XIII. Dilthey Vilmos; XIV. Hisz-

toricizmus és ál-historicizmus a mai német filozófiában; XV. Husserl és a fenomenológia; XVI. Az existencia filozófiája; Függelék: I. Freud és pszichoanalízis; II. Freudiana.

DEZZA PAOLO, *I neotomisti italiani del XIX secolo*. Parte I: Filosofia teoretica, Milano, Bocca, 1942, pp. VIII—326, Lire 25.

«Pensatori italiani» ecc., 3.

Ennek a filozófiai mozgalomnak főbb képviselőit mutatja be a szerző, miután a XIX. században újravirágzott Sz. Tamás-filozófia tan lényeges jellegzetességeit felvázolta.

FERRARI GIUSEPPE, *Filosofia della Rivoluzione*, A cura di Riccardo Miceli, Milano, Bocca, 1942, pp. 342, Lire 30.

«Pensatori italiani», Collez. promossa dal R. Ist. di studi filosofici, dirett. B. Giuliano ed E. Castelli, I.

Miceli szerint a kötet Ferrari művének 1873-ban kiadott második kiadását tartalmazza. Igen értékes történetkritikai bevezetés világítja meg a nagy olasz filozófus működését és hatását.

Filosofia (La) e i problemi dello spirito, A. Guzzo—M. Maresca—A. Masново—L. Stefanini—E. Troilo—G. Bontadini, Milano, Bocca, 1942, pp. 215, Lire 30.

Public. del R. Ist. di studi filosofici. Sez di Milano, 8.

1941-ben tartott előadások gyűjteménye a kötet: Guzzo: A filozófia és a tapasztalat. Maresca: Vallás és lelkiélet. Masново: A filozófus Szent Ágoston problémái. Stefanini: Művészet és idő. Troilo: A lélek eticitása. Függelék: A jelen filozófiájának lényege.

GALILEO GALILEI, *Scritti scelti* a cura di Sergio Martinelli, Milano, Mondadori, 1942, pp. 126.

Collana di testi filosofici, dirett. A. Banfi.

LIBRIZZI CARMELO, *Il pensiero di B. Varisco*, Padova, C.E.D.A.M., 1942, pp. 330, Lire 45.

«Problemi d'oggi». Collana di filos. e storia della filosofia, dirett. C. Ottaviano e G. Flores D'Arcais, 10.

A szerző három részre taglalva tárgyalja Varisco filozófiáját és annak fejlődését, bő bibliográfiát nyújtva a jegyzetekben és a könyv végén.

MASNOVO AMATO, *La filosofia verso la religione*. Seconda edizione, Milano, «Vita e Pensiero», 1942, pp. VI—89, Lire 8.

MAZZANTINI CARLO, *Il tempo*. (Studio filosofico), Como, Cavalleri, 1942, pp. 155, Lire 20.

A könyv első részében a szerző néhány új doktrinát tesz vizsgálat tárgyává (Royce, James, Bergson és Heidegger) a második részben a hagyományos doktrína fejlődéseit mutatja be, kiemelve az idő metafizikai problémája és az emberi sors etikai problémája közt meglévő kapcsolatot.

OSTORERO MAMEL AMILCARE, *Il postulato dell' esistenza di Dio e la sua vera origine*, Padova, C.E.D.A.M., 1942, 134, Lire 15.

«Problemi d'oggi» ecc., 12.

Az Istenlét kérdés-komplexumának a mai filozófia eredményeihez való hozzájárását célozza a szerző; az existencializmusnak viszont csak Marcel-formáját fogadja el. A függelékben: «Lo Stigmatizzato di M. Gargano» (P. Pio da Pietralcina)

PIUS PP. XII. (EUGENIO PACELLI), *Discorsi e radiomessaggi di Sua Santità Pio XII*. III.: Terzo anno di pontificato: 2 Marzo 1941—1° Marzo 1942, Milano, «Vita e Pensiero», 1942, pp. XVIII—552.

A könyv legnagyobb része az elmondott eredeti nyelveken tartalmazza a pápa beszédeit és rádióüzeneteit. Függelék alakjában pedig közli latinul és olaszul a «Summi pontificatus» enciklikát; ezenkívül más tizenegy pápai dokumentum, többek közt az amerikai Egyesült Államok püspöki karához (1939. nov. 1.), a portugál püspökökhöz (1940. június 13) intézett enciklikák és végül a fegyveres szolgálatra behívott lelkészekhez intézett buzdítás teszik értékessé a kötetet.

RENSI GIUSEPPE, *La morale come pazia*. Con appendice di frammenti postumi. Prefazione di Adriano Tilgher, Modena, Guanda, 1942, pp. 249, Lire 16.

«Problemi d'oggi», dirett. U. Guanda, 39.

Ez a posthumus könyv Rensi hátrahagyott kéziratái és egyetemi előadásai alapján összeállítja a híres olasz erkölcsfró tanait: Az utilitarizmus bírálata; a Mill-féle utilitarizmus; a későbbi fejlődés csfrai Millben; a racionális és az ideális utilitarizmus stb. részekre oszlik a kötet.

ROSSI MARIO M., *Alle fonti del deismo e del materialismo moderno*: 1.º Le origini del deismo. 2.º L'evoluzione del pensiero di Hobbes, Firenze, «La nuova Italia», 1942, pp. 196, Lire 32.

Quad. di critica, 20.

A könyv második részében az eddig Herbertnek tartott és a walesi Nemzeti könyvtárban «De principiis» c. alatt őrzött 5297-es kéziratról bebizonyítja, hogy az tulajdonképpen Hobbes «De corpore» c. egyik legelső műve.

SABA AGOSTINO, *Martirio e trinfo del Cristianesimo* con 8 illustrazioni in nero nel testo e 4 tricromie fuori testo di Aldo Carpi, Milano, I.S.P.I., 1942, pp. 191, Lire 23, kartonkötés.

«Storia e Civiltà», dirett. C. Morandi.

S. AGOSTINO e S. TOMMASO. *Concordanze e sviluppi*, Milano, «Vita e Pensiero» 1942, pp. 8—178, Lire 12.

Scienza e filosofia. Problemi morali Milano, Bocca, 1942, pp. 167, Lire 25. Pubblic. del R. Ist. di studi filosofici. Sez. di Bologna, 7.

L. Bagolini, G. C. Dalla Noce, P. Dore, F. A. Ferrari, E. Galli realizstikus tendenciájú előadásait tartalmazza az 1940—41-ik akadémiai évből.

Storia dell'estetica per saggi, Bari, Laterza, 1942, pp. 67, Lire 30.

Bibl. di cultura moderna, 371.

ISKOLA, PEDAGÓGIA, DIDAKTIKA

AGAZZI ALDO, *Il metodo italiano per la scuola materna*, Brescia, «La Scuola», 1942, pp. 154, Lire 10.

Az új olasz kiseddóvó alapját képező módszer részletes ismertetése.

BONATELLI PAOLO, *Lineamenti d'educazione e di storia della educazione femminile*, Firenze, «La nuova Italia», 1942, pp. 614, Lire 35.

CALÒ GIOVANNI, *Educazione e scuola. Idee vecchie e nuove*, Firenze, «Marzocco», 1942, pp. VIII—256, Lire 25.

«Educazione nuova», dirett. G. G. Calò.

CASOTTI MARIO, *Itinerario per l'esperienza pedagogica*, Brescia, «La Scuola», 1942, pp. 99, Lire 12.

Gyakorlati neveléstudományi könyv.

COLOMBO ANGELO, *Il lavoro nella scuola di campagna*. Indirizzi ed esperienze, a cura di Angelo Colombo, Brescia, «La Scuola», 1942, pp. 175, 10 tábl., Lire 10.

A vidéki iskolákban eddig megvalósított gyakorlati munka nevelő értékeit a tanítók

tapasztalata alapján közli és ebből vonja le e nagyfontosságú nevelésszközre vonatkoztatott végső tanulságokat.

Convegno (VIII) di studi del centro didattico di Padova, L'orientamento nella scuola media e negli istituti dell'Ordine superiore classico. Atti dell' VIII Congresso di studi, Padova, R. Provved. agli studi, 1942, pp. 186, Lire 20.

MAZZA MARIO, *Per una didattica della scuola meddia*. Prefazione di Nazareno Padellaro, Brescia, «La Scuola», 1942, pp. 466, képekkel és 2 tábl., Lire 28, karton k.

Az új Bottai-középiszkolának az eddigi gyakorlat alapján készült didaktikai kézikönyvet ad kartársainak a szerző.

SOCCIARELLI FELICE, *La scuola dei rurali*. Prefazione di Giorgio Gabrielli, Brescia, «La Scuola», 1942, pp. 181, 16 tábl., Lire 12.

A falusi iskola lényeges jellegzetességeit nyújtja a szerző az új olasz iskolareform keretében.

AMOROSO LUIGI, *Meccanica economica*, Bari, Macri, 1942, pp. 176, Lire 40.

Corsi del R. Ist. naz. di Alta Matematica.

ARATA RODOLFO, *La «Magna Charta» dell'ordine sociale dopo mezzo secolo*, Torino, S.E.I., 1942, pp. 48, Lire 3.

«Linea recta brevissima.»

A «Rerum Novarum» enciklika méltatása és a Bottai-féle Cartákkal való egybevetése.

BATTAGLIERI MARIO, *La politica navale del Conte Cavour*. Seconda edizione presentata dall'Amm. Ubaldo Degli Uberti, Livorno, «Tirrena», 1942, pp. 165, Lire 18.

A nagy államférfinak az olasz tengerészeti ügyek terén szerzett halhatatlan érdemeit domborítja ki e könyv.

BONGHI RUGGERO, *Nove anni di storia di Europa nel commento di un Italiano (1866—1874)*, a cura di Maria Sandirocco. Vol. II., Milano, Garzanti, 1942, 536, Lire 40.

Opere di R. Bonghi, 10.

CHELODI GIOVANNI, *Ius canonicum de personis*. Praemissis notionibus de iure publico ecclesiastico de principiis iuris canonici. Editionem III curavit Pius Ciprotti in Regia Urbis Universitate et in Pontificio Athenaeo Lateranensi (Pont. Inst. utriusque iuris) Professor, S. Rotae advocatus, Vicenza, «Cattolici Vicentini»; Trento, Arcidiocesi, 1942, pp. XVI—501, Lire 50.

A kötet anyaga a következőképpen oszlik meg: praenotiones generales; de iure ecclesiae fundamentali (i. ecclesiasticum publicum); historia fontium i. canonici; doctrina f. i. c.; de personis in genere; de hierarchia ordinis; de h. iurisdictionis; de singulis gradibus h. i.; de conciliis et synodis; de religionibus et religiosis; de laicis.

CHESA FEDERICO, *Economia politica*. Parte prima, 2^a puntata (pag. 257—fine), Torino, Giappichelli, 1942, pp. 257—447, Lire 70.

Codice della Stampa—Giulio Benedetti. Con sritti illustrativi di A. Assante, P.

Jannelli, E. Valerio. Terza edizione interamente rinnovata Editto Albertino. Leggi fasciste sulla stampa periodica. Altre leggi in materia di stampa. Reati di stampa. Diritto d'autore giornalistico. Organi governativi preposti alla stampa. Organizzazione professionale dei giornalisti. Organizzazione degli editori. Contratti collettivi di lavoro giornalistico. Corporazione della carta e stampa. Leggi sulla stampa della Germania, Spagna e Ungheria, Milano, Hoepli, 1942, pp. XXIV—557, Lire 45.

Man. Hoepli.

CORBINO EPICARMO, *Corso di politica economica e finanziaria*, Milano, Giuffré, 1942, pp. 528, Lire 70.

Négy részben tárgyalja az anyagot: Állam, népesség és szociális kérdés; bank és pénzügyi politika; kereskedelmi politika; háborús gazdasági politika.

CUCCO ALFREDO, *Nuovi orientamenti biodemografici*, Palermo, Palumbo, 1942, pp. 85.

DE STEFANI ALBERTO, *Sopravvivenze e programmi nell'ordine economico*, Roma, Ediz. italiane, 1942, pp. 341, Lire 40.

Értékes adalékok e tanulmányok a háborús igények okozta gazdaságpolitikai eseményekhez és a háborús gazdálkodás folytán hozott rendelkezésekhez.

FARINI DOMENICO, *Diario*. Volume I (1891—1895), a cura di Emilia Morelli, Milano, I. S. P. I., 1942, pp. 752, Lire 60.

«Storia e politica.»

A híres államférfi most közreadott naplója igen értékes forrásmunka az egykorú olasz történelemhez.

FONTANA RUSSO LUIGI, *Preparazione e condotta economica della guerra*, Roma, Cremonese, 1942, pp. 305, Lire 30.

Az érdekes gazdasági tényeket felsoroló könyvből a régi világ romjain kibontakozó új világról alkothatunk magunknak világos képet.

INNACCONE CONSTANTINO, *Sintesi del diritto ecclesiastico*, Milano, C. E. T. I. M., 1942, pp. 234, Lire 16.

Collez. universitaria C. E. T. I. M.

Az egyházjog fogalmának körvonalazása után a szerző ebben a rendben tárgyalja az anyagot: az egyházjog forrásai; az Egyház szervezete Olaszországban; az egyházi jogi személyek; az egyházi vagy on; az Egyház tanítóhivatala; az egyházi házasság.

MORSELLI EMANUELE, *Compendio di scienza delle finanze*. Tredicesima edizione. Interamente aggiornata., Padova, C. E. D. A. M., 1942, pp. 273, Lire 23.

MUSSOLINI BENITO, *Dizionario mussoliniano*, 1500 affermazioni del Duce su 1000 argomenti, scelti e disposti in ordine alfabetico di soggetto a cura di Bruno Biancini. Presentazione di Giorgio Pini. Terza edizione accresciuta, Milano, Hoepli, 1942, pp. VIII—262. Lire 18.

PAPI GIUSEPPE UGO, *Equilibrio fra attività economica e finanziaria*. Saggi di teoria, Milano, Giuffrè, 1942, pp. 180, Lire 20.

PAZZI GUIDO, *Introduzione all'ordine nuovo*. Saggio preliminare sopra gli Stati del lavoro. Seconda edizione, Palermo, Ciuni, 1942, pp. 144, Lire 15.

R. Univ. di Messina. Collez. di studi della Fac. di Magistero.

Az új világrend szükségességét hangoztatva a szerző ilyen értelmű javaslatot nyújt.

AMARI MICHELE, *I Musulmani in Sicilia* di Michele Amari. A cura di Elio Vittorini, Milano, Bompiani, 1942, pp. 239, Lire 12. «Corona», 6.

Amari klasszikus könyvének egyes kivonata; a közreadó szándéka szerint még három szervesen összefüggő kötet fogja követni ezt a most megjelentetett első kötetet.

BIZZARRI EDOARDO, *L'Italiano Francesco Guicciardini*, Firenze, Vallecchi, 1942, pp. 373, Lire 30.

A nagy Machiavelli-kortárs alakjának pompás megrajzolása ez a munka, amely-

POMPEI MANLIO, *La ruralità nel suo spazio vitale*. Prefazione di Carlo Pareschi, Roma, Un. edit. d'Italia, 1942, pp. 254, Lire 20.

Sokoldalú mezőgazdasági kérdéseket taglal a szerző a latifundiumoktól a gabonás állatvilág-önellátásig.

VELLANI DIONISI FRANCO, *Il secondo Arbitrato di Vienna*, Milano, Garzanti, 1942, pp. 261, Lire 25.

A hősi halált halt kiváló szerző kimerítően tárgyalja az erdélyi kérdést úgy, ahogyan azt a második bécsi döntéskor bemutatták az illetékesek.

VENTRONE ALFONSO, *L'Amministrazione dello Stato Pontificio dal 1814 al 1870*, Roma, Ediz. Universitarie, 1942, pp. XXXVI—215, Lire 28.

SANCETTA CARMELO, *L'ordinamento corporativo fascista*, Seconda edizione riveduta e aggiornata, Roma, Signorelli, 1942, pp. 184, Lire 18.

Igen jó bevezetés a korporációs jogtudományba.

ZANOBINI GUIDO, *Il diritto corporativo nella legislazione*. Appendice al corso di diritto corporativo. V edizione 1940, Milano, Giuffrè, 1942, pp. 32, Lire 5.

Az új fascista törvénykönyvek korporációs vonatkozásaira utal ez a függelék.

TÖRTÉNELEM, ÉLETRAJZ

nek háttérül szolgál a Cinquecento mozgalmas és gyötrelmes olasz élete.

BONGHI RUGGERO, *Stato e Chiesa*, a cura di Walter Maturi, Volume I., Milano, Garzanti, 1942, pp. XXXII—470, Lire 40.

Opere di R. Bonghi, 12.

—, —, Volume II., Milano, Garzanti, pp. 418, Lire 40.

Opere di R. Bonghi, 13.

BORSA GIORGIO, *Gandhi e il risorgimento indiano*, Milano, Bompiani, 1942, pp. 310, Lire 20.

A Mahatma kimerítő életrajzán kívül a szerző hosszasan vizsgálja valláserkölcsi

mozgalmát és helyes megvilágításba helyezi Gandhi tevékenységét az indiai szabadságmozgalomban.

CATTANEO CARLO, *India-Messico-Cina di Carlo Cattaneo*. A cura di Giansiro Ferrata, Milano, Bompiani, 1942, pp. 210, Lire 12. «Corona», I.

A még 1883-ban kiadott műnek új kiadása ez a kötet.

COGNASSO FRANCESCO, *Vittorio Emanuele II*, Torino, U. T. E. T., 1942, pp. 389, Lire 40.

A nagy olasz király politikai művének tárgyilagos történetét nyújtja e kötetében a szerző.

GHISALBERTI ALBERTO, *Maria Introduzione alla storia del Risorgimento*, Roma Cremonese, 1942, pp. 241, Lire 28.

A liberális történetírással szemben a szerző ezt a korszakot a XVIII. század eleje és a világháború közé határolja, megszabadítva így a francia forradalom eszmei függelmétől.

GIANNI AMEDEO, *Uomini politici del mio tempo. Profili*, Milano, 1942, pp. 262, Lire 20.

A pompásan megrajzolt 48 államférfi arcképe közül csak a magyarokat emeljük ki: Apponyi, Berzeviczy, Gömbös, Csáky, Teleki.

Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Halbherr collectae. III: Tituli Cretae orientalis. Curavit Margarita Guarducci, Roma, «La libreria dello stato», 1942, pp. XII—186, Lire 220.

R. I. st. di archeologia e storia dell'arte

MAZZARINO SANTO, *Stilicone*. La crisi imperiale dopo Teodosio, Roma, A. Signorelli, 1942, pp. VIII—401, Lire 80.

Studi pubbl. dal R. Ist. Italiano per la storia antica, 3.

Alapos és teljes részletességgel kidolgozott rekonstrukciója e mű Stilico életének és művének. A tárgyalás folyamán a szerző szembeszáll főleg Mommsen és tárgyköréről vallott tételével és a Bizánc—Róma ellentétet szépen mutatja ki Stilico politikájának felvázolásával.

MUSSOLINI BENITO, *«Parlo con Bruno»* (Seconda edizione), Milano, Hoepli, 1942, pp. 146, Lire 15.

PALUMBO PIER FAUSTO, *Lo scisma del MCXXX*. I precedenti, la vicenda romana e le ripercussioni europee della lotta tra Anacleto e Innocenzio II, col Regesto degli atti d'Anacleto II, Roma, R. Deputaz. di storia patria, 1942, pp. XVI—704.

R. Deputaz. romana di storia patria. Miscellanea, 13.

Az eredeti források alapján a híres egyházszakadás teljes és hiteles új szempontú megvilágítását nyújtja a szerző ebben a könyvében.

PASSERINI ALFREDO, *Condottieri romani*, Milano, 1942, pp. 205, Lire 25.

«Storia e Civiltà» dirett. C. Morandi. Caesar és Augustus kivételével valamennyi nagy hadvezér alakját rajzolja meg a szerző és művével bizonyítja, hogy a római hadi sikerek titka az állandó háborús erőnlétnek köszönhető. A két kihagyott hadvezérről külön tanulmányt adnak közre.

PEPE GABRIELE, *Il medio evo barbarico d'Italia*. Seconda edizione migliorata e accresciuta, Torino, Einaudi, 1942, pp. 320, Lire 35.

POLLINI LEO, *Il Padre della Patria*, Milano, I. S. P. I., pp. 240, Lire 25.

«Storia e Civiltà» dirett. C. Morandi. Igen szép kiadású II. Viktor Emánuel-életrajz.

PRINCIPATO MARIO, *Dai Giulio-Claudii ai Flavii*, Palermo, Tip. pontificia, 1942, pp. XVI—190, Lire 20.

A szerző új szempontok szerint vizsgálja annak a nagy válságnak az okait, amely Kr. u. 68. és 69-ben gyötörte a római birodalmat, majd Augustus utódainak politikáját ismerteti.

SALVATORELLI LUIGI, *Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870*. Terza edizione riveduta, Torino, Einaudi, 1942, pp. XVI—373.

Bibl. di cultura storica, I.

SALVATORELLI LUIGI, *Profili della storia d'Europa*. Torino, Einaudi, 1942, pp. 1301, Lire 80.

Bibl. di cultura storica, 15.

Ebben a hatalmas szintézisben a szerző megrajzolja Európa történeti fejlődését a történelemelőtti időktől napjainkig.

SILVA PIETRO, *Il Mediterraneo dall'unità di Roma all'Impero italiano*. Volume primo és Volume secondo, Milano, 1942, pp. 530, illetve 697, mindkét kötet Lire 350, vázsonköt.

ZAMA PIETRO, *Don Giovanni Verità, prete garibaldino*, Firenze, Marzocco, 1942, pp. XII—352, Lire 25.

Collez. storica.

A szerző kiadatlan dokumentumok alapján monográfiájában szépen rajzolja meg a hőslélkű kanonoknak az alakját, aki megmentette a Rómából elmenekült Garibaldit.

IRODALOMTÖRTÉNET

ANGELINI CESARE, *Manzoni*, Torino, U. T. E. T., 1942, pp. 256, Lire 30.

«I grandi italiani», dirett. L. Federzoni, 25.

Változatlanul és osztatlanul közkedvelt remekíró egész világának és költészetének új megvilágítása e könyv Manzoni műveinek beható vizsgálata alapján.

BORSI GIOSUÈ, *Dante e Boccaccio*, con prefazione di Piero Bargellini, Vicenza, Tipogr. editrice, 1942, pp. 112, Lire 15.

Kimutatja a szerző, hogy Dante hatására miképpen szerzett Boccaccio biztos és abszolút vallásos hitet.

CIAN VITTORIO, *La lingua di Baldassare Castiglione*, Firenze, Sansoni, 1942, pp. 150, Lire 15.

Bibl. di lingua nostra, 3.

Castiglione nyelvének vizsgálatával kimutatja a szerző, hogy az olasz irodalmi nyelv fejlődése szempontjából milyen fontos mozzanatokat tartalmaz.

FRANCESCHINI EZIO, *Leggenda Minore di S. Caterina da Siena*, Milano, «Vita e pensiero», 1942, pp. 168, Lire 25.

Pubblic. dell'Università del S. Cuore, Serie IV, Scienze filologiche, 38.

MARCHESI CONCETTO, *Motivi dell'epica antica*, Milano—Messina, Principato, 1942, pp. 41, Lire 5.

A könyvecske tulajdonképpen bevezetés egy a közeljövőben kiadandó Homeros—Vergilius-Antológiához.

PISANI VITTORE, *Crestomazia Indeuropa* Testi scelti con introduzioni grammaticali, dizionario comparativo e glossario, Roma, Ediz. universitarie, 1942, pp. 169, Lire 15.

Manuali linguistici del R. Ist. Univ. Orientale di Napoli, 4.

Az olvasókönyvet szerzője segédkönyvvül szánta indogermánnyelvészeti bevezető könyvéhez. A következő nyelvekből közül magyarázatos szövegeket : szanszkrit, görög, latin, oszksz-umber, gót, litván és óbulgár (ósláv).

RAVAGLI FEDERICO, *Dino Campana e i goliardi de lsuo tempo* (1911—1914). Autografi e documenti, confessioni e memorie, Firenze, Marzocco, 1942, pp. 197, Lire 18.

Igen értékes adatokat tartalmaz a könyv az olasz sajtólagos diákéletre és az ezzel kapcsolatos irodalmi működésre.

ROMANI BRUNO, *La morale letteraria*, Firenze, Vallecchi, 1942, pp. 136, Lire 10.

Az irodalom abszolút értékét hangoztatva könyvében a szerző vizsgálat alá veszi az erkölcsi kérdéseket az irodalmárok szempontjából és végül az irodalmi díjak helyes értékelését adja.

TACITUS (CORNELIUS)-TACITO: *Tiberio, dai libri I—V degli Annali*, a cura di Leonardo Ferrero, Milano, Mondadori, 1942, pp. 309.

Collana di testi latini e greci, dirett. A. Rostagni.

Tacitusról szóló kimerítő bevezetés van e könyv elején, amely a Tacituszi szöveg alapján Tiberiust és uralmát mutatja be.

TROMBATORE GAETANO, N. Sapegno e G. Trombatore: *Scrittori d'Italia*. Antologia

per lo studio della letteratura italiana nelle scuole dell'ordine superiore. Volume II: Secoli XVI—XVII. Parte seconda: *Il 600 e il 700*. A cura di Gaetano Trombatore, Firenze, «La nuova Italia», 1942, pp. 578, Lire 24.

RÉGÉSZET ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Architettura medioevale in Sicilia. Introduzione di G. U. Arata, Bergamo, Ist. ital. d'arti grafiche, 1942, 4, 20 kép. Lire 30. Documentario fotogr. «Athenaeum».

BUONARROTI MICHELANGELO, *Enzo Carli*: *Michelangelo*, Bergamo, Ist. ital. d'arti grafiche, 1942, pp. 144, képekkel, Lire 60.

A művészről megjelent gazdag bibliográfiái anyag megrostálása után a szerző teljes arcképét adja a nagy művésznek.

CARRÀ CARLO, *Giuseppe Raimondi*: *Disegni di Carlo Carrà* Milano, Hoepli, 1942, pp. 36, Lire 15.

Arte moderna italiana, a cura di G. Scheiwiller, 38. Serie C: *Disegnatori*, 6.

COLONNA (la) ANTONIAN. *Rilievi fotografici*, eseguiti in occasione dei lavori di protezione antiaerea. (Sul verso: A cura della Direzione generale delle arti.) Roma, Colombo, 1942, pp. 8.

Összehasonlítást téve a Trajánus-oszloppal P. Romanelli kimutatja a Marcus Auré-

lius tetteit dicsőítő oszlop domborzatain az itáliai szellem mély megnyilvánulását.

DE CAPITANI D'ARZAGO ALBERTO, *La zona di Porta Romana dal Seveso all'Arco Romano*, a cura di Alberto de Capitani d'Arzago, Milano, Ceschina, 1942, pp. 148, Lire 30.

Ist. di studi romani. Sez. lombarda. Ricerche della Comm. per la Forma urbis Mediolani, 5.

A szerző által végzett milánói ásatásokról szóló beszámoló ez a kötet, amelyben a leletek alapján előadja következtetéseit egy III. századból való útra és a régi római temetkezési helyekre vonatkozólag.

LORENZETTI GIULIO, *La pittura italiana del Settecento*, Novara, De Agostini, 1942, pp. LVI—2. 112 kép.

Az e korban Olaszországban virágzott festőiskolák, de főleg a velencei iskola történetét vizsgálja a szerző.

MATEMATIKA, MÉRNÖK- ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

BURZIO FILIPPO, *Lagrange*, Torino, U. T. E. T., 1942, pp. 275, Lire 32.

Lagrange életének és tudományos működésének a mérlege.

COLOSI GIUSEPPE, *Le meraviglie del mare*, Torino, S. E. I., 1942, pp. 352, Lire 25.

Könnyed stílusban megírt rövid tájékoztató a tengeri állatok életéről.

COMESSATTI ANNIBALE, *Lezioni di geometria descrittiva con applicazioni*. Nuova

ristampa, Padova, C. E. D. A. M., 1942, pp. 482, Lire 80.

R. Univ. di Padova.

COSCI DOMENICO, *Motori di aviazione*. Volume primo, (2^a edizione), Roma, Uff. edit. aeronautico, 1942, pp. 280, Lire 35-

MASI VINCENZO, *Ragioneria generale*. II I edizione riveduta e ampliata, Padova, C. E. D. A. M., 1942, pp. 428, Lire 35.

MIGLIORINI ELIO, *Il Montenegro*, Roma, Cremonese, 1942, pp. 78, Lire 12.

«Paesi d'attualità.»

PERLINI RENATO, *Fauna alpina* (Vertebrati delle Alpi). II edizione ridotta ed annotata e cura dell'avv. Franco Ceroni Giacometti, Bergamo—Milano, Ist. ital. d'arti grafiche, 1942, pp. 154, vászonk.

RIGHI R., *I relé di segnalamento a corrente continua*. Studio delle caratteristiche costruttive e funzionali di un relé e descrizione del relé unitario tipo F. S., Roma, Coll. Naz. ingg. ferroviari, 1942, pp. 286, Lire 22.

Suppl. a «La tecnica professionale», 32.

SAVINI ELIA, *Caseificio: il latte e la sua*

produzione. 72 kép és CXXXII tábl., Milano, Hoepli, 1942, pp. 705, Lire 48.

A modern tejtermelés minden megnyilvánulásával foglalkozó nagyobb munka.

Unione matematica Italiana, Atti del Secondo Congresso dell'Unione matematica italiana tenuto in Bologna nei giorni, 4, 5, 6 aprile 1949—XVIII sotto gli auspici della R. Università di Bologna e del Consiglio Nazionale delle ricerche, Roma, Cremonese, 1942, pp. VIII—1023, Lire 200.

A hatalmas kötet az üdvözlő beszédeken és az előadásokon kívül tizenegy szakosztály értékes közleményeit is tartalmazza.

ORVOSTUDOMÁNY

ANGLESIO ENRICO, *Il gozzo acuto*, Torino, «Minerva medica», 1942, pp. III, Lire 40. |

Collez. del medico pratico, dirett. C. Gamna, I.

BRAMBILLA SILVIO, *Il metodo psicodiagnostico di Rorschach e le sue applicazioni in psicologia e psichiatria*, Bologna, Cappelli, 1942, pp. 154, Lire 36.

Collez. di attualità neurologica, dirett. C. Besta, 2.

A szerző szerint az annyira vitatott Rorschach-féle psychodiagnosztikai módszerrel igen jó sikereket ért el szinte fél óra alatt bármilyen egyén lelki személyi-

ségének vizsgálatánál. Ezt a jól bevált módszert mutatja be az olasz tudósoknak.

GUERRINI GUIDO, Galeotti Gino, *Trattato di patologia generale*. X edizione. Volume primo, Milano, S. E. L., 1942, pp. 981, Lire 160.

PANDOLFI EDOARDO, *L'oculistica nella medicina legale militare*, Roma, S. E. L. I., 1942, pp. 233, Lire 35.

SALOTTO BERNARDINO, *La lobite tisiogene nell'adulto e nel bambino*. Belluno, C. E. L. A. S., 1942, pp. 79.

Osped. civile di Belluno. Reparto medico e sanatoriale. Collana di monografie di «Acta medica patavina», dirett. P. Bastai e G. C. Dogliotti.

OLASZ SZEMLÉ

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

SOMMARIO

	Pag.
NICOLA DE KÁLLAY: <i>L'epoca del Rinascimento in Ungheria</i>	789
ANDREA ALFÖLDI: <i>La conversione di Constantino il Grande</i>	797
LODOVICO TAMÁS: <i>Formazione della lingua nazionale italiana</i>	837
GIOVANNI ECSÖDI: <i>Il popolo e la lingua della Corsica</i>	847
PIETRO FARAGÓ: <i>Due svolte decisive nella storia della fisica</i>	858
COLOMANNO KARAY: <i>La vita giuridica italiana durante la guerra</i>	869
MICHELE SZABÓ: <i>Commedie e drammi italiani nel teatro di Budapest</i>	877
RECENSIONI — Alessandro Manzoni: <i>I Promessi Sposi</i> (nella traduzione di Giuseppe Révay) (<i>R. Pian</i>) — Tiberio Kardos: <i>Le tradizioni antiche dell'Ungheria</i> (<i>G. Libertini</i>) — Béla Horváth: <i>Venti poeti italiani</i> (<i>R. Pian</i>)	906
ANTOLOGIA — Dai «Ricordi» di Francesco Guicciardini (Trad.: <i>Giovanni Ecsödi</i>)	912
NUOVI LIBRI SCIENTIFICI ITALIANI	918
SOMMARIO E RIASSUNTI IN ITALIANO	921

NOVEMBRE—DICEMBRE 1942/XXI

DIRETTORE

ALDO BIZZARRI

RESPONSABILE PER LA REDAZIONE E L'EDIZIONE

LADISLAO PÁLINKÁS

Direzione e Redazione: Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria
Budapest, IV., Eskü-út 5. Telefon: 388—128 és 184—403

Amministrazione: Franklin-Társulat Magyar Irod. Int. és Könyvnyomda
Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon: 187—947 és 185—618.

Abbonamento annuo Pengő 20. Sostenitore Pengő 100. Un numero Pengő 4.
Numero del conto corrente postale: 16,853

Si pubblica ogni due mesi in volumi di 160 pagine

L'EPOCA DEL RINASCIMENTO IN UNGHERIA

di NICOLA de KÁLLAY

Presidente del Consiglio dei Ministri d'Ungheria

L'Eccellenza de Kállay premette che ad argomento della sua conferenza ha preso il Rinascimento in Ungheria, perché è questa l'epoca in cui i rapporti italo-ungheresi — che da un millennio a questa parte sono rimasti presso che immutati — furono più forti e più fecondi e perché uno degli studi più cari della sua giovinezza, specie nel campo della storia delle arti, è stato appunto il Rinascimento, ed ora ne parla anche da uomo politico, cioè da studioso che intenda rilevare del movimento, comunemente considerato nel suo aspetto unilaterale di fenomeno della cultura, i fattori sociali, filosofici e politici che ne sono i fermenti segreti.

La funzione di Roma non si esaurisce con la diffusione del Cristianesimo in Ungheria ma si sviluppa con l'estensione sino a questo paese della sfera d'interessi dell'Impero Romano. Il sogno di Marco Aurelio assegnava alla terra d'Ungheria il compito di salvaguardare la latinità di tutti i tempi ed ai suoi abitanti i diritti ed i doveri derivanti dalla romanità ideale: combattere per quella civiltà, incancellabile e vastissima nei suoi significati, che «Roma aeterna» rappresenta.

Il Rinascimento o Rinascenza fu in Italia come in Ungheria un processo di lungo respiro, ed appare come il rafforzamento organico di tradizioni costantemente vive. Il Rinascimento ungherese precedette nella diffusione del movimento molti grandi stati dell'Occidente e specie nella Regione danubiana dove apparve decisivo, ma non come fenomeno inaspettato, giacché esso ebbe le sue radici spirituali e derivò da una preparazione lenta ed accurata che ebbe anche la sua continuazione.

L'Ungheria, baluardo della cristianità occidentale ed alleata costante del Papato, si era dovuta armare degli strumenti della sua difesa e della funzione che era chiamata a svolgere dalla sua stessa posizione geografica. Per il tramite dei pontefici e dei legati degli Stati d'Italia offerse una larga ospitalità ad italiani imbevuti di cultura umanistica.

Occorre dire, per amore della verità scientifica, che gli Ungheresi, come gli Italiani, vivevano costantemente nell'umanesimo, e ininterrottamente rinascevano perché apprezzavano le loro antiche tradizioni e perché dallo spirito attendevano l'orientamento della loro vita. Questo incessante *rinascimento* è garanzia della vera continuità e dell'indistruttibile energia vitale di un popolo.

I vasti rapporti con l'Italia dell'Ungheria all'epoca di Sigismondo sono testimoniati dall'opera di Pipo d'Ozora o Filippo Ispano, diventato uomo di Stato ungherese e condottiero, di Pier Paolo Vergerio, da monumenti e da edifici, dalla biblioteca e dall'osservatorio astronomico di Várad, esempi imperituri della collaborazione spirituale italo-ungherese.

Al Cristianesimo gli Ungheresi furono convertiti dagli italiani, ma l'iniziativa del rinascimento ungherese vero e proprio fu di un ungherese: Giovanni Vitéz, vero uomo del rinascimento, che amava la vita contemplativa, ma anche la vita attiva,

che venerava il passato, ma anche il presente, nel quale si proponeva di praticare i principi della scienza.

Il nipote di Giovanni Vitéz, Janus Pannonius, fu un umanista che compì gli studi in Italia. Egli fu scrittore non soltanto per le sue virtù e per le sue opere, ma anche per temperamento e mentalità.

Se Janus Pannonius fu una figura cospicua, più grande ancora fu quella di Mattia Corvino che mantenne costanti rapporti coi maggiori principi umanisti d'Italia. Questo principe mecenate gettò le fondamenta di quella amicizia magiario-latina che sopravvisse alle vicende storiche ed anche oggi è viva e pronta a stendere la mano amica verso il nuovo Rinascimento italiano.

Il Rinascimento di Mattia fu rinascimento *ungherese*, perché ebbe radici ungheresi, perché fu iniziato da un ungherese, da Giovanni Vitéz, perché si conformò al carattere ungherese, per gli interessi nazionali ungheresi; fu altresì rinascimento *italiano* perché vi contribuirono scuole e maestri italiani; fu rinascimento *europeo* perché precedette la maggior parte delle nazioni e perché diede un esempio nel campo dei rapporti internazionali inserendo lo stato ungherese nel progetto della garanzia dell'Europa cristiana.

Per latinità oggi intendiamo moltissime cose, ma latinità nel senso più profondo significa: cultura umanistica, carattere romano ed espressione e senso della dignità umana, cose codeste che non sono frequenti tra gli uomini e molto rare addirittura tra le nazioni.

Allorché gli ungheresi parlano del loro Rinascimento e dell'idea tradizionale che in esso è racchiusa, si sentono maggiormente affratellati al popolo italiano, col quale hanno in comune il culto delle tradizioni umanistiche, che continuano ad essere le forze motrici sempre rinnovantesi della loro vita.

Nella coscienza della nostra latinità — conclude l'Eccellenza de Kállay — troviamo sempre nuovi stimoli per percorrere insieme alla nazione italiana stretta al nostro cuore, in incrollabile comunità di destini, le vie segnate dalla Provvidenza per le nazioni di animo forte.

LA CONVERSIONE DI COSTANTINO IL GRANDE

di ANDREA ALFÖLDI

ordinario di archeologia nella R. Università di Budapest.

Sin dall'infanzia avevano attirato Costantino al Cristianesimo le simpatie che aveva respirate nell'atmosfera della casa paterna; così come lo avevano allontanato dal paganesimo l'odio verso Diocleziano e Galerio. Subito dopo il suo avvento al trono fece cessare nel suo impero le persecuzioni e nel 311 il fallimento confessato delle persecuzioni, la forza stupenda della Chiesa magistralmente organizzata ed incrollabilmente trionfante dopo le vicende orribili di otto anni, richiamarono la sua attenzione di uomo politico su questa grande organizzazione socialista, tanto più che tra i problemi di politica interna stava quello religioso in prima linea.

Quando egli partì dalla Gallia per muovere contro Massenzio, padrone dell'Italia, lo accompagnò Ossio, vescovo di Cordova, che gli appianò la strada verso Cristo. Alla vigilia del 28 ottobre del 312 è vero che non gli apparve una visione diurna, come egli più tardi disse ed Eusebio scrisse, ma un sogno non meno straordinario d'un miracolo gli porse l'augurio del «vincerai in questo segno». Sono testimonianze autentiche i ricordi numismatici dell'epoca, che danno la possibilità di rendersi conto dell'autenticità dei dati di Lattanzio e di Eusebio. Così appare evidente che non la croce, ma il monogramma formato dalle iniziali greche del nome di Cristo fu il segno magico

della virtù, che rifulse nella battaglia decisiva sulla sua bandiera di comandante, su suo elmo e sugli scudi dei suoi soldati.

Il suo cristianesimo è di natura inferiore, pieno di superstizioni e primitivo. Le sue mire, quando si schierò tra i seguaci di Cristo, furono di ordine pratico e personale e non morali o di filosofia teologica.

Poiché il Cristianesimo s'imponeva gradualmente e non bruscamente e con la forza, la sua posizione d'imperatore diventò assurda: quale pontefice ufficiale della religione dello stato egli stesso incominciò a segare sotto di sé l'albero secco del paganesimo. Però tale duplicità non stava nel suo carattere, come opinano taluni scrittori, ma soltanto nella situazione. Non dobbiamo dimenticare neppure il fatto che non una rivoluzione scaturita dal basso soppiantò di schianto dai suoi diritti il paganesimo, ma il signore assoluto dell'impero mondiale, cautamente e dall'alto. E se in questa singolare e particolare situazione vediamo che la linea di condotta di Costantino oscillò tra i due poli magnetici: questa linea a zigzag, fu come quella del buon nocchiero che per mezzo di essa sfrutta la forza dei venti, ma non perde però di vista l'itinerario da percorrere.

Il suo allontanamento dal paganesimo avvenne in tre tappe. Nella prima inalzò solamente la Chiesa, contro il paganesimo osò alzarsi soltanto nella seconda, e se non fosse morto prima, nella terza sarebbe arrivato all'oppressione sanguinosa e completa di esso. Nel seguire questa via centrifuga lo aiutarono la sua natura rivoluzionaria, il timore di Dio e la coscienza della sua vocazione: si sentiva vescovo di tutto l'orbe e tredicesimo apostolo. Alla sua attività si collegò una propaganda grandiosa con le parole, con gli scritti e con le rappresentazioni figurative.

Appena entrato vittorioso in Roma, pubblicò delle disposizioni atte a rialzare il Cristianesimo, nel quadro di azioni efficaci da estendere a tutto l'impero, *urbi et orbi*, e non soltanto all'interno, ma verso tutti i fedeli di Cristo; così accentuò sempre più che doveva il suo regno e le sue vittorie a Cristo. Gli elementi di questa professione di fede si trovano in diverse memorie e fonti. Nel 314 e 315 apparve di lui anche la prima redazione dell'idea del dominio universale cristiano. Il vasto sfondo della sua attività, la cerchia di idee in cui egli si mosse, vengono tratteggiati nell'opuscolo *De mortibus persecutorum* di Lattanzio.

Sono note le sue disposizioni relative all'innalzamento del clero e il primo passo per l'introduzione del calendario cristiano: la consacrazione della domenica, il di cui carattere cristiano è incontestato. Così incominciò a far rientrare la Chiesa tra i volanti del macchinismo del potere statale assoluto, favorendo l'opera della grande unificazione anche con la lotta contro gli eretici.

Ancora egli volle fare di Roma il centro del mondo cristianizzato e già al tempo del suo primo soggiorno a Roma ebbe inizio la costruzione della basilica del Laterano, degna rivale del Campidoglio.

FORMAZIONE DELLA LINGUA NAZIONALE ITALIANA

di LODOVICO TAMÁS

ordinario di romeno e di filologia romanza nella R. Università di Budapest

L'A. nel delineare lo sviluppo linguistico della Penisola accenna al fatto che, quando la Toscana nel Trecento conferì autorità al vernacolo fiorentino, per la seconda volta avveniva in Italia che una lingua d'una ristretta provincia tendesse verso più vasti orizzonti. Già nell'evo antico, la lingua del piccolo Lazio aveva vinto le rivali osco-umbre. La lingua latina era diventata lingua comune dell'Impero Romano, come più tardi il dialetto toscano doveva diventare lingua nazionale comune dell'Impero

Italiano. L'A. continuando accenna alle tendenze centrifugali e centripetali, mercè la sintesi delle quali si formò la lingua nazionale italiana *toscana* (più precisamente di conio fiorentino), tramite della cultura italiana universale e dello spirito nazionale italiano, accenna anche agli eventi storici che determinarono in Italia l'origine delle varietà dialettali dal latino volgare comune ed unitario ancora nei secoli IV e V; delinea quindi i movimenti che di fronte ai dialetti particolari dell'Italia da Dante al Manzoni sfociarono in una lotta sostenuta non solo nell'interesse dell'unità della lingua nazionale, ma anche di quello della patria e dello stato unitario italiano. Fa quindi una digressione per lumeggiare gli ideali linguistici che Dante, il Petrarca, Antonio da Tempo, Calmeta, Baldassare Castiglione, Pietro Bembo, il Cesarotti ed altri propugnarono nell'evo medio, nel Rinascimento, all'epoca dell'Illuminismo e del Risorgimento. Il generoso sogno del Petrarca si è avverato: l'imperatore romano e la lingua nazionale unitaria risplendono quali frutti di secolari aspirazioni nel cielo della storia d'Italia e additano la strada che conduce all'avvenire.

IL POPOLO E LA LINGUA DELLA CORSICA

di GIOVANNI ECSÖDI

lettore incaricato nella R. Università «Palatino Giuseppe» di Budapest, professore di liceo

L'A. cerca di dare un quadro sintetico del problema etnico e linguistico dell'Isola di Cirno. Dopo la sommaria ricapitolazione della varia ed agitata storia dell'Isola richiama gli argomenti archeologici ed antropologici che documentano l'unità etnica già nell'antichità delle Isole Tirreniche, e la sua identità con il sud della Penisola Appenninica, nonché con le coste nord-africane. I primi abitatori dell'Isola secondo le ricerche glottologiche e storiche furono gli Iberi seguiti poi dai Liguri, e più tardi dagli Etruschi. Su questi elementi etnici dalla triplice origine si sovrappose con la dominazione romana la lingua latina che conquistò definitivamente l'Isola alla latinità. Quindi, passando allo stato attuale, l'A. enumera le caratteristiche più notevoli del folklore corso analogo al sardo ed all'italiano meridionale e tanto diverso ed estraneo a quello francese. Le considerazioni linguistiche sono da farsi esclusivamente sulle parlate còrse per il fatto che una vera e propria lingua letteraria non esiste, ossia, secondo la tradizione e l'uso dei migliori scrittori còrsi, essa è *l'italiano* soppiantato dalla dominazione straniera. La Corsica latina dopo il crollo dell'impero romano dovette avere per lingua un latino alterato così come il latino trasformatosi in Sardegna, date le identiche condizioni etniche e geografiche. Sulla Corsica però influì con la dominazione pisana il toscano in maniera che attualmente *il corso* si deve considerare come un dialetto di tipo *toscano*. Dobbiamo distinguere però due principali varietà del dialetto corso: *pomontinco nord* e *pomontinco sud* (termini codesti calzanti più degli altri usati prima del Bottigliani); di cui il primo tipo è di maggiore estensione e sembra un antico toscano, il secondo geograficamente più lontano dalla Penisola e quindi per la vicinanza con la Sardegna più difeso dall'influsso toscano, mostra caratteristiche simili con il sardo. L'A. in base alle ricerche glottologiche degli studiosi e soprattutto all'Atlante linguistico del Bottigliani, enumera alcuni esempi che oltre ad accentuare il carattere italiano dei vernacoli còrsi danno un'idea del dialetto stesso. Concludendo l'A. constata che il popolo corso malgrado la dominazione straniera resta intatto nella stirpe, nella lingua e nelle usanze. La scienza non può fare altro che dimostrare il carattere prettamente italiano dell'Isola di Cirno, ed i Còrsi sia che vogliano continuare coll'italiano, (da dove hanno spezzato i fili della tradizione dei loro grandi), sia che, indipendenti, vogliano fare ritorno sulla base delle caratteristiche del vernacolo ad un «corso» a sè stante, arriveranno allo stesso punto, soltanto che invece del letterario italiano odierno useranno un toscano antico; se poi vorranno foggare

il loro corso utopistico sulla parlata di minore estensione del sud, le loro relazioni giungeranno ancora più a sud: invece che all'Italia centrale, alla Sardegna, ma, in ogni caso, sempre più lontano dalla direzione nord-ovest dell'attuale appartenenza politica.

DUE SVOLTE DECISIVE NELLA STORIA DELLA FISICA

di PIETRO FARAGÓ

dottore in scienze fisiche

L'A. esamina i due orientamenti della fisica moderna, dei quali il primo, col Galilei, conduce alla formazione della fisica classica, il secondo è in isviluppo dal principio di questo secolo.

L'elemento comune dei due orientamenti è la rivalutazione dei fini della fisica e l'elaborazione critica conseguente di una metodologia scientifica.

Secondo il Galilei per conoscere la natura, contrariamente al metodo seguito dagli scolastici e prescindendo da principi dommatici, dobbiamo rivolgerci direttamente alla natura: le riflessioni teoriche si possono e si devono fondare su cognizioni acquisite per via di esperienza.

La fisica odierna ha affermato che le esperienze sono limitate non soltanto tecnicamente ma anche a priori, e tale coscienza dei limiti sperimentali conferisce alla fisica stessa il senso della sua indefinita fecondità.

LA VITA GIURIDICA ITALIANA DURANTE LA GUERRA

di COLOMANNO KARAY

vice borgomastro della città di Vác

I. L'Italia fascista nel terzo anno di guerra ha solennizzato il Natale di Roma con una realizzazione legislativa che avrà effetti sull'ulteriore sviluppo giuridico europeo: il 21 aprile 1942 sono entrati in vigore i Codici Mussoliniani.

Il fascismo subito dopo l'avvento al potere, anzi precedendo le grandi riforme di diritto pubblico, si accinse alla revisione del diritto civile vigente. Più tardi il ritmo della codificazione fu accelerato ed avviato verso una nuova direzione dal ministro Grandi.

Il testo unitario del codice che consta di 2969 articoli è diventato legge dello Stato. Il nuovo codice fascista è il riassunto più completo del diritto civile finora noto. Oltre che il vasto materiale di diritto privato abbraccia le norme del diritto commerciale, del diritto del lavoro, del diritto fallimentare e del diritto giudiziario. Dopo la riforma della costituzione, dell'amministrazione e della vita economica è stata operata anche la riforma del diritto privato. Così la rivoluzione legislativa si è compiuta.

II. La letteratura giuridica tiene conto delle realizzazioni fondamentali della legislazione fascista. I giuristi italiani di fronte alla tradizione romana e alla rivoluzione fascista hanno ritenuto un loro dovere il richiamare l'attenzione del mondo scientifico sulle soluzioni degne del genio legislativo italiano.

Oltre i lavori speciali dei giuristi italiani sono particolarmente notevoli le raccolte e le collezioni di saggi giuridici che dimostrano quanto vivo sia l'interesse per i problemi del diritto fascista. Tra gli altri sono da rammentare l'opera sul diritto corporativo pubblicata in sei volumi dal Chiarelli, la serie bibliografica del Ventennio ed i Quaderni italiani dell'I. R. C. E.

III. Con i Codici Mussoliniani si apre una nuova epoca non soltanto per lo sviluppo del pensiero giuridico italiano ma anche per quello generale europeo. Con i nuovi codici italiani

il diritto civile delle persone in Europa informato allo spirito dei Codici Napoleonici ha ceduto il passo ad un sistema giuridico di contenuto sociale. I legislatori dei vari paesi d'Europa hanno accolto con vivo compiacimento la deliberazione dell'Accademia d'Italia di assegnare alla prossima riunione della fondazione Volta la trattazione del diritto fascista. Il decimo convegno Volta dunque tratterà della codificazione del nuovo ordine politico-sociale. Roma a questo congresso indicherà al mondo le sue leggi ed additerà nuovamente la via del rinnovamento al moderno diritto europeo.

IV. L'odierna vita giuridica italiana dimostra che lo sviluppo del diritto nei tempi nostri ad onta delle circostanze straordinarie non può fermarsi. L'esempio dell'Italia fascista esclude pertanto che le riforme delle istituzioni in Ungheria siano ostacolate dai tempi fortunosi che viviamo e che non sarebbero propizi a riforme di vasta portata.

COMMEDIE E DRAMMI ITALIANI NEL TEATRO DI BUDAPEST

di MICHELE SZABÓ

professore di liceo

Gli esordi del teatro ungherese risalgono a cinquant'anni prima dell'apertura del Teatro Nazionale di Budapest, avendo la prima compagnia teatrale diretta dal capocomico Ladislao Kelemen recitato in Pest il 25 ottobre 1790. Giovanni Ungvári, uno dei primi attori del Kelemen, in base al testo tedesco dello Schröder, elaborò una riduzione della *Donna di testa debole* di C. Goldoni sotto il titolo «La ragazza latineggiante» presentata al pubblico l'11 settembre 1792. Gli altri traduttori: Alessandro Mérey (*Vedova scaltra*), Francesco Sághy (*Il servitore di due padroni*), Carlo Seelmann (*La finta ammalata*), si valsero pure di testi tedeschi. Il pubblico del teatro ungherese gustava molto le commedie goldoniane, ma il Metastasio esercitava ancora una certa attrazione sugli scrittori ungheresi. *L'isola disabitata* della baronessa Rudnyánszky, *l'Artaserse* di Ignazio Egerváry, il *Temistocle* di Francesco Kazinczy e il *Sansone* di Giorgio Eder venivano recitati ancora nel primo decennio del secolo scorso.

La prima commedia goldoniana tradotta dall'originale fu *La locandiera* che nella traduzione di Stefano Jakab incontrò un meritato favore (22 maggio 1834). La compagnia di Buda presentò *Il benefattore e l'orfana* di A. Nota e la fiaba *Turandot* di Carlo Gozzi.

Le relazioni del Teatro Nazionale con la letteratura drammatica italiana risalgono al 1839, quando per la prima volta fu rappresentata una commedia di Camillo Federici (*Non contar gli anni ad una donna*) nella riduzione di Michele Kovácsóczy. Fino al 1937, anno in cui il Teatro Nazionale Ungherese di Budapest celebrò il primo centenario della sua fondazione, vi furono dati 34 lavori di 26 autori italiani (Goldoni, Giacosa, Federici, D'Annunzio, Bon, Bracco, Butti, Castelnuovo, Cavallotti, Costetti, De Stefani, Ferrari, Fortis, Giacometti, Lodovici, Monti, Nota, Pellico, Terramare, Verga, Niccodemi, Mussolini e Forzano, ecc.). Dopo la tragica fine della rivoluzione del '48 il teatro offriva ancora una possibilità di manifestare i sentimenti patriottici. La compagnia di Luigi Bellotti Bon e la celebre tragica Adelaide Ristori conseguirono nella capitale ungherese successo ed accoglienza entusiastici. Budapest ospitò una luminosa serie di attori e attrici italiani (Ernesto Rossini, Giacinta Pezzana, Tommaso Salvini, Gustavo Salvini, Eleonora Duse, Ermete Zacconi, Ermete Novelli, Giovanni Grasso, Emma Grammatica, ecc.). La musica di Rossini, Donizetti, Mercadante, Bellini, Spontini e Verdi fu accolta con grande simpatia nel Teatro Nazionale, nel quale convenivano gli elementi aristocratici e borghesi della capitale. La gente di teatro (capocomici, attori e scrittori) fa del suo meglio ancora oggi affinché la letteratura drammatica italiana sia degnamente rappresentata nel teatro ungherese.

✱